

АРХЕОЛОГІЯ

XII

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XII

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

902.6
A 87

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології Академії наук УРСР

Книга являє собою збірник статей Інституту археології АН УРСР. В ньому на основі нових археологічних матеріалів висвітлюються проблеми з історії населення, що жило на території сучасної Української РСР в епоху бронзи, скіфо-античний час і в період Київської Русі.

Збірник ілюстрований. Розрахований на спеціалістів-істориків і археологів, викладачів і студентів вузів, працівників музеїв, а також на читачів, які цікавляться стародавньою історією нашої Батьківщини.

Редакційна колегія:

*C. M. Бібіков (відповідальний редактор), B. I. Довженок, E. V. Максимов,
O. I. Тереножкін*

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ПИТАННЯ ВІДНОСНОЇ ХРОНОЛОГІЇ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬОЇ БРОНЗИ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

(За матеріалами розкопок в с. Ушкалка)

Польові дослідження, які широко провадилися на південні України в 1952—1955 рр. в зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС, значно збагатили історичну науку новими археологічними пам'ятками. Серед них важливе місце займають поселення пізньої бронзи. Експедиціями археологів, які працювали в пониззях Дніпра, виявлено понад 20 поселень цього періоду. На більшості з цих поселень проведені лише розівідкові роботи, а деякі (Зміївка, Ушкалка, Нижній Рогачик, Бабине 4, Каїри) досліджені шляхом стаціонарних розкопок. В результаті проведених робіт нагромадився значний речовий матеріал і одержані цінні польові спостереження. Ці джерела дозволяють по-новому підходити до вивчення ряду питань з історії передскіфського населення Нижнього Подніпров'я, зокрема періодизації пам'яток пізньої бронзи Півдня України.

У розв'язанні згаданого питання вирішальне значення мають матеріали із двошарового поселення поблизу с. Ушкалка, Верхньорогачицького району, Херсонської області. Виявлене воно і досліджувалось автором цієї статті в 1953—1954 рр. В 1955 р. розкопки були продовжені під керівництвом В. А. Іллінської¹. Це поселення розміщене на краю надзаплави лівого берега Дніпра. Всього розкрито 658 m^2 . Під час розкопок виявлена досить складна стратиграфія нашарувань, що загалом характеризується такими даними (рис. 1):

1. Чорнозем з зольним шаром внизу (верхній зольний шар) — товщиною 0,65 м.
2. Шар намитої червоної глини — 0,3 м.
3. Зольник (нижній зольний шар) — 0,6 м.
4. Суглинок сіро-зеленого кольору — починається на глибині 1,5—2 м.

Не спиняючись на детальному розгляді процесу утворення цієї стратиграфії нашарувань, відмітимо, що шар червоної глини має дельовіальне походження і утворився внаслідок розмивання схилів високого корінного берега, де відклади глини виходять і на сучасну денну поверхню. Що ж до зольних шарів, то вони зв'язані з повсякденним життям людей часу пізньої бронзи. Наявність товстого шару намивної глини, стерильної в археологічному відношенні, свідчить про тимчасову перерву в заселенні тераси. Відмічений факт дозволяє нам виділити

¹ Матеріали досліджені 1955 р. з дозволу В. А. Іллінської включені нами в дану статтю.

в цьому поселенні два комплекси, що датуються різними етапами пізньої бронзи — нижній (І) шар, більш ранній і верхній (ІІ), що хронологічно слідує за попереднім¹.

Нижній шар пізньої бронзи являє собою великий зольник товщиною до 0,6 м і площею близько 0,5 га. Зольний шар включає велику кількість кісток тварин, черепків та інших знахідок. В його основі розкриті залишки житлових і господарських споруд. Нами досліджено одно житло розміром 8×6 м (рис. 1, 3; 2). Форма і розміри цієї споруди добре простежуються по наявності утрамбованої долівки. Житло мало підпрямокутну форму і орієнтовано по довгій осі з північного сходу на південний захід. Воно було споруджено на схилі стародавньої лощини, в зв'язку з чим його східна частина на 30—40 см заглиблена в суглинок. Знята при вирівнюванні поверхні земля використана для підсипки долівки в західній його частині. Стіни житла виведені на

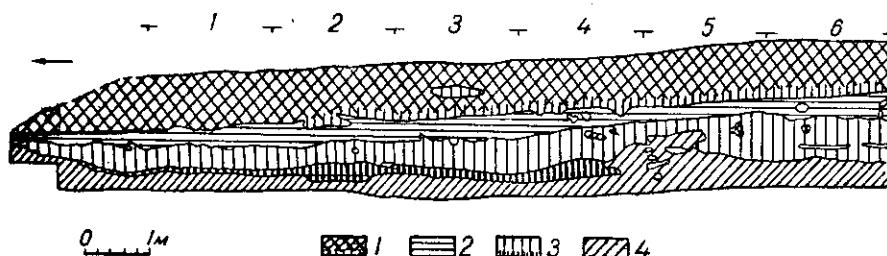

Рис. 1. Ушкалка. Стратиграфія нашарувань (розріз по лінії А—А₁, див. рис. 2): 1 — чорнозем з зольним шаром внизу (верхній зольний шар); 2 — шар намитої червоної глини; 3 — зольник (нижній зольний шар) і заповнення житла; 4 — суглинок сіро-зеленого кольору.

кам'яній основі, від якої місцями збереглася кладка в один-два ряди. Долівка в приміщенні покрита глиною і добре втоптана. Місцями видно два шари долівки, яка, очевидно, періодично ремонтувалась.

По довгій осі житла розміщено два вогнища різної конструкції. Одне з них (рис. 2, 3) являло собою примітивну піч округлої форми діаметром 1 м. Черінь печі трохи заглиблений в долівку житла (на 0,25 м). Піч мала склепіння, викладене з каменю (ватника).

Камені склепіння, що завалилися ще в давнину, при дослідженні виявлені безпосередньо на черені. Нижня частина цих каменів дуже обпалена і розтріскалась від дії високої температури. Нижче, під камінням, залягав тонкий шар (5 см) попелу, змішаного з вугіллям і шматками обвугленого дерева, серед яких розчищено одне «поліно» довжиною близько 30—40 см. Черінь печі обпалений до жовто-червоного кольору. Товщина прокалини 2—3 см.

Друге вогнище відкритого типу (рис. 2, 4). При його спорудженні також була викопана невелика заглибина. Навколо вогнища, особливо в його східній частині, відмічено близько 20 ямок від кілочків, на яких, очевидно, лежала перекладина для підвішування посудини над вогнем. Ямки в плані округлі, діаметром 5—6 см, в розрізі — клиновидні.

У житлі розчищено кілька господарських ям і своєрідний глинняний столик, утворений з глиняних вальків. Він мав овальну форму, його розміри 0,4×0,6 м, висота 0,2 м. Цікава знахідка виявлена під долівкою житла трохи на північ від кам'яної печі, де в ямці глибиною 0,35 см знайдено 12 невеликих випалених глиняних виробів, що формою і розмірами нагадують куряче яйце. Призначення цих виробів не з'ясоване.

З західного боку до житла примикала якась споруда, очевидно,

¹ У чорноземі зібрани також окремі знахідки скіфо-сарматської епохи, на характеристиці яких ми тут не спилюємося.

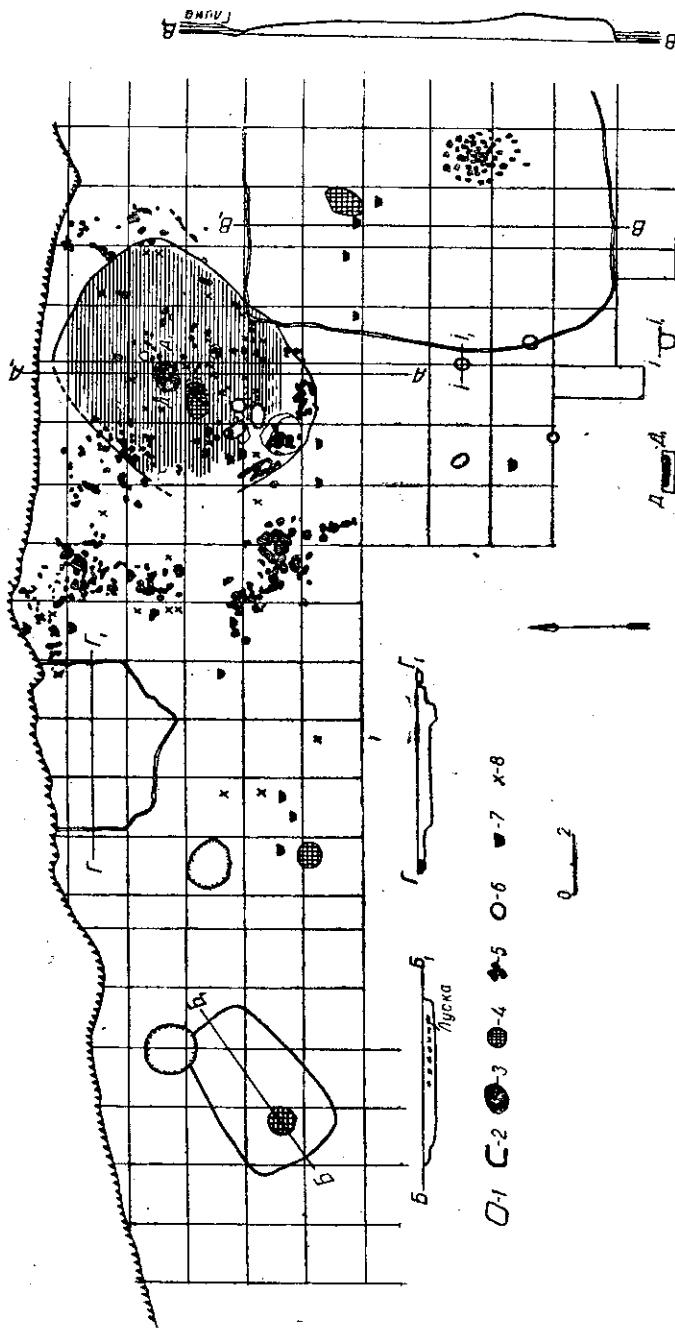

Рис. 2. Ушкалка. План розкопу 1954—1955 рр.:
 1 — контури житлових і господарських споруд нижнього шару; 2 — контури заглибин верхнього шару; 3 — лінії в житлі нижнього шару;
 4 — яйкодрібні відклади; 5 — посуд, склепчення фрагментів кераміки; 6 — камені; 7 — посуд, склепчення фрагментів кераміки; 8 — зберігальна пластина.

господарського призначення, від якої збереглися лише залишки кам'яних стін. Ще далі в цей бік розчищена велика господарська яма діаметром 2 м і глибиною до 2 м, а також відкрите вогнище. На південь від описаного житла виявлено чотири ямки від стовпів, розміщені у вигляді неправильного квадрата з стороною 2 м. Можливо, на стовпах був навіс.

Під час розкопок 1955 р. в основі зольника на захід від досліджуваного житла виявлено велику заглибину прямокутної форми розміром $5,5 \times 3,5 \times 0,5$ м з очажним місцем в ній. Останнє являло собою ділянку обпаленої глини діаметром 0,75 м. До західного кутка заглибини примикала господарська яма; друга така яма була відкрита поблизу. Призначення прямокутної заглибини не зовсім зрозуміле. Очевидно, це було житло або, імовірніше, господарська споруда, де провадилась обробка риби. Про це свідчить велика кількість виявлених тут риб'ячих кісток і луски, що до країв заповнювали всю заглибину, а також дуже невелика кількість побутових речей, зібраних в ній і навколо неї¹.

Основний інвентар — знаряддя праці і кераміка. нижнього шару Ушаклки — виявлений головним чином навколо дослідженого в 1954 р. житла. Кістки тварин, однак, зустрічалися на всій площині розкопу більш-менш рівномірно. Всього в шарі зібрано понад 6000 кісток, що належали 252 особинам майже виключно домашніх тварин. Серед них перше місце належить бику (102 особини), друге — вівці і козі (64), третє — коню (56), далі йдуть — свиня домашня (6), собака (2 особини) і поодинокі представники дикої фауни (кабан, заєць і т. п.). Слід відмітити наявність великої кількості кісток і луски риб (сома, щуки і т. п.)².

Після кісток найбільш численну категорію знахідок становить кераміка. Тут виявлено дев'ять посудин — три цілі, шість інших вдалося реставрувати, а також біля 3000 фрагментів. Весь керамічний матеріал нижнього шару щодо техніки виготовлення ділиться на дві кількісно нерівні групи: нелощену і лощену кераміку. Лощені черепки становлять приблизно третю частину. Вони належать переважно глечикам. Горщики здебільшого лощіння не мають. Весь посуд виготовлений із пісної глини з незначними домішками піску. У лощених посудин глинняне тісто виготовлено помітно краще. Посуд добре випалений. Поверхня сіра і живутувата, на деяких горщиках помітні сліди смугастого згладжування. Горщики порівняно товстостінні. За формую вони бувають банковидні (рис. 3, 1—3) і більш-менш округлотілі (рис. 3, 4—6). Помітно переважають перші. Дно порівнюючи велике, інколи з напливом по краю. Зріз вінець, відхилені назовні, сплющений або округлий. Горщики мають значні розміри, висоту до 30—40 см, дві третини з них прикрашені валиком, причому переважає невисокий, малопомітний валик, звичайно не наліпний, а відтягнутий. Лише на деяких нелощених горщиках такий валик буває наліпним. Інколи він розчленований косими насічками. Розчленованого валика на лощених горщиках, проте, немає зовсім. Інші типи орнаменту представлені дуже рідко. На деяких черепках, наприклад, валик наліплений у формі зигзагу (рис. 4, 5). У двох випадках він утворює завитки. На двох фрагментах є орнамент із двох паралельних валиків. Рельєфний тип орнаменту представлений також невеликими шищечками. На п'яти черепках є шнуровий орнамент (рис. 3, 11; 4, 6). Ці фрагменти, глина яких не відрізняється від тіста решти посуду, належать глечикам з помітним зломом форми в середній частині корпуса, що тяжіють до типової зрубної кераміки.

¹ В. А. Ильинская, Отчет о раскопках поселения поздней бронзы в с. Ушаклка в 1955 г. Архів ІА АН УРСР.

² Остеологічні рештки 1954 р. визначені В. І. Бібіковою. Обробка знахідок 1955 р. здійснена на місці розкопок А. І. Шевченко.

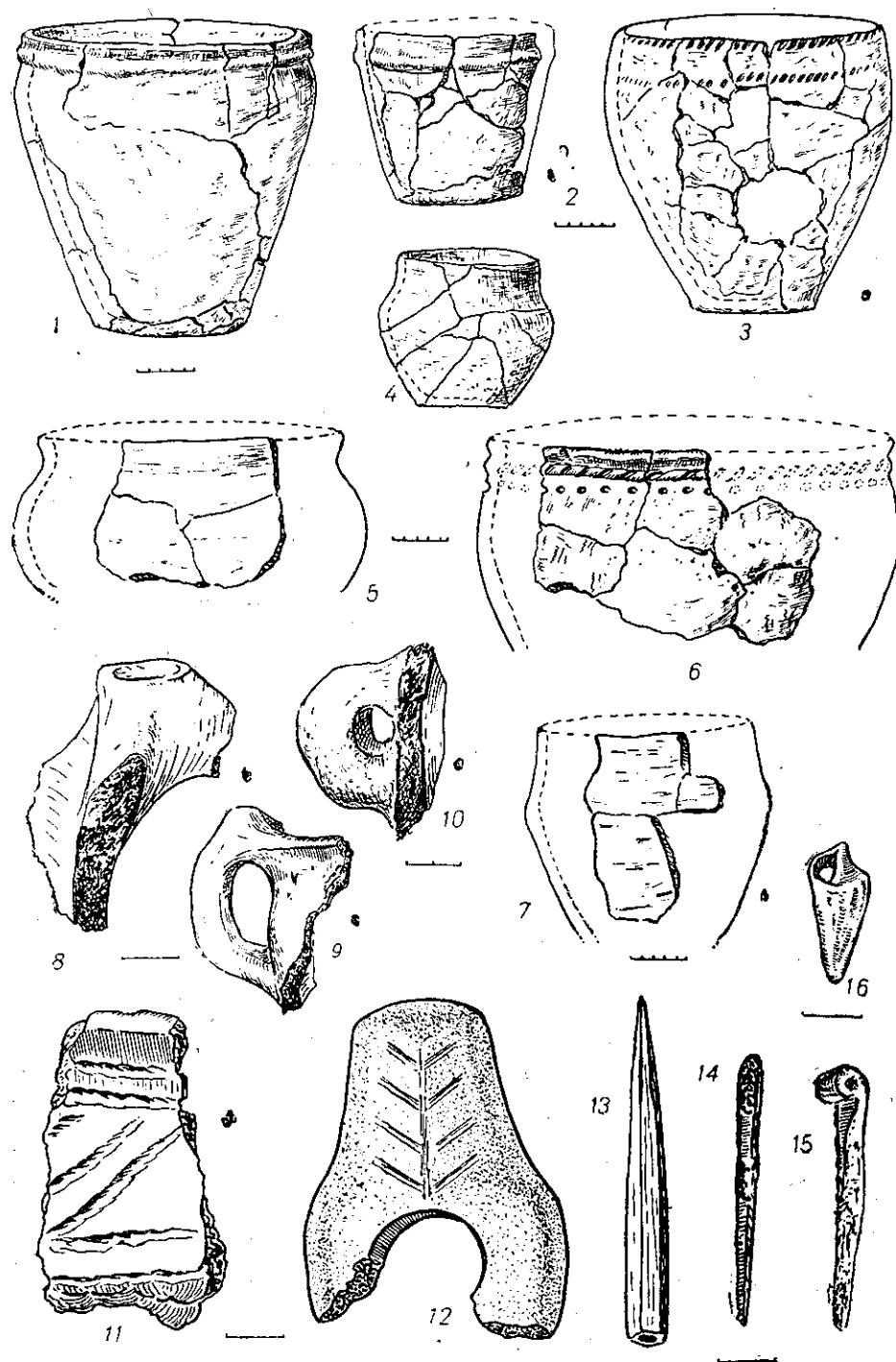

Рис. 3. Ушкалка. Инвентар нижнего шара.

Глечики звичайно невеликі, округлотілі, з широкою щийкою і порівнюючи невеликим плоским дном. Часто глечики мають петельчасту ручку, у верхній частині якої майже завжди є виступ — наліп з округлим, плоским чи трохи увігнутим зразом (рис. 3, 8, 9). Глечики найчастіше не мають орнаменту.

Загалом кераміка першого шару Ушкалки являє повну аналогію знахідкам із Сабатинівки на Бузі¹ і Волоського в Надпоріжжі².

Виробничий інвентар представлений майже виключно кістяними виробами. В комплексі є чотири тупика, виготовлені з щелепи тварини

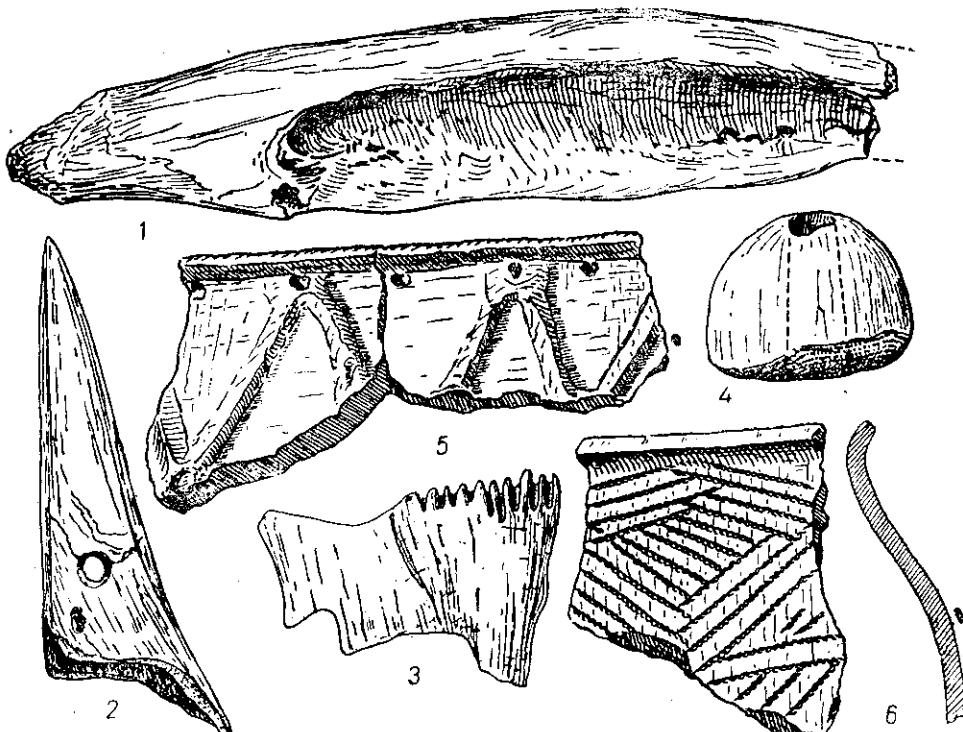

Рис. 4. Ушкалка. Кістяні вироби, кераміка і прикраси нижнього шару.

(рис. 4, 1). Вони дуже заложені, що говорить про вживання їх на протязі довгого часу. Зібрано близько 20 кістяних шил різної форми, знайдено також прядлице, виготовлене з головки стегна, (рис. 4, 4), зубчастий інструмент із лопатки якоїсь тварини, (рис. 4, 3)³, астрагали з пришліфованими боками, кістка-бабка з отвором, уламки кістяного конька, тобто всі форми кістяних виробів, що є характерними для Сабатинівського, Волоського та інших поселень з подібною керамікою. Крім того, в нижньому шарі Ушкалки знайдено два поворотні гарпуни (рис. 4, 2), наконечник стріли (рис. 3, 13) та інші вироби з того ж матеріалу.

Гарпуни невеликих розмірів (10×13 см), видовжено-підтрикутної форми, трохи сплющені з боків. З широкого кінця виробу зроблено гострий міцний шип. В торці гарпуна є великий конічний отвір для насадки наконечника на древко, до якого гарпун прив'язувався з допомогою шнуря чи ременя. Останній продівався через невеликий округ-

¹ А. В. Д обровольський, Перше Сабатинівське поселення, АП, т. IV, К., 1952, табл. II, 8, 10, 19, 20.

² О. В. Б одяньський, Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1958 рр.; там же, табл. V, 1—6, 8—10.

³ З розкопок 1955 р.

лий отвір. Знахідка поворотного гарпуна в Ушкалці свідчить про те, що цей тип знарядь, властивий для неоліту і епохи міді, доживає в Північній Балтії до пізньої бронзи.

Наконечник стріли довжиною 5 см вирізано з стінки товстої трубчастої кістки. Він має форму дуже видовженої піраміди з шестикутним поперечним перетином. В його основі є втулка діаметром 2—3 мм. Наконечник із Ушкалки — єдина знахідка для поселень сабатинівського типу — дещо нагадує нам стріли чорноліської культури.

Бронзові вироби в нижньому шарі нечисленні. Це булавка з закругленою голівкою (рис. 3, 15) і уламок бронзового шила (3, 14). Із кам'яних виробів, виявлених в зольному шарі, відмітимо три зернотерки, пест, два уламки бойових сокир-молотів (рис. 3, 12). Знайдені також дві підвіски, виготовлені з черепашок морського гребінця і церитія¹ (рис. 3, 16).

Як відмічалось вище, зольник з описаними щойно знахідками був перекритий товстим шаром червоної глини без археологічних знахідок. На поверхні цього шару в основі чорнозему відкладся другий, верхній горизонт пізньої бронзи. Тут знову утворився прошарок золи, правда, значно тонший в порівнянні з зольником нижнього шару. Нові поселенці залишили після себе ряд ям та заглибин господарського і, очевидно, жилого призначення (рис. 2, 2). Найбільш цікавою з них виявилася велика заглибина прямокутної форми, спущена через шар червоної глини до рівня нижнього зольника на глибину 0,4—0,5 м. Довжина заглибини 12 м, ширину повністю простежити не вдалося, оскільки її східна стінка розміщена за межами шару червоної глини, де заповнення заглибини і оточуючого ґрунту розрізнати важко. З певністю можна стверджувати, що ця велика виїмка мала ширину не менше 7—8 м. На її дні розчищено скупчення дрібних каменів, площею близько 2 м², а також невелике відкрите вогнище неправильно-округлої форми діаметром до 1 м. Дуже можливо, що заглибина використовувалася під житло напівземлянкового типу. В заповненні житла зібрано досить однорідний комплекс кераміки та інших знахідок (зернотерки, пест, важки і т. п.).

На захід від описаної заглибини виявлено ще одну виїмку менших розмірів глибиною всього 0,2—0,25 м. Ширина заглибини близько 6 м. Довжину визначити не вдалося. Ця виїмка, мабуть, мала якесь господарське призначення.

Кераміка другого шару представлена в основному двома формами посуду — округлотілим порівняно високим горщиком і мискою. Крім того, є ще фрагменти невеликих глечиків з плоским або увігнутим маленьким денцем. Із всього числа черепків, зібраних тут (блізько 1500 фрагментів), лише 10—15 лощених. Поверхня всього посуду добре згладжена, деякі горщики, проте, мали смугасте розчісування. Весь посуд, не зважаючи на значні його розміри, порівняно тонкостінний. Товщина стінок не перевищує 1 см. Винятком є лише миски, стінки яких значно товщі. Глиняне тісто вимішано добре. Зрідка до нього домішувались товчені черепашки. Випал добрий, особливо у мисок.

Горщики (рис. 5, 1, 2, 9) мають порівняно високу шийку, яка ледве помітним уступом переходить в плічка. Зріз вінець округлий, потоншений на краях. Корпус посудин округлий, найбільший його діаметр припадає на середню або верхню частину. Дно порівняно велике, плоске. По плічках горщики прикрашені розчленованим валиком, розміщеним звичайно на значній віддалі від зрізу вінця. Інколи валик має незамкнуті кінці (рис. 5, 4). Рідше по уступу на плічках горщика наносилися короткі вертикальні насічки. Як відомо, горщики подібного типу з уступом на плечі і валиком з незамкнутими кінцями властиві Білозерському

¹ Визначення А. Л. Путя.

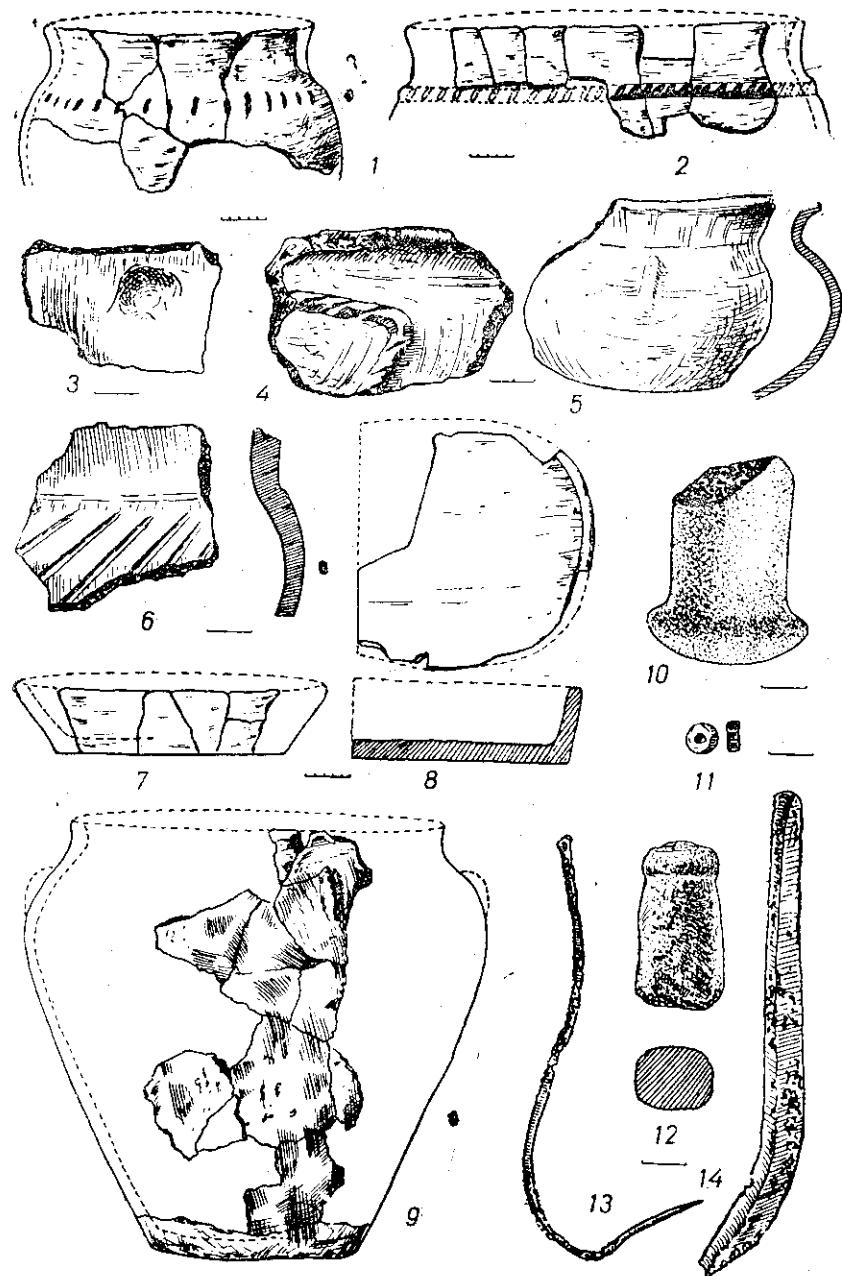

Рис. 5. Ушкалка. Инвентарь верхнего шару.

поселенню¹. Глечики прикрашалися невеличкими шищечками або прогладженими лініями (рис. 5, 3, 6).

Серед керамічних виробів верхнього шару Ушкалки значний процент становлять миски і глиняні кришки. Миски, яких, судячи з уламків, було понад 20, мають висоту 3—6 см, діаметр до 30 см. Стінки рівні, трохи відхилені в боки, дно плоске (рис. 5, 7). Миски звичайно не орнаментовані, лише три уламки мають по краю косі насічки. Аналогічні миски у великий кількості були виявлені на Зміївському поселенні², вони є також в Білозерці³ і Бабиному⁴. О. О. Кривцова-Гракова вважає їх характерними для білозерського етапу Подніпров'я. В колекції другого шару Ушкалки є також жаровні з обрізаним краєм (рис. 5, 8). Тут знайдено 10 глиняних покришок у вигляді плоских кругів діаметром до 20 см і товщиною 1—1,5 см.

Знаряддя праці другого шару Ушкалки виготовлені з каменю, кістки і бронзи. Тут виявлено чотири уламки зернотерок, кілька розтиральних каменів, один добре відполірований товкач (рис. 5, 10). Із кістяних виробів слід назвати ще невеликий предмет циліндричної форми з перерізом для прив'язування (рис. 5, 12). В другому шарі Ушкалки, як і в Білозерському поселенні, кістяні вироби представлені слабо. В Ушкалці, наприклад, є лише один тупик, виготовлений з щелепи коня (?), по формі цілком відмінний від тупиків нижнього шару. Бронзових речей знайдено чотири: голка з вушком, шильце тригранне в перетині, долітце невеликих розмірів і маленька циліндрична бусина (рис. 5, 11, 13, 14).

В домашньому стаді верхнього шару Ушкалки перше місце по кількості особин займає бик (7 особин), далі — кінь (4), свиня (3) і коза-вівця (3 особини). Дики тварини представлені тут поодинокими особинами (благородний олень, кабан)⁵. З наведеного списку видно, що кінь в житті людей верхнього шару відігравав, очевидно, дещо більшу роль, ніж в попередній час, представлений нижнім шаром поселення.

Така загальна характеристика Ушкалського поселення. Чітка стратиграфія залягання першого і другого шарів дає незаперечні дані для хронологічного їх розчленування. Для першого, більш раннього шару Ушкалки характерна кераміка, представлена товстоштінними горшками здебільшого баночних форм, прикрашених під вінцями валиком, частіше гладким, а також глечиками з наліпами на ручках. Значна частина посуду має лощіння. В культурі цього часу особливого розквіту досягає техніка обробки кістки. Асортимент кістяних знарядь тут включає більше 10 назв. Для поселення цього типу властиві і наземні житла, стіни яких будувались на кам'яній основі.

Отже, матеріали нижнього шару Ушкалки можуть бути повністю ототожнені із західками поселень типу Сабатинівки на Південному Бузі або Волоського в Подніпров'ї. До цього етапу пізньої бронзи відносяться, крім того, матеріали, зібрані О. В. Бодянським в ряді місць Дніпровського Надпоріжжя, наприклад біля сіл Бердине, Федорівка, Олексіївка і т. п., а також с. Дудчани на нижньому Дніпрі⁶.

Серед знахідок кераміки із цих поселень, загалом аналогічно нижньому шару Ушкалки, особливий інтерес являє один горщик із Бердина (рис. 6). Це порівняно велика посудина з широкою шийкою і трохи роз-

¹ О. А. Кривцова-Гракова, Поселение бронзового века на Белозерском лимане, КСИИМК, вип. XXVI, М., 1949, рис. 33, 6, 13.

² А. В. Бураков, Отчет отряда Бериславо-Каховской экспедиции о раскопках поселения в с. Змievка Херсонской обл. в 1951—1952 гг. Архів ІА АН УРСР, стор. 27 і далі.

³ О. А. Кривцова-Гракова, Поселение бронзового века..., рис. 32, 16.

⁴ В. А. Ильинская, Поселения времен поздней бронзы в с. Бабино, КСИА, вип. 5, К., 1955, рис. 1, 2, 5.

⁵ За матеріалами розкопок 1954 р.

⁶ Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

дутими боками, орнаментована валиком. Вона цікава тим, що немов би включає в собі риси кераміки нижнього шару Ушкалки і посуду з поселень середньої бронзи Подніпров'я типу Бабине З¹. Дуже можливо, що в складенні кераміки нижнього шару Ушкалки левну роль відіграли пам'ятки так званої багатоваликової кераміки Подніпров'я.

За останній час кількість поселень з керамікою сабатинівського типу на Україні значно зросла, причому переважна більшість з них виявлена на Правобережжі. Зараз вони відомі на Інгулі (Пересадівка)², споріднені пам'ятки є також в районі Прuto-Дністровського межиріччя

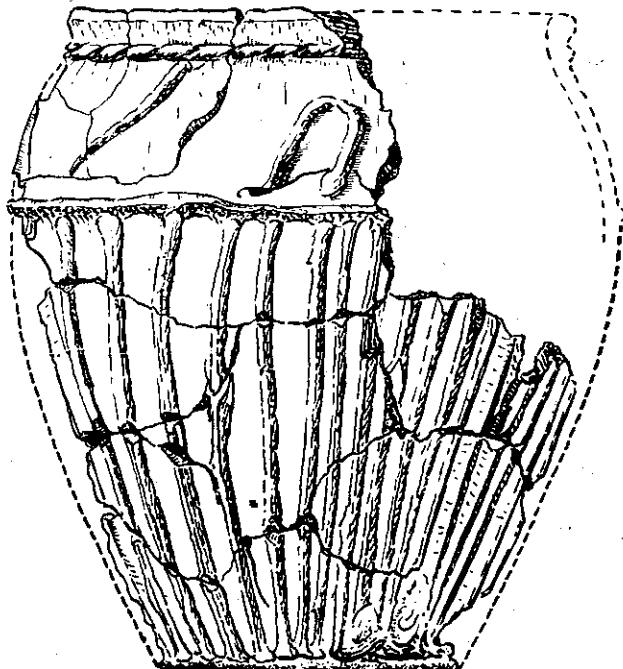

Рис. 6. Посудина із Бердина.

(Гіндешті)³ і на Дунаї (Брайлов), де вони безпосередньо змикаються з районом поширення культури Ноа в Румунії, з якою, очевидно, споріднені. На схід від Дніпра поселення з лощеною керамікою сабатинівського типу зустрічаються значно рідше. Звідси ми не знаємо посуду типу дворучних лощених глечиків з наліпами на ручках, хоч банковидні горщики з валиком під вінця існують тут в час поховань в насипах і на горизонті⁴.

Для другого, більш пізнього шару Ушкалки властиві деякі зміни в розвитку матеріальної культури. Кераміка цього часу, виявляючи деякі риси генетичного зв'язку з попереднім періодом, все ж значно змінюється. Помітно зменшується процент лощених черепків, зникають баночні форми. Горщики тонкостінні, мають більш видовжену шийку і часто — уступ на плечі. Валик на горшках розміщується, як правило, на певній віддалі від краю вінець на плічках. Він звичайно розчленований насічками. З'являється велика кількість мисок, в тому числі з обрізаним краєм. Набирають поширення одноручні без наліпів

¹ А. В. Добровольский, Поселения бронзового века Бабино 3, КСИА, вып. 7, 1957, рис. 3, 1.

² Розкопки Н. М. Погребової в 1956 р.

³ Розкопки Г. І. Мелюкової в 1956 р.

⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г., Тр. XII АС, т. I, 1905, табл. XI.

на ручках глечики. Останні прикрашувались нарізками по корпусу. В цей час різко скорочується кількість кістяних виробів, які, очевидно, витісняються знаряддями з бронзи. Для поселень цього етапу властиві житла напівземлянкового типу.

Отже, знахідки верхнього шару Ушакалки аналогічні матеріалам з поселення Білозерки, про яке йшла мова вище, а також Бабине 4, Зміївка¹, Нижній Рогачик² і т. п. Аналогічною є кераміка, зібрана нами в 1953, 1957 рр. біля с. Каїри, Велика Лепетиха, П'ятихатки, на північ від м. Каховки і т. д.³ Окрім знахідки кераміки цього типу відомі

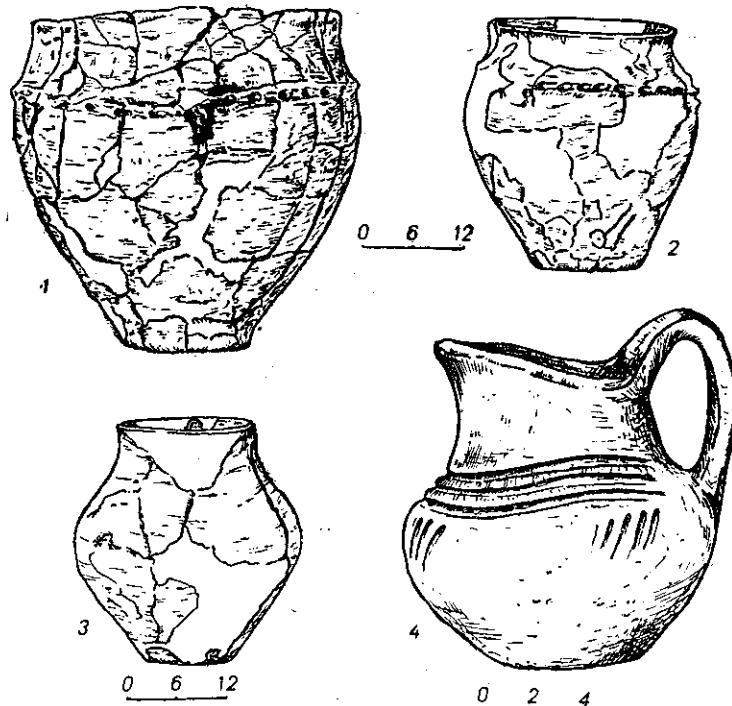

Рис. 7. Каїри. Посуд із поховання (?).

також з Золотої Балки, Берислава і т. ін. Досить цікава і цінна знахідка цього часу виявлена нами біля с. Каїри. Тут знайдено шість цілих посудин пізньої бронзи, які, очевидно, супроводжували поховання (воно не збереглося). Ця знахідка, як з'ясувалося потім, була зроблена безпосередньо поблизу поселення пізньої бронзи⁴. Виявлений тут посуд різноманітний за формою і розмірами — три глечики (рис. 7, 3, 4) і три горщики з широкою шийкою (макітри) (рис. 7, 1, 2). Один глечик має ручку і прикрашений косими прокресленими лініями (рис. 7, 4). Горщики оздоблені розчленованими валиками, незамкнуті кінці яких звисають (рис. 7, 1).

¹ А. В. Бураков, Отчет отряда., стор. 27 і далі. Зміївське поселення, яке має дуже великі розміри, існувало, очевидно, досить довгий час. Частина матеріалів звідти (розкоп III) може бути віднесена до більш раннього, першого етапу в розвитку пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.

² Д. Т. Березовець, Отчет о раскопках скифского поселения у с. Нижний Рогачик, Архів ІА АН УРСР.

³ Д. Я. Телегин, Отчет о работе разведывательного отряда Никопольско-Гавриловской археологической экспедиции, 1953 г., Архів ІА АН УРСР, стор. 11—21.

⁴ Е. В. Махно, Отчет о раскопках в с. Каиры в 1956 г., Архів ІА АН УРСР, стор. 76 і далі.

За межами Нижнього Подніпров'я поселення, аналогічні верхньому шару Ушкалки, відомі також в Надпіріжжі (Стрільча Скеля)¹, але вони поширені головним чином на схід від Дніпра, в Приазов'ї (Куца Бердинка)² і на Північному Дінці (Боровське)³. Цікаво, що в лісостеповому Правобережжі Дніпра пам'яток цього типу, очевидно, зовсім немає. Б. М. Граков і Н. Г. Єлагіна, провівши розвідку археологічних пам'яток на Північному Причорномор'ї, відмічають, наприклад, що тут білозерських форм кераміки їм виділити не вдалося, тоді як кераміка сабатинівського типу представлена добре⁴.

Підводячи підсумок вищесказаному, можна прийти до висновку, що матеріали двох шарів Ушкалки і відповідних їм поселень відбивають собою два етапи в розвитку пізньої бронзи Подніпров'я і Побужжя — етапи Сабатинівки і Білозерки. Ці етапи виділені О. О. Кривцовою-Граковою цілком вірно, але хронологічну послідовність їх вона розуміла неправильно.

Як відомо, в своїй останній роботі О. О. Кривцова-Гракова відмічає в розвитку культур пізньої бронзи нижнього Дніпра і Південного Бугу два етапи — більш ранній, білозерський (XI—Х ст. до н. е.) і сабатинівський (IX—VIII ст. до н. е.), який слідує за ним. В основу такого хронологічного розчленування покладено майже виключно зміни в характері кераміки⁵.

Вивчення наведених в даній роботі матеріалів, хронологічна послідовність яких визначається стратиграфією Ушкалки, дозволяє перевігнути цю періодизацію культур в Причорномор'ї. Враховуючи стратиграфічні дані Ушкалського поселення, можна стверджувати, що пам'ятки типу Білозерки не передували сабатинівським, а, навпаки, слідували за ними.

Отже, Білозерка не являє собою найдавнішого етапу в розвитку пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, як це вважала О. О. Кривцова-Гракова, а, навпаки, становить її заключний період, якому передував період поширення пам'яток типу Сабатинівки або нижнього шару Ушкалки. Разом з тим Білозерка не може бути датована XI—Х ст. до н. е. Очевидно, цьому часу повинні відповідати поселення сабатинівського типу. А пам'ятки типу Білозерки в свою чергу слід відносити до пізнішого часу. Етап Сабатинівки (Ушкалка I), а потім Білозерки (Ушкалка II) існує саме така, а не зворотна послідовність в розвитку пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.

Ми не спиняємося на питанні можливих генетичних зв'язків між культурами населення нижнього і верхнього горизонтів Ушкалки. Такі зв'язки цілком ймовірні. Але все ж слід відмітити, що матеріали Ушкалки I (Сабатинівки) тяжіють до лісостепового Правобережжя України, а район поширення поселень з культурою Ушкалки II (Білозерки) більш поширений на сході і півдні — в степових просторах України. Таким чином, розв'язуючи питання хронологічної послідовності двох груп пам'яток пізньої бронзи на Нижньому Подніпров'ї, ми тим самим наближаемось, як нам здається, до розуміння подій, що мали місце на півдні України в передскіфський час, коли на зміну західним, треба думати, фракійським культурним впливам поступово розповсюджуються і, очевидно, набувають домінуючого значення елементи східної степової пізньозрубно-хвалинської культури.

¹ Розкопки А. В. Добропольського в 1946 р. Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

² Розвідка О. Я. Огульчанського. Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

³ Розвідки автора в 1950 р. Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

⁴ Б. Н. Граков, Н. Г. Єлагіна, Отчет о работе скифской степной экспедиции МГУ в 1956 г., Архів ІА АН УРСР, стор. 6.

⁵ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, М., 1955.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

ВОПРОСЫ ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ХРОНОЛОГИИ
ПАМЯТНИКОВ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ
НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

(По материалам раскопок в с. Ушканка)

Резюме

В работе дано описание двух культурных слоев эпохи поздней бронзы, исследованных автором на поселении в с. Ушканка, Верхнерогачикского р-на, Херсонской области.

В нижнем (I) слое, представляющем собой мощный зольник, зафиксированы остатки жилища и ряд хозяйственных сооружений. Жилище наземное, подпрямоугольной формы, со стенами, возведенными на каменном основании. В его центре два очага — сводчатый из камня и открытый. Среди находок в слое преобладает керамика, в том числе горшки баночкой и округлой формы, украшенные валиком под венчиком, и кувшины, чаще подлощенные с ручками, снабженными налепами.

Орудия труда, найденные в этом слое, изготовлены из кости (туники, шилья, поворотные гарпуны, зубчатый инструмент из лопатки животного, пряслице, наконечник стрелы, обломки коньков и т. п.), камня (обломки топоров-молотов) и бронзы (обломки шильев, а также булавка).

Инвентарь нижнего слоя Ушканки обнаруживает полную аналогию материалам типа Сабатиновки.

Верхний (II) слой Ушканки, отделенный от нижнего прослойкой красной намывной глины (около 0,3 м), отличается от нижнего формами керамики и незначительным количеством костяных изделий. Сосуды этого слоя представлены горшками и мисками. Горшки украшены валиком, обычно расчлененным, который располагается в основании шейки и иногда имеет «свисающие» или закругленные концы. Вторым типом посуды верхнего слоя являются миски, совершенно отсутствующие в нижнем слое. С верхним слоем связывается жилое углубление полуzemляночного типа.

Инвентарь верхнего слоя Ушканки культурно сопоставляется нами с поселениями белозерского типа.

Изучение материалов Ушканки позволяет поставить вопрос о пересмотре предложенной О. А. Кривцовой-Граковой хронологии памятников поздней бронзы Нижнего Поднепровья, выделяющей здесь два последовательных этапа — белозерский и сабатиновский. Безупречная стратиграфия Ушканки дает нам право наметить обратную хронологическую последовательность в развитии этих памятников, при которой поселения типа Сабатиновки и Ушканки I предшествуют времени распространения памятников типа Белозерки и Ушканки II.

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК СКОТАРСТВА У СТЕПОВІЙ СМУЗІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЕПОХУ РАННЬОГО МЕТАЛУ

Ще до чедавнього часу у питанні про рівень розвитку виробничих сил у степового населення Східної Європи в період міді — ранньої бронзи не було достатньої ясності. Не існувало єдиного погляду у питанні про час виникнення тут скотарства, зовсім не було систематичних описів знарядь праці, які б могли характеризувати рівень виробництва, не було навіть поставлене питання про характер і топографію поселень того часу. Отже, основні питання господарства степового населення залишилися зовсім нерозобраними.

Причина такого становища заключалася у самому характері переджерел, які мали дослідники. Починаючи з кінця XIX ст., коли було покладено початок нагромадженню матеріалів епохи бронзи, та під час першої чверті XX ст. основним об'єктом польових досліджень були численні степові кургани.

Однак вони, як пам'ятки надбудовного характеру, не могли відобразити реальної дійсності і таким чином служити достатньою базою для розробки питань господарського розвитку населення, що їх залишило. Необхідні матеріали у цьому відношенні міг доставити тільки інший вид археологічних пам'яток — поселення, дослідження яких почалося значно пізніше. Якщо ж рахувати розвідкових робіт Є. М. Мельник-Антонович та М. О. Макаренка у порожистій частині Дніпра та М. В. Сибильова по Сіверському Дінцю¹, то можна з повним правом сказати, що дослідження степових поселень епохи міді — ранньої бронзи почалося в кінці 20-х років, коли в зв'язку з будівництвом Дніпровської ГЕС у порожистій частині Дніпра були проведені археологічні розкопки, в результаті яких було досліджено цілий ряд стоянок та поселень часу неоліту і бронзи. Для вивчення епохи міді — ранньої бронзи особливе значення мали розкопки таких пам'яток, як поселення в урочищі Середній Стіг II, поселення в урочищах Дурна Скеля, Перун та ін.²

Відкриття А. В. Добровольським поселення в урочищі Середній Стіг II, поклало початок вивчення нової, раніше невідомої групи пам'яток, що займає проміжне положення між пам'ятками розвиненого неоліту та добре відомими пам'ятками ямно-ката콤бного часу, тобто пам'я-

¹ Труды VIII АС, т. IV, 1897, стор. 193; Н. Е. Макаренко, Результаты археологических исследований в 1907—1909 гг., ИАК, вып. 43, 1911, стор. 104—108; М. В. Сибильов, Старовинности Изюминки, вип. I—IV.

² А. В. Добровольский, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану—1927 р., збірник Дніпропетровського музею, 1929, стор. 103—144; його ж, Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952, стор. 75—78.

ток, що відноситься до мідного віку. Дослідження розвитку степового населення протягом цього часу продовжував В. М. Даниленко. Він відмічає особливе значення цих пам'яток у зв'язку з тим, що вони висвітлюють важливий момент у розвитку степового населення — етап формування перших скотарських племен, які потім будуть служити основним компонентом у формуванні племен древньоїмної культури¹.

В післявоєнні роки кількість пам'яток досліджуваних поселень повинилася новими матеріалами. Стало відомими і були розкопані й інші поселення мідного віку, близькі до Середнього Стогу II, але залишені іншими групами населення степової та південної частин лісостепової смуги. Матеріали цих поселень освітлюють різні хронологічні і культурно-історичні етапи у розвитку мідного віку. Одне поселення було виявлено у порожистій частині Дніпра, в урочищі Стрільча Скеля в с. Волоському², два інших — у південній частині лісостепової смуги: перше відоме під назвою Молохів Бугор — на дельтовому острові біля с. Новоселиці, Чигиринського району, Черкаської області³, друге — на р. Оскол в с. Олександрія, Боровського р-ну, Харківської області⁴.

Значних результатів було досягнуто у вивчені пам'яток наступного, ямно-катаомного часу. Особливий інтерес у цьому відношенні являють розкопки поселення древньоїмного часу у с. Михайлівка, Ново-Воронцовського р-ну, Херсонської області, що дали багаті матеріали для вивчення господарської діяльності степового населення цього часу — кістки свійських і диких тварин, залишки риб, знаряддя праці з каменю, кременю, кості, міді і т. д.⁵ Одночасно з цим у порожистій частині Дніпра в урочищі Скеля-Каменоломня в с. Волоському було досліджено значну частину поселення, синхронного Михайлівському, що значно збагатило матеріали для вивчення цього періоду⁶.

Таким чином, в результаті робіт, проведених за останні два-три десятиліття у північній частині степової смуги та південній частині лісостепової, басейнах Дніпра та Сіверського Дінця були відкриті невідомі раніше поселення мідного віку. Що ж до поселень ямно-катаомного часу, то зараз їх відомо декілька. Частина з них систематично розкопувалася на великих площах в с. Михайлівці, в урочищах Скеля-Каменоломня, Дурна Скеля, Перун; інша частина — Шевченківський (Потьомкінський) сад у Дніпропетровську, поселення у с. Любимівка, у порожистій частині Дніпра⁷ були вивчені тільки шляхом розвідок. Всі досліджені поселення цього часу зв'язані з порожистою частиною Дніпра та Нижнім Подніпров'ям.

До цього слід додати ще одну дуже важливу обставину — досягнення в області вивчення попереднього періоду. Питання степового неоліту, як раннього, так і пізнього, стали об'єктом спеціального вивчення тільки після робіт Дніпробудівської експедиції, коли почалися систематичні розкопки цих стоянок.

Працями А. В. Добровольського та В. М. Даниленка були визна-

¹ В. Н. Даниленко, О ранних звеньях в развитии степных восточноевропейских культур шнуровой керамики, КСИА, вып. 4, 1955.

² Розкопки А. В. Добровольського і В. М. Даниленка в 1946 р. Матеріали не опубліковані.

³ В. Н. Даниленко, Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе, КСИА, вып. 8, 1959.

⁴ Д. Я. Телегин, О путях сложения энеолита Донеччины, КСИА, вып. 9, 1959.

⁵ Див. статті О. Ф. Лагодовської, М. Л. Макаревича, О. Г. Шапошникової в КСИА, вып. 4, 5, К., 1955.

⁶ В. Н. Даниленко, О ранних звеньях в развитии степных восточноевропейских культур шнуровой керамики; О. Г. Шапошникова, Поселения эпохи ранней бронзы у с. Волоского, КСИИМК, вып. 67, 1957, стор. 94—96.

⁷ Розвідка О. Г. Шапошникової в 1953 р. Матеріали зберігаються в фондах Інституту археології.

чені основні риси степового неоліту на різних етапах його історичного розвитку, в тому числі й основні лінії господарського розвитку¹.

Таким чином, при розробці питань розвитку виробничих сил степового населення в період неоліту — бронзи ми маємо послідовний ряд пам'яток, що розкривають хід цього процесу на протязі IV—II тис. до н. е.

Глибока давність скотарства в степовій смузі не може викликати ніяких сумнівів, однак багато питань потребує дальшої розробки. Так, все ще немає необхідної ясності у питанні, в якій мірі приручення і одомашнення тварин було зв'язане з досвідом країн древніх цивілізацій і в якій мірі це здійснювалося на місці, на місцевій основі дикої фауни.

Першою одомашненою твариною, якщо не рахувати собаки, був бик. Вказівки на наявність кісток бика на неолітичних стоянках степової України ми маємо в архайчному шарі стоянки на Кам'яній Могилі. На думку В. М. Даниленка, цей шар датується VI—V тис. до н. е.²

У Надпоріжжі ряд пам'яток цього часу або не має кісток свійських тварин (наприклад, поселення в урочищі Круглик-Кишло), або дають їх у невеликій кількості (Сурський острів, пункт I, обидва горизонти поселення на острові Шулаєв), що вказує на велику роль полювання у цьому районі, де в давнину були ліси. Однак скотарство і, зокрема, розведення великої рогатої худоби, як про це говорять дані більш детального визначення остеологічних матеріалів, відігравало певну роль у населення сурсько-дніпровської культури (Сурський острів, пункти II та III)³.

Заслуговує на увагу той факт, що часто важко визначити, належать виявлені кістки дикому чи свійському бику. Нестійкість цих ознак слід розглядати як дуже важливий показник того періоду, коли здійснювався процес одомашнення цієї тварини. На етапі пізнього неоліту у складі стада поряд з великою рогатою худобою з'являється і дрібна (коза-вівця), причому кістки останньої вже зустрічаються у достатній кількості. Одночасно у невеликій кількості зустрічаються і кістки свині, однак не на всіх, а тільки на деяких стоянках, наприклад на стоянці в урочищі Собачки.

Таким чином, на етапі пізнього неоліту скотарство вже міцно входить у побут, хоч не має ще значення провідної галузі господарства, якою залишається рибальство, а також полювання. Але нові форми господарства зміцніли, очевидно, вже настільки, що знайшли своє відображення в культі, як про це слід гадати на основі знахідки глиняної фігурки бика, виявленої в Маріупольському могильнику.

В поселеннях мідного віку поряд із вказаними свійськими тваринами трапляються також кістки коня. Зважаючи на труднощі визначення одомашнення коня, питання про те, чи є він свійським або диким, у ряді випадків залишається відкритим. Однак, якщо врахувати місце коня у складі стада ямно-катакомбного часу, то не виникає ніяких сумнівів в тому, що початок його одомашнення слід віднести до цього часу. У складі стада на поселенні в урочищі Стрільча Скеля, крім бика, вівці-кози, свійської кози та свині, є кінь, який займає по кількості особин третє місце після рогатої худоби⁴.

На поселенні на території с. Олександрії, за визначенням В. І. Бібікової, є такі свійські тварини: бик (3 особини) та одна особина дрібної рогатої. З дикої фауни визначені олень (1), козуля (1), дика свиня (3),

¹ А. В. Добропольский, Неолит в порожистой части Днепра; В. Н. Даниленко, Неолит Украины, Архів ІА АН УРСР.

² В. Н. Даниленко, Неолит Украины, Архів ІА АН УРСР.

³ Там же.

⁴ І. Г. Підоплічко, Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 14—15.

качка (1). Що ж до коня (3 особини), то питання про його одомашнення залишається відкритим.

На поселенні Молюхів Бугор в двох хронологічно близьких горизонтах мідного віку В. І. Бібіковою було визначено кістки свійських тварин: бика, коня, вівці, кози та кістки диких тварин: оленя, ведмедя, бобра, черепахи та ін.¹

Таким чином, можна прийти до висновку, що остаточне складання стада у степовій смузі слід віднести до початку III тис. до н. е. У дальшому відбувається процес збільшення стад і удосконалення досвіду ведення тваринництва. Для древньої часу можна вже говорити про повний склад стада.

Вичерпні матеріали у цьому відношенні дає Михайлівське поселення. Численні кісткові залишки його дають можливість відтворити склад домашнього стада². Найбільше значення в економічному відношенні мав бик. За кількістю особин він становить половину стада, у живій вазі — 72,51%. Він великої породи, близької до усатівської, а разом з тим до сучасної сірої української худоби. Друге місце по кількості особин займає вівця-коза (32,5%), однак якщо робити розрахунок у живій вазі, то її економічна роль визначається тільки в 4,8%, тобто при цьому підрахунку вона займає третє місце у тваринництві.

Кінь по кількості особин визначається 17,9%, при підрахунку ж у живій вазі — 21,31%. Кінь великої породи. А. І. Шевченко припускає, що разом із свійським був і дикий кінь. Свиня займала останнє місце у складі михайлівського стада як по кількості особин (2,2%), так і в живій вазі (1,14%). Собаку представлено двома породами — великою, типу *Canis matris familiaris* та більш дрібною, типу *Canis palustris*. З тим же складом стада ми зустрічаємося й на інших поселеннях ямнокатаомбного часу. Так, на поселенні в урочищі Дурна Скеля стадо було представлено десятма особинами бика, сіомома вівці-кози, п'ятьма — коня, трьома — собаки³. На поселенні катакомбного часу в урочищі Перун виявлено кістки від 22 особин бика, 25 особин кози-вівці, 2 — коней, 5 — свиней, собак крупного типу — 12 особин⁴.

Таким чином, підводячи підсумки, відзначимо таке:

1. Остеологічні матеріали, одержані з поселень часу неоліту — бронзи, дають можливість відтворити реальну дійсність у питанні історії розвитку скотарства і визначити його глибоку давнину, що відноситься якщо не до V, то, в усікому разі, до IV тис. до н. е.

2. Якщо не рахувати собаки, то спочатку здійснюється одомашнення великої рогатої худоби, потім вівці-кози та свині і, нарешті, коня.

3. Економічна перевага у складі стада на протязі неоліту — ранньої бронзи незмінно належить бику. В світлі цих нових досліджень повністю повинні бути відкинуті ті положення, які у свій час висувалися деякими дослідниками щодо стану розвитку виробничих сил у населення степової смуги в період ранньої бронзи⁵.

Поряд з розведенням стад степове населення займалося й іншими видами господарської діяльності: полюванням, рибальством та землеробством. У всіх списках фауни поселень міді — ранньої бронзи є й ді-

¹ В. Н. Даниленко, Археологические исследования 1958 года в Чигиринском р-не, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 14 і далі.

² А. И. Шевченко, Fauna поселения эпохи бронзы в с. Михайлово на Нижнем Днепре, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 36.

³ І. Г. Підоллічко, Матеріали до вивчення минулых фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 44—45.

⁴ Там же, стор. 51.

⁵ Див. праці А. П. Круглова і Ю. Г. Подгаєцького «Родовое общество степи» та В. В. Гольмстен, «К вопросу о древнем скотоводстве в СССР (Проблемы происхождения домашних животных)», Труды лаборатории генетики АН СССР, вып. 1, Л., 1933,

кі тварини, полювання на яких давало матеріал для знарядь (ріг оленя), хутро, продукти харчування.

На Михайлівському поселенні кістки диких тварин, не рахуючи кісток птиці та риб, становлять зовсім незначний процент від загальної кількості свійських тварин.

На Михайлівському, як і в інших поселеннях, зустрічаються залишки риб у вигляді кісток та луски, виявлені у ряді випадків біля вогнищ та у купах черепашок.

Питання про землеробство степового населення часу неоліту — ранньої бронзи розроблене ще недостатньо. Щоправда, на Михайлівському поселенні є прямі вказівки на це у вигляді знахідок рогових мотик, кремнієвих вкладишів, серпа, кам'яних зернотерок, численних розтиральників і т. ін. Однак землеробство, рибальство та полювання мали допоміжне значення у господарстві. Економічний пріоритет належав скотарству. Цим, очевидно, і слід пояснити, чому загальний характер поселень степового населення так помітно відрізнявся від характеру поселень землеробського в основі трипільського населення.

Відкриття в курганах залишків дерев'яних повозок відкриває нам ще одну рису у господарському житті степового населення — використання худоби як тяглою сили.

У Сторожовому кургані поблизу Дніпропетровська та в кургані № 8 біля радгоспу «Аккермен» біля Мелітополя були виявлені колеса від повозок, зроблені з суцільного зрізу дерева, з масивними ступицями, а в Сторожовому кургані, крім того, ще й різні деталі повозки¹.

Тип дерев'яної повозки на двох і чотирьох колесах знаходить собі найближчі аналогії серед інших знахідок — залишків дерев'яних повозок або ж глинняних моделей у пам'ятках Поволжя, Кавказу, Закавказзя, Угорщини, а також держав древніх цивілізацій і свідчать про по-бути пастуха-скотаря та відгінні форми скотарства.

Тяглою силою був бик. Про це з повною переконливістю говорять знахідки ярма в кургані Три брати, а також залишки биків в курганах Тріалеті. Великий інтерес у зв'язку з цим викликає знахідка глиняної фігурки биків у ярмі, в парній упряжці, знайдена на поселенні культури лійкоподібних кубків в Кржниці Ярій (Польща)², а також дані вивчення кісткових залишків на поселенні тієї ж культури у Цмелеві. Професор Крисяк на основі вивчення черепів великої рогатої худоби встановив наявність тут волів, що свідчить про великий досвід ведення скотарства.

Спинимося на питанні топографії поселень і могильників древньо-ямного часу. Всі відомі нам поселення цього часу знаходяться на високих місцях, звичайно в умовах розчленованого рельєфу. Так, урочища Скеля-Каменоломня та Дурна Скеля, в яких розташовані древні поселення, є гранітними останцями, причому Дурна Скеля фактично є скельним островом, який тільки при дуже низькій воді з'єднувався із сушою.

Михайлівське поселення розташоване на прирічних горбах, роз'єднаних глибокими ярами. Поселення в Шевченківському саді в Дніпропетровську знаходиться на високому правому березі р. Дніпра. Поселення катакомбного часу в урочищі Перун також знаходиться на скельному острові.

стор. 79—109), а також критику В. І. Равдонікаса на працю В. В. Гольмстен в статті «К вопросу о возникновении скотоводства» (ПИДО, 1934, № 3, стор. 24—47).

¹ О. І. Тереножкін. Курган Сторожова Могила. Археологія, т. V, 1951, стор. 183—191; його ж, Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1954 г., КСИИМК, вып. 63, М., 1956, стор. 71.

² K. Majewski, Kultura czasz lejowatych miedzy Wisla a Bugiem. Annales Universitatis M. Curie-Skłodowskiej, t. IV, 1949, стор. 37, рис. 17.

У свій час П. П. Єфіменко, розглядаючи топографічні умови розташування поселень катакомбного часу на Дону, вказував, що поселення розташовувалися на високих берегових мисах правого берега ріки. «Цей факт,— пише він далі,— набирає особливого інтересу, якщо згадати, що за часів так званої зрубної, або пізньохвалинської, епохи теж саме первісне скотарське населення, навпаки, як правило, додержувалося піщаної надлугової тераси Дону, де ми зустрічаємо сліди його селища»¹.

Топографія поселень ямно-катакомбного часу може бути протиставлена більш раннім пам'яткам мідного віку, у розташуванні яких на надзаплавній терасі та на островах у значній мірі відчуваються ще неолітичні традиції, хоч, з іншого боку, в цей час вже спостерігається перенесення поселень на невеликі скельні острови. Це можна було спостерігати у порожистій частині Дніпра на прикладі поселень в урочищах Середній Стіг і Стрільча Скеля.

У даному випадку ми маємо на увазі постійні поселення, хоч цілком очевидно, що сезонні могли виникати і на місцях випасу худоби. Ця своєрідність у розташуванні поселень диктувалася особливими умовами, коли перехід до відтворюючих форм господарства відкривав можливість накопичення багатства, яким у даному випадку була худоба, і, отже, викликав необхідність захисту місць поселень.

Селища цього часу часто укріплювалися ще додатковими спорудами, як це видно на прикладі Михайлівського поселення, де було виявлено рів захисного характеру і стіни, а також поселення в урочищі Скеля-Каменоломня, де залишки стіни були виявлені з напільному боку. Поселення, розташовані на скельних островах з стрімкими схилами, не потребували додаткових споруджень, оскільки їх роль виконували природні.

Спостерігається також новий підхід до вибору місць для могильників. Разом з розташуванням могильників в умовах звичайної топографії — поблизу річок уперше починають з'являтися невеликі курганні могильники в степу. Це означало, що пастух виходить у степ та освоює новий ландшафт, необхідний для цього в умовах нової економіки. Степ, якого ще не торкалася рука людини, в ті часи зберігав свій зелений покрив багато довше, ніж зараз, бо трави, перегниваючи з року в рік, створювали так звану рослинну повстю, що затримувала вологу. Зростаючі стада не могли прохарчуватися поблизу поселень, як це було раніше, і потребували нових пасовищ. На місцях пасовищ виникали могильники. З цього приводу В. О. Городцов писав: «Кургани тяжіють до водних джерел. Чим далі від ріки, тим рідше кургани, і де є кургани, там поблизу неодмінно знайдеться вода. Це закон для панування їх в Ізюмському повіті. Звичайно кургани займають високі хребти та вододіли, з якими витягаються у лінію, що подекуди простягається на кілька верст»².

Наведені дані переконливо говорять про те, що до часу складання древньоїмної культури можна говорити про довгий шлях, пройдений у розвитку скотарства, та про величезне досягнення у цій галузі.

Де шукати причину того, що при древньоїмних похованнях знахідки кісток свійських тварин являють собою велику рідкість, а при катакомбних є звичайним явищем? Як відомо, ця обставина і викликала помилкову думку про нібито низький рівень розвитку виробничих сил племен древньоїмної культури. Деякі археологи вважають, що ці пле-

¹ П. П. Ефіменко, Жилище времен бронзы, открытое в пойме Дона в окрестностях Костенок, ПИДО, 1934, № 5, стор. 52.

² В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г., Труды XII АС, т. I, 1905, стор. 175.

мена були рибальськими та мисливськими і лише з початками скотарства. Приведений вище огляд знахідок залишків свійських тварин на поселеннях ясно вказує, що рішення цього питання слід шукати не безпосередньо в самому рівні господарського розвитку, а в якихось суспільних нормах, хоч останні в свою чергу обумовлювалися цим рівнем господарського розвитку. Розглянемо питання, коли ж уперше вичикає в степовій смузі звичай класти при похованнях залишки свійських тварин і яке було призначення цих приношень. Чи служили вони власне їжею, чи в цьому звичаї слід шукати якийсь інший смисл?

Якщо звернутися до пізньоенолітичних могильників степової смуги (Вовнишевський, Василівський¹, Вільнянський, Маріупольський, в Чаплях, на 8-й Ігренській стоянці та ін.), то можна побачити, що інвентар поховань складався з предметів особистого користування померлого — одягу, прикрас та знарядь праці. Що ж до залишків тварин незалежно від того, чи дики вони, чи свійські, в похованнях їх не виявлено. Не знайдено також кераміки, яка повинна була містити їжу; іншими словами, у цей час не було звичая постачати похованого їжею. Йому клали знаряддя, з допомогою якого він цю їжу міг здобути.

Відомі, правда, два випадки знахідок кісток свійських тварин в пізньоенолітичних могильниках. В одному це був хребець невідомо якої тварини (бо хребець не був визначений), знайдений у Маріупольському могильнику при зруйнованих похованнях № 118—128, в другому — кістка бика, виявлена на Василівському третьому могильнику в Надпоріжжі.

В останньому випадку цілком очевидно, що вони були покладені з якоюсь ритуальною метою. При похованнях мідного віку уперше з'являється кераміка як поховальний інвентар. Дуже показові у цьому відношенні могильники на 8-й Ігренській стоянці і в Олександрії. У цих могильниках кераміка при пізньоенолітичних похованнях невідома, у той час як при похованнях мідного віку вже відомі випадки знахідок її.

При похованнях мідного віку також уперше починають з'являтися кістки свійських тварин, щоправда, в цьому відношенні нам відомий тільки один могильник в Чаплях з цими знахідками. Тут в похованнях № 1а, 2а, 5а було виявлено зуби вівці-кози, а на камені-закладці над похованням За — кістки свійського бика².

Як слід розуміти тут зуби вівці-кози? Цілком очевидно, що самі по собі вони не могли бути предметом їжі. Очевидно, їх слід розуміти як символ тварини, як частину, що замінює ціле. З подібними прикладами ми зустрічалися в Усатівських курганах, де при похованнях «вождів» траплялися зуби коня, а в культовій ямі в кургані № 2 (2-й Усатівський могильник) з похованням голови бика, зробленої з каменю, символом людського жертвоприношення служили зуби людини, кинуті перед головою бика³. Як відомо, інвентар древньоїмних поховань дуже бідний: кусочки фарби, рідше — знаряддя праці, предмети озброєння, прикраси, кераміка, в окремих випадках кістки свійських тварин. Останні частіше представлені астрагалами, або ж частинами ніг, вівці-кози, відрізаними в колінному зчленуванні. При катакомбних похованнях картина різко змінюється. Кераміка, знаряддя праці, предмети озброєння, прикраси, залишки тварин та ін.— все це робиться звичайним явищем, особливо для донецьких катакомбних поховань. Розглянемо останні.

¹ Розкопки Д. Я. Телегіна в 1955 р.

² А. В. Добропольський, Могильник в с. Чаплях, Археологія, т. IX, 1954, стор. 106—118.

³ О. Ф. Лагодовська, Пам'ятки усатівського типу, Археологія, т. VIII, К., 1953; і її ж, Проблеми усатівської культури, Наукові записки Інституту історії та археології, кн. I, Уфа, 1943.

На особливу увагу заслуговує поява при похованнях залишків свійських тварин, таких рідких для поховань попереднього часу. З цього приводу В. О. Городцов писав: «У катакомбі нерідко клалися відрубані голови та ноги овець і корів. Голови тварин відрубалися разом з нижніми щелепами; ноги ж найчастіше у колінних зчленуваннях і майже завжди повністю разом з ратицями. Найчастіше вони були покладені в ногах похованого, рідше — перед лицем або перед грудьми, але інколи і на дні, і на східцях вхідної ями поза катакомбою. Варто уважи, що у тих випадках, коли в одному похованні знаходяться залишки обох тварин, кістки їх лежать не поруч, а окремими групами»¹.

Цікаво, що кістки вівці та корови разом клалися тільки у вхідних ямах, в катакомбах же були кістки тільки однієї тварини, у більшості випадків кістки вівці, рідше — корови.

Розглянемо умови, в яких знаходилися кістки свійських тварин. Кістки вівці власне у катакомбах були знайдені або в ногах похованого, або ж в кутку катакомби при таких похованнях: Радіонівка № 4/2, Райське № 3/4, Стратилатівка № 5/5 і 5/6—7, Мала Комишеваха № 5/5, Шпаківка № 9/5, Ізюмський тракт № 2/3—4—5, Мечебилово, курган Баба.

У кургані № 1/5 в Черевкові кістки вівці знаходилися перед черевом похованого. Кістки корови в катакомбах були знайдені при таких похованнях: в Миколаївці, в кургані № 3/4, біля колін похованого; в Шпаківці, в кургані № 1/2—3, в кутку катакомби, на Ізюмському тракті, в кургані № 1/8, в Великій Комишевасі, в Гострій Могилі, в кургані № 2/3—4, в Верхньому степу, в кургані № 1/8, також в кутку катакомби.

У вхідних ямах кістки тварин були знайдені: в кургані № 15/3, в Кам'янці, на другому нижньому східці трьома самостійними групами були покладені кістки вівці та двох корів. В кожній групі лежали голова і чотири ноги, відрізані в колінному зчленуванні. В Селімовці, в кургані № 1/2—3, на першому східці вхідної ями знаходилися дві ноги корови (передня та задня), а на другому східці лежала третя нога; ноги були відрізані в колінному зчленуванні. В інших курганах (№ 3/3—5, 4/7—9) кістки корови та вівці лежали купою у вхідній ямі. В кургані на Ізюмському тракті на дні виступу вхідної ями були виявлені череп та кістки ніг вівці. В кургані № 3/6 двома окремими групами лежали ноги корови та вівці. Ноги тварин були відрізані в колінному зчленуванні разом з ратицями.

У Великомішишеваському кургані № 2/4 на дні вхідної ями купою лежали кістки ніг корови: передні, відрізані в плечовому зчленуванні, та задні — в колінному, а поверх них було людське стегно; на виступі ж лежали череп та кістки ніг вівці. Одночасно з цими можна вказати на інші приклади. Так, при дитячому похованні в кургані № 1/2—3 в Селімовці під одною з посудин були знайдені кістки вівці, причому В. О. Городцов не відмічає, що це були кістки черепа або ніг. У Ковалівці, в кургані № 4/2—3, кістки невеликої тварини і маса бурої речовини знаходилися також під перевернутим горщиком. В Шпаківці, в кургані № 2/5, голова і чотири кінцівки вівці знаходилися біля стоп кістяка, а біля горщика лежали кістки вівці. Останні приклади без сумніву слід розглядати як приношення їжі похованому. Приношення ж голів та ніг, відрізаних у колінному зчленуванні, слід розглядати в іншому плані.

У чому ж сенс цього звичаю? Для відповіді на це запитання звернемося до пам'яток бронзового віку Закавказзя, до відомих курганів в Тріалеті. У Тріалетських курганах у ряді випадків вдалося виявити дерев'яні повозки і залишки биків. Це дало змогу Б. А. Куфтіну

¹ В. О. Городцов, вказ. праця, стор. 199.

зробити висновок, що померлих доставляли до місця їх поховання у візку, запряженному биками. Так, у кургані XXIX було виявлено важку двоколісну колісницю, що збереглася майже повністю. В іншому випадку на дні поховальної ями простежувалися глибокі колії з залишками дерева від коліс. Б. Куфтін вважав, що колісниця приносилася на руках людьми або, можливо, з допомогою биків в упряжці.

У курганах XV та XXXIV у дромосах, що вели в глибокі поховальні камери, було виявлено цілі туші биків, покладені на підйомі дромосу головами вверх. В інших випадках траплялися окремі частини биків, що мали символізувати цілі туші.

Так, в кургані XV знаходилися залишки двох биків, що лежали по боках середньої осі ями. Вони були представленими двома черепами та відрізаними у колінно-голіннім зчленуванні передніми та задніми ногами з копитами, що лежали послідовно. Це спроялювало враження,— пише Куфтін,— «що на дно могили було постлано дві шкіри биків, зняті так, що череп і кінці ніг були залишені в шкірі». «Можливо,— говорить далі Б. А. Куфтін,— ці шкіри повинні були імітувати тварин, що привезли померлого, у його дальшій загробній подорожі, після того, як бики були вбиті і м'ясо їх пішло у поховальну тризну, від якої померлий також одержав значну частину, судячи по кістках грудини у мідному казані, що стояв усередині ями»¹. Ця думка знаходить собі підтвердження і в іншому випадку, коли в кургані VII з подібним сполученням кісток бика було виявлено п'ять останніх хвостових хребців (позвонків), що лежали поряд, причому всі інші були відсутні.

Про розуміння вказаних часток тварини, як її заміни, говорять кочівницькі поховання наших степів. Як відомо, при похованнях кочовиків в одних випадках були покладені цілі туші коней, в інших— тільки голова і ноги, відрізані в колінному зчленуванні з ратицями, інколи ж просто замінюючі коня предмети кінської збрui.

Дуже цікаві у цьому відношенні дані ми знаходимо у Ібн-Фадлана. Змальовуючи звичаї тюркських народів в Середній Азії, він пише: «...Беруть коней його (небіжчика).— Редколегія) у залежності від їх кількості і вбивають з них сто голів, або двісті голів, або юдину голову і з'їдають їх м'ясо, крім голови, ніг, шкіри і хвоста. І дійсно, вони розтягають все це на дерев'янках і говорять: «Це його кінь, на якому він верхи пойде в рай»². Тут кінь померлого у першу чергу розглядався як транспортний засіб господаря, причому якщо він клався не цілою тушєю, а частково, то його представляли вказані і його частини. Таким чином, на прикладі тріалетських та ковінницьких курганів ми бачимо, що певні частини тварини були його заміною. Якщо звернутися до донецьких катакомбних поховань, то ми знайдемо тут багато спільногого. Кістки бика та вівці, відрубані так само, як і в тріалетських курганах, були розкладені по особинах, частина ж кісток знаходилася у вхідних ямах, що може бути співставленім із звичаєм скласти тварин у дромосах. Однак якщо кістки великої рогатої худоби можна розглядати як частини тих тварин, на яких померлого було привезено до місця його поховання, то як же слід розуміти кістки вівці, яка не була тяглою твариною?

Залишаючи пояснення, що ці частини символізують живих тварин, ми вважаємо можливим дати ще й друге пояснення, а саме: тут слід бачити те стадо, яким померлий повинен був володіти у загробному житті, тобто ми приходимо до висновку, що вказані залишки слід розглядати як вказівку на існування власності. Якщо б у древньоїмних похованнях ми звичайно не зустрічали б кісток свійських тварин, то, очевидно, справедливо було б думати, що стада знаходилися ще у загальности.

¹ Б. А. Куфтін, Археологические раскопки в Триалети, Тбіліси, 1941, стор. 81—83.

² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, М., 1939, стор. 63.

му родовому володінні, тому і не виникав звичай давати померлому те, що особисто йому ще не належало.

З розвитком скотарства стада починають переходити із загального родового володіння у володіння окремих патріархальних сімей і осіб, що стояли на чолі їх. Цей процес відбувається катакомбні поховання. Вівцю чи бика (у вигляді голови або ніг) клали у катакомби, поміщаючи біля ніг померлого, у кутку катакомби або у вхідній ямі. Таким чином, кістки тварин у катакомбних похованнях відбувають не стільки стан розвитку виробничих сил суспільства в цілому, скільки майновий стан померлого. І цілком правий був В. О. Городцов, коли, характеризуючи культуру в цілому, відмічав, що, незважаючи на старі неолітичні традиції, вона «світилася світлом найвищої металічної культури: поблизу жителі людини з'явилися невідомі раніше свійські тварини»¹, хоча В. О. Городцов розглядав матеріали лише своїх розкопок, причому проведених ще на початку нашого століття, коли бідність інвентаря древньої поховань європейської землі був пояснений скоріше нерозповсюдженням звичаю постачати померлого речами або щедливістю, ніж бідністю суспільства.

Правий був також Гордон Чайлд, коли висловлював думку, що невелику кількість кісток свійських тварин у древньої похованнях слід пояснювати тим, що стада, які являли собою основну цінність, належали ще всій сім'ї, а не окремим особам². Нагадаємо, що цей звичай був розповсюджений переважно у донецьких катакомбних племен. Можливо, пояснення цього слід шукати в тому, що економічне становище донецьких катакомбних племен було кращим, ніж подніпровських. Донецькі катакомбні поховання відрізняються від поховань Подніпров'я більш багатим інвентарем. В них значно більше металу. Очевидно, і розробка руд Донбасу почалася у той час. Можливо, і форми скотарства тут мали більш кочовий характер, ніж у Подніпров'ї, що привело до більш широкого розповсюдження цього звичаю у донецьких племен.

Е. Ф. ЛАГОДОВСКАЯ

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ СКОТОВОДСТВА В СТЕПНОЙ ПОЛОСЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ РАННЕГО МЕТАЛЛА

Резюме

До недавнего времени главным образом в связи с отсутствием фактического материала вопросы хозяйства степного населения Восточной Европы в эпоху меди и бронзы оставались совершенно не разработанными.

В результате экспедиций, проведенных за последние два десятилетия, было открыто значительное количество памятников эпохи позднего неолита, меди и бронзы (Средний Стог I и II, Стрильча Скала, Михайловка, Александрия и др.). Они позволили значительно расширить и изменить существовавшее представление о скотоводстве, земледелии и других сторонах хозяйства племен этого времени.

Рассмотрение фактического материала приводит к выводу, что скотоводство у степных племен Восточной Европы прочно входит в быт уже на этапе позднего неолита, хотя в это время оно и не занимает еще ведущего места.

¹ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 186—188.

² Гордон Чайлд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, стор. 216.

Доминирующее положение скотоводства в хозяйстве степняков и полное сложение стада следует, очевидно, относить к началу III тыс. до н. э., то есть ко времени древнеямной культуры. В дальнейшем, в частности в эпоху катакомбной культуры, происходит процесс увеличения стада и усовершенствования методов ведения скотоводства.

В связи со сказанным отсутствие костей домашних животных при погребениях древнеямной культуры, очевидно, следует рассматривать не как указание на отсутствие скотоводства, а как на свидетельство того, что в этот период скот находился еще в общественном, родовом, а не личном владении. Катакомбные погребения с их большим количеством костей животных отражают процесс социальных изменений, в частности процесс перехода скота из общего владения во владение отдельных семей.

Вопросы сложения и развития земледелия остаются все еще недостаточно разработанными. Однако, судя по поселениям типа Михайловка, можно думать, что земледелие, так же как охота и рыболовство, в эпоху древнеямной культуры носило вспомогательный характер.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

СКІФСЬКІ СОКИРИ

Важливим завданням археології скіфського періоду продовжує залишатися вивчення різних категорій речей скіфської культури. Типологія, з'ясування генезису і еволюції форм предметів протягом скіфського періоду, уточнення ареалу їх поширення — все це дає в руки дослідників важливі археологічні джерела. Такі роботи мають велике значення для розуміння скіфської культури в цілому, дозволяють чіткіше виділяти своєрідність її локальних груп, допомагають визначати напрямки міжплемінних культурних і торговельних зв'язків, сприяють розробці хронології і багатьох інших питань.

Спеціальні дослідження, присвячені різним видам скіфського озброєння, проведенні П. Д. Рау, Б. З. Рабіновичем, А. П. Манцевич, В. Гінтерсом, Г. І. Мелюковою, внесли важливий вклад в розробку скіфської проблеми¹. Ця стаття підсумовує досвід вивчення провущих сокир у скіфських і нескіфських племен Північного Причорномор'я. Скіфські сокири, на відміну від ряду інших речей скіфського типу, виявилися не висвітленими в спеціальних дослідженнях². Окремі висловлювання про сокири є в працях М. І. Ростовцева і Б. М. Гракова. Докладніше питання про бойові сокири розглядає Г. І. Мелюкова в праці, присвяченій скіфському озброєнню.

Поява залізних провущих сокир на півдні Східної Європи відноситься до скіфської пори. Це був важливий крок у розвитку стародавнього виробництва.

Загальновідомо, як високо оцінював Ф. Енгельс історичне значення винаходу скіфських сокир³. Він відносив їх до тієї категорії найважливіших технічних удосконалень, які відіграли вирішальну роль в розвитку економіки стародавнього суспільства. Поява залізного плуга, що рухався за допомогою сили свійських тварин, заступа і сокири, які забезпечили можливість розчистки під оранку значних земельних угідь, обумовила швидке піднесення виробничих сил, ство-

¹ Б. З. Рабінович, Шлемы скіфского периода, Труды отдела истории Государственного Эрмитажа, т. I, Л., 1941; А. П. Манцевич, О скіфских поясах, СА, VII, 1941; А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов, автореферат канд. диссертации, М., 1950; Р. Рау, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Покровськ, 1929; W. Ginters, Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland, Vorgeschichtliche Forschungen, Берлін, 1928.

² Незважаючи на численні знахідки скіфських сокир, збирання відомостей про них виявилося досить важкою справою. В ряді публікацій про розкопки є повідомлення про їх знахідки, але немає зображення. Деякі сокири зникли з музеїних збірок. Про зовнішній вигляд багатьох з них можна судити лише по схематичних рисунках А. А. Спицина, які зберігаються в архіві Інституту археології АН СРСР.

³ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав, 1951, стор. 25, 168.

рила передумови для переходу суспільства на новий, вищий ступінь розвитку.

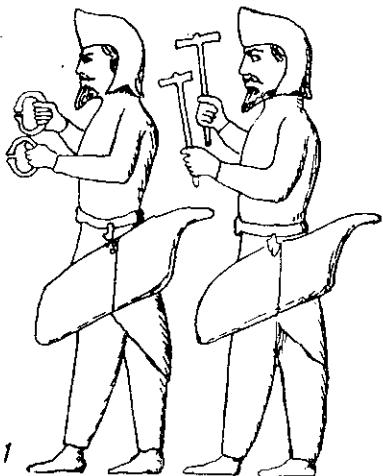
Особлива роль сокири в житті і господарстві стародавнього населення Північного Причорномор'я знайшла своє відбиття в ряді повідомлень античних авторів. Говорячи про походження скіфів, Геродот (IV, 5—7) повідомляє про те, що в скіфській землі, при синах першої людини на ім'я Таргітай, з неба впали золоті предмети — плуг, ярмо, сокира і чаша.

Варте уваги, що як «священні дари неба», які були предметами поклоніння у скіфів, тут фігурують основні знаряддя праці, появу яких відіграла велику роль в житті скіфського населення.

Розглядаючи цю легенду, Б. М. Граков прийшов до висновку, що в ній поєднуються міфологічні уявлення пришлих кочових скіфів і місцевих землеробських племен, які жили в Нижньому Подніпров'ї з

2

1

3

Рис. 1. Зображення воїнів в скіфському одязі з бойовими сокирами:
1 — на рельєфі Персепольського палацу; 2, 3 — на перських печатках.

доскіфського часу і були етнічно споріднені пришлим скіфам, внаслідок чого ця легенда в дуже ранній час набула загальноскіфського значення¹.

В іншому місці Геродот (IV, 70) згадує про сокири як про один з основних видів скіфського озброєння. Говорячи про звичаї кочових скіфів, він повідомляє, що при здійсненні обряду побратимства скіфи опускали в посудину, де знаходилося вино з кров'ю, меч, стріли, сокиру і дротик. Юлій Полідевк називає сокири скіфською зброєю².

Перейдемо до опису сокир, відомих нам по знахідках в пам'ятках скіфського часу Північного Причорномор'я.

Залізні провушні сокири з Північного Причорномор'я відомі в кількості до 60 екземплярів. Вони діляться нами на дві основні групи:

¹ Б. Н. Граков, Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 9;
Б. Н. Граков, А. И. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях
в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скіфское время, ВССА,
стор. 42, 43.

² Юлій Полідевк, Словарь о варварском вооружении, СК, т. I, стор. 589.

робочі і бойові, кожна з яких в свою чергу підрозділяється на окремі типи та їх варіанти. Крім залізних сокир, відомі і бронзові декоративні сокирки.

Робочі сокири

Залізні робочі сокири скіфського часу в Північному Причорномор'ї стали відомі лише в результаті археологічних досліджень, проведених протягом післявоєнного періоду¹. Їх небагато, всього дев'ять екземплярів. Робочі сокири відрізняються від бойових як формою, так і наявністю слідів використання в роботі. Більшість з них знайдена на поселеннях, і лише окремі екземпляри були виявлені в складі похованального інвентаря. По типах вони діляться на тонкообушні і товстообушні.

До первого типу належать сокири з клиновидною лопаттю і прямокутним у плані та перерізі обухом. Лобний бік прямий, тильний бік паралельний лобному в обушній частині, а в лопатевій — трохи розширюється до леза. Лезо пряме або слабо вигнуте і трохи скослене до тильного боку. Характерна особливість даного типу складає значна ширина обуха при невеликій його товщині. Провух круглий, розташований звичайно на місці переходу від обуха до лопаті.

Подібні сокири були знайдені:

1. На Кам'янському городищі в шарі IV ст. до н. е. (рис. 2, 2²). Лезо цієї сокири виявилося дуже збитим і затупленим в роботі. Обух неправильної чотирикутної форми.

2. На поселенні поблизу с. Острозвірівка під Харковом³, в зольнику з культурними залишками IV ст. до н. е. (рис. 2, 5). Обриси обуха округлі, лезо гостре, трохи вигнуте.

3. На городищі гето-дакійської культури IV—III ст. до н. е., поблизу с. Бутучені в Молдавії (рис. 2, 1)⁴.

4. На городищі юхнівської культури поблизу с. Торфель (рис. 2, 9)⁵.

5. На городищі юхнівської культури біля с. Олександрівка поблизу Курська (рис. 2, 8), яке відноситься до IV ст. до н. е.⁶

У обох юхнівських сокир провух знаходиться ближче до кінця обуха.

6. До цієї ж групи слід віднести, очевидно, сокиру, знайдену в кургані другої половини VI ст. до н. е. (Переп'ятиха під Києвом) (рис. 2, 4)⁷. Форма її істотно відрізняється від усіх відомих нам бойових сокир. В той же час прямокутні обриси обуха, значна його ширина при невеликій товщині, місце і форма провуха є досить характерними для робочих сокир.

7. З цим же типом зближається плоска тонкообушна сокира, знайдена в скарбі V—IV ст. до н. е. на городищі мілоградської культури, поблизу с. Горшков (рис. 2, 7)⁸. Від інших сокир цієї серії вона відрізняється трикутною формою. У сокир другого типу, товстообушних, обух був вужчим і більш товстим.

¹ Висловлюю подяку А. Є. Аліховій, В. М. Даниленку, Б. М. Гракову, П. Д. Ліберову, Г. Д. Смирнову, О. М. Мельниковській, Б. А. Шрамку, які познайомили мене із знахідками сокир з своїх розкопок і дозволили використати їх в цій статті.

² Б. Н. Граков, Каменское городище на Дніпре, МІА, № 36, стор. 126.

³ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скіфского времени в бассейне Северного Донца, КСІІМК, вып. 54, стор. 105—115.

⁴ Розкопки Г. Д. Смирнова (див. Істория Молдавии, т. I, стор. 25).

⁵ Е. И. Горюнова, Городище Торфель, КСІІМК, вып. XXXI, стор. 154.

⁶ Розкопки Курського музею під керівництвом А. Є. Аліхової.

⁷ Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, К., 1846, стор. 8, табл. VI, 4.

⁸ Розкопки О. М. Мельниковської.

8. При розкопках Частих курганів під Воронежем в кургані № 7 було знайдено набір теслярських інструментів, в числі яких була за-лізна сокира (рис. 2, 6) з масивним чотирикутним в плані і перерізі

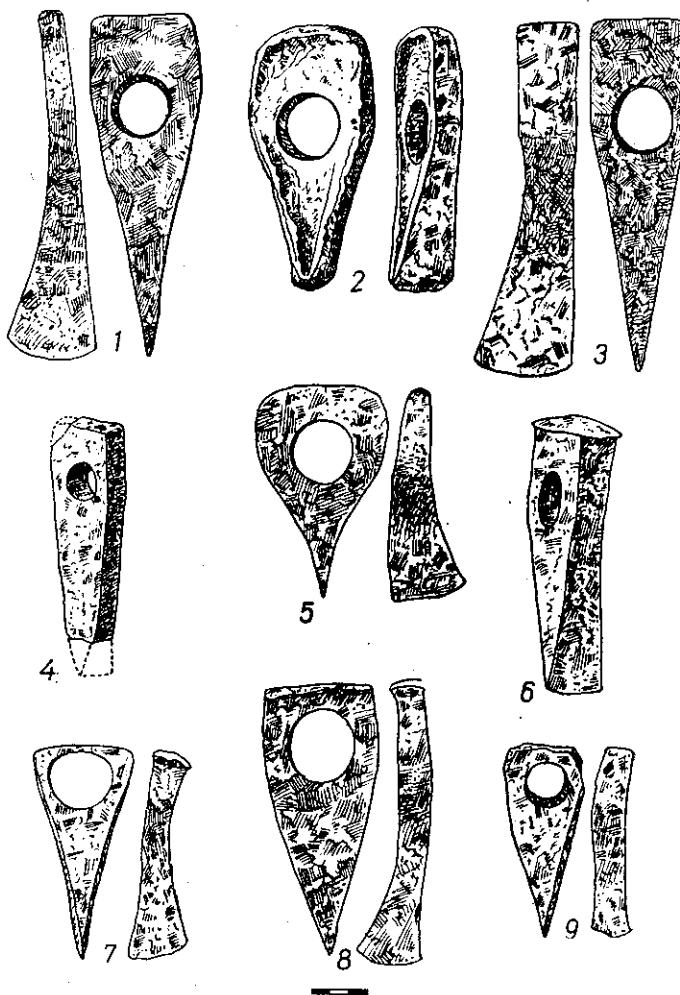

Рис. 2. Робочі сокири скіфського часу:
 1 — городище Бутучені в Молдавії; 2 — Қам'янське городище на Дніпрі;
 3 — поселення Підгірці; 4 — курган Переп'ятиха; 5 — поселення Островер-
 хівка; 6 — курган № 7 з групи Частих курганів під Воронежем; 7, 9 — горо-
 дище Торфель; 8 — городище Олександровівка.

обухом і прямим лезом. Зовнішній бік обуха сильно розклепаний, з щербинами і задирками по краях, які вказують на використання обуха як молота¹.

9. На поселенні біля с. Підгірці під Києвом виявлено було подіб-
ну сокиру с прямокутним, нешироким і товстим обухом (рис. 2, 3)².

Товстообушні сокири знаходили різноманітне застосування як рубаючі і ударні знаряддя. Що ж до тонкообушних, то вони викори-
стовувалися переважно як знаряддя для рубання, колення та тесан-
ня дерева. Обух сокир цієї групи був занадто тонким і навряд чи міг
застосовуватися як молоток.

¹ С. Н. Замятнин, Скифский могильник Частые курганы под Воронежем, СА, т. VIII, 1946, стор. 31.

² Розкопки В. М. Даниленка.

Особливе призначення мала сокира з Кам'янського городища. Лезо її було закруглене і затуплене. В такому вигляді вона не могла служити для обробки дерева, а використовувалася як молот, причому ударною частиною її було збите лезо. Б. М. Граков вважає, що за допомогою цього знаряддя провадилася штамповка панцирних лусок¹.

Сокира з кургана № 7 групи Частих застосовувалася як сокира (лезо) і як молот (обух). Очевидно, в скіфську епоху функції сокири і молота не були ще остаточно диференційовані між різними спеціалізованими інструментами.

Робочі сокири, однакові або досить близькі по типу, були поширені в степовій і лісостеповій частинах Скіфії, а також у сусідніх з ними племен гетської, юхнівської і підгірцевсько-милоградської культур. Час їх існування охоплює період від VI до IV ст. до н. е. До раніших належать сокири, знайдені в кургані біля с. Переп'ятих і в кургані № 7 групи Частих поблизу Воронежа. Прикладом пізніших можуть служити сокири з Кам'янського городища і поселення біля с. Острoverхівки поблизу Харкова.

Бойові сокири

Відома велика кількість бойових сокир, які всі походять з чоловічих поховань. У тих випадках, коли бойова сокира знаходилася безпосередньо при похованні, вона лежала біля правого боку. Таке положення сокир зафіковане в кургані № 3 біля хут. Попівка², в кургані № 46 біля с. Ярмолинці³, в кургані № 1 біля с. Вовківці⁴.

В Талаєвському кургані в Криму на похованому зберігся пояс з бронзовим лускованим набором, при якому справа від кістяка лежала залізна сокира з рукояткою, направленою до ніг⁵. Положення зотліої рукоятки в могилі було чітко позначене золотою спіральною стрічкою, якою вона була обкручена. Кінці стрічки закріплялися на рукоятці золотими цвяшками. Подібна ж стрічка, яка прикрашала рукоятку бойового клювця, виявлена біля правої руки похованого⁶ в кургані № 1 поблизу с. Вовківці на Сулі.

За своєю формою бойові сокири можуть бути розділені на три основні групи: клиновидні сокири, клювці і сокири-молотки. Кожна група в свою чергу ділиться на ряд типів⁷. Клиновидні сокири діляться на три основних типи: 1) прості масивнообушні; 2) масивнообушні з виїмкою в основі; 3) невеликі клиновидні сокири-молоточки.

Прикладом першого типу може бути сокира, знайдена П. Д. Ліберовим в кургані № 34 групи Частих під Воронежем (рис. 3, I). Сокира крупна, з масивним прямокутним обухом, лобна частина пряма, тильна — трохи розширюється від провуха до леза. Провух округлий, лезо трохи скосене до тильного боку.

В кургані VI ст. до н. е. біля с. Трипілля на південні від Києва разом із залізним мечем і наконечником списа були знайдені дві

¹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 124.

² Смела, II, стор. 168.

³ Там же, стор. 175.

⁴ ДП, II, стор. 6, табл. XXV, рис. 428.

⁵ А. П. Манцевич, Ритон из Талаевского кургана, ИАДК, 1957, стор. 156.

⁶ В публікації (ДП, II, стор. 6) ця стрічка описана помилково як золотий браслет. Подібні золоті стрічки служили для прикрашання рукояток, як це стало відомо по знахідці в Талаєвському кургані і біля станиці Келермеської.

⁷ Раніше неопубліковані бойові сокири з колекцій Д. Я. Самоквасова, Н. Е. Бранденбурга, В. В. Хвойки та ін., які знаходяться в Московському історичному музеї, Ермітажі, Київському історичному музеї, публікуються з дозволу дирекції цих музеїв.

клиновидні бойові сокири¹. Їх обушкова частина була сильно попсона на іржею (рис. 3, 2, 3). Перша з них (рис. 3, 2) своєю формою дуже близька до сокири з Частих курганів (курган № 34), друга (рис. 3, 3) відрізняється дуговидним прогином тильного боку. З нею багато спільногомає екземпляр, знайдений в кургані VI ст. до н. е. біля с. Попівка на Сулі (рис. 3, 4)². Обидва вони складають немовби проміжну форму між клиновидними сокирами першого і другого типів.

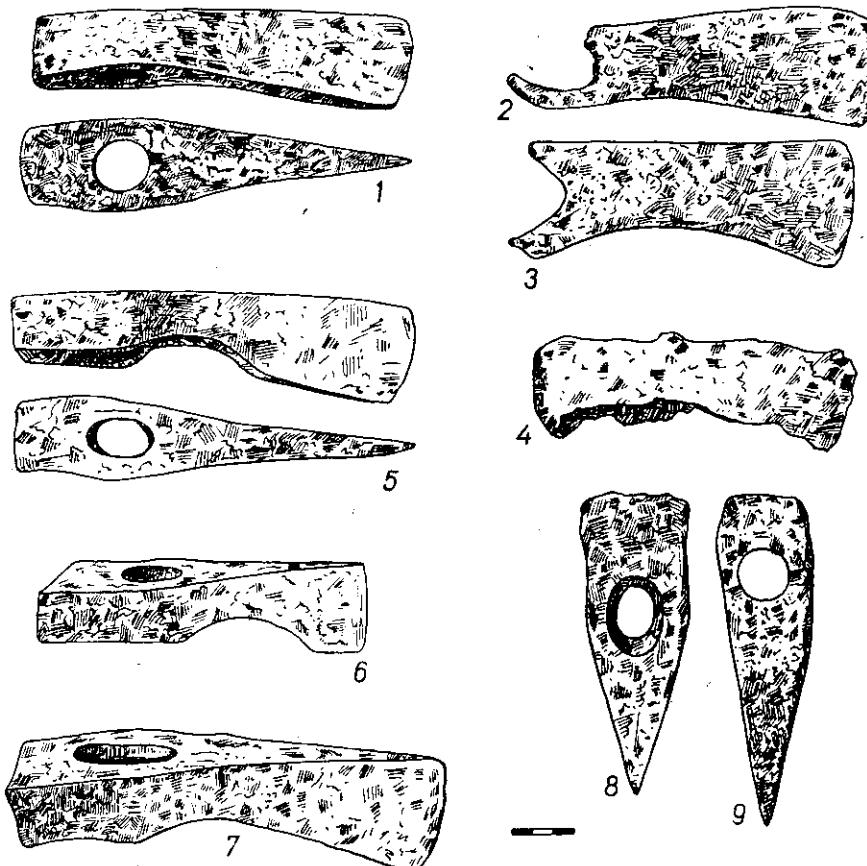

Рис. 3. Бойові клиновидні сокири:

1 — курган № 34 з групи Частих курганів; 2, 3 — курган біля с. Трипілля; 4 — курган № 3 біля с. Попівка; 5 — Старша Могила; 6 — курган біля с. Вереміївка; 7 — курган біля с. Попівка; 8 — курган біля с. Пруси; 9 — кургани Роменської групи.

Характерним зразком клиновидних масивнообушних з виїмкою в основі сокир другого типу може бути одна з сокир, знайдена в Старшій Могилі, кургані VI ст. до н. е. (рис. 3, 5)³. Обух її масивний, прямокутний, лобний бік прямий, посередині тильного боку є дуговидна виїмка, яка різко відокремлює обух від передньої частини лопаті. Провух овальний, розташований в обушній частині, лезо трохи скосене до тильного боку.

Дві подібні сокири походять з курганів VI ст. до н. е. біля с. Вереміївка (рис. 3, 6)⁴ та с. Попівка на Сулі (рис. 3, 7)⁵.

¹ Ф. Вовк, Знайдки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля, Матеріали до українсько-руської етнології, т. III, Львів, 1900, стор. 8, 9.

² Смела, II, стор. 158, табл. XXV, 8.

³ В. А. Іллінська, Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії, Археологія, т. V, 1951, стор. 199, табл. I, 6.

⁴ Архів ІА АН УССР. Дело археологіческої комісії, № 15, 1899 р.

⁵ Смела, II, табл. XXV, 14.

Наприкінці опису цієї групи нам залишається згадати про дві клиновидні масивнообушні сокири, з яких одна (рис. 3, 9) походить з невідомого кургану Роменської групи¹, а друга — з кургану № 12 біля с. Пруси². Особливості їх форми уточнити неможливо, оскільки у виданні обидві ці сокири зображені з лобного боку. Сокирка з Прус (рис. 3, 8) цікава тим, що вона походить не з раннього поховання, як

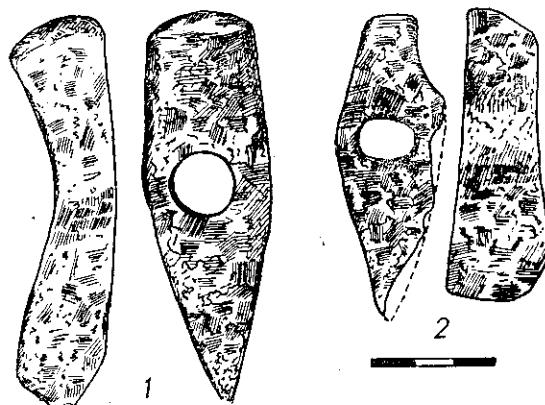

Рис. 4. Залізні сокирки-молотки:
1 — з кургана біля с. Пекарі, 2 — з кургана № 472 біля
с. Острозвірівка.

попередні, а з комплексу, датованого IV ст. до н. е. Ця знахідка розширює уявлення про час існування клиновидних сокир в Лісостепу України.

В кургані № 411 біля с. Пекарі V ст. до н. е.³ і кургані IV ст. до н. е. № 472 біля с. Оситняжки⁴ були знайдені невеликі сокирки-молотки. Від описаних вище вони відрізняються своїми невеликими розмірами і заокругленими гранями обуха. Перша з них (рис. 4, 1) має дуговидно увігнуту основу. Для другої сокири характерна човновидна форма з звуженням до тильного кінця обушком.

За межами Причорноморської Скіфії нам відомо два випадки знахідок клиновидних сокир, покладених у могили як предмети оздоблення. Це поганої збереженості екземпляр, знайдений в одному з таврських кам'яних ящиков Байдарської долини⁵ і клиновидна сокира з могильника IV—III ст. до н. е. з речами скіфського типу на східному узбережжі Чорного моря, біля с. Фальшивий Геленджик (зберігається в Геленджицькому історико-краєзнавчому музеї, рис. 13, 2). Ця сокира, так само як і інші клиновидні масивні сокири з поховань, своєю формою цілком аналогічна робочим масивнообушним сокирам. Знахідка двох подібних сокир на південній околиці скіфського світу змінює існуюче уявлення про те, що клиновидні сокири використовувалися як зброя тільки лісостеповими племенами Скіфії.

Ймовірно, що ці сокири, поширені в скіфський період як знаряддя праці, в ряді випадків застосовувалися також як зброя.

Сокири з виїмкою в основі являють собою полегшений, більш спеціалізований вид бойової сокири, який склався на основі простої універсальної клиновидної сокири.

¹ ДП, II, табл. III, 129.

² Розкопки В. В. Хвойки, 1899 р., ДП, III, стор. 11, табл. XXXVIII, 171.

³ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, стор. 125—127 (зберігається в Ермітажі).

⁴ Там же, стор. 138.

⁵ Н. И. Репников, Каменные ящики Байдарской долины, ИАК, вып. 30, стор. 143, 144.

Клювці. Невелику, але виразну групу бойових сокир складають клювці, більшість яких була знайдена в курганах IV ст. до н. е.: біля с. Вовківці (рис. 5, 3) на Сулі¹, біля с. Дар'ївка поблизу Шполи (рис. 5, 1)² і в центральній гробниці Мелітопольського кургана (рис. 5, 2)³. Всі вони однотипні — вузькі, з довгим, трохи вигнутим, ромбовидним в перерізі клинком і обушком у вигляді невеликого, круглого в перерізі молоточка з шишечкою на кінці. Провух круглий з вставною

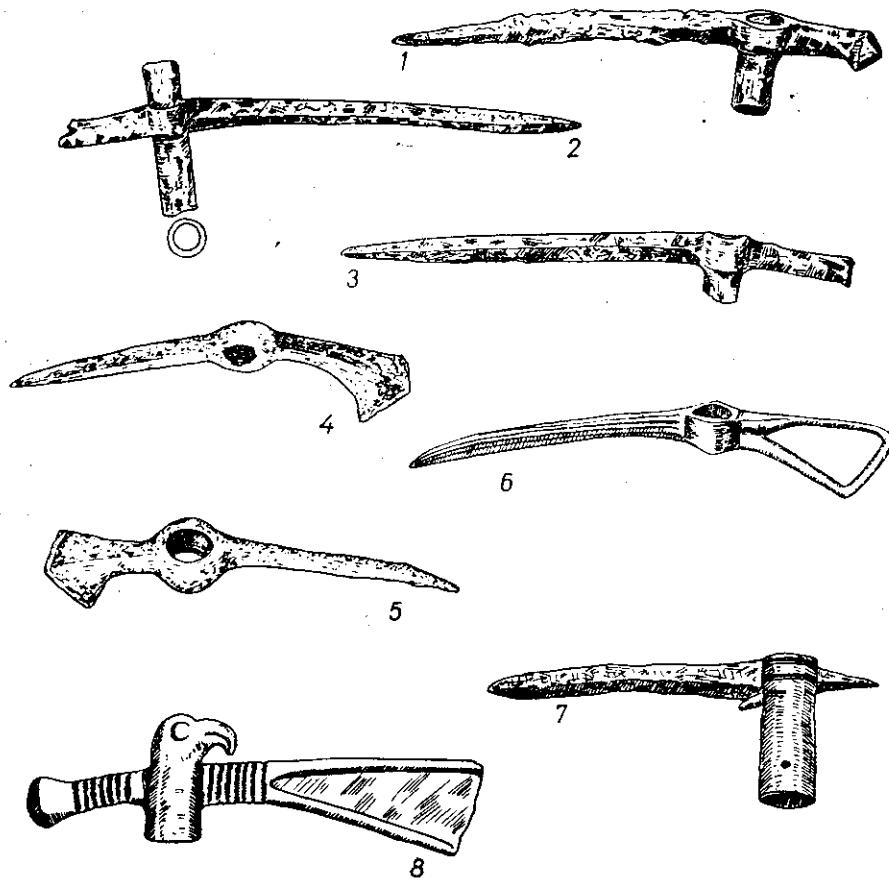

Рис. 5. Бойові клювці:

1 — курган біля с. Дар'ївка; 2 — Мелітопольський курган; 3 — курган № 1 біля с. Вовківці; 4 — з могильника в околицях П'ятигорська; 5 — Ананьївський могильник; 6 — бронзовий клювець-сокира з кургана на березі Цукурського лиману; 7 — з Перкельського могильника поблизу Мінеральних Вод; 8 — бронзова вотивна сокира з околиць Уфи.

циліндричною залізною втулкою для рукоятки. Втулка продягалася через провух насрізъ або виступала тільки з нижнього боку. Довжина клювців близько 30 см.

Один з скіфських воїнів, зображений на воронезькій срібній посудині (рис. 9, 1), озброєний сокирою, яка має вигляд двобічного клювця, схожого на кирку. Обидва кінці його загострені, обушковий кінець трохи коротший⁴. Оскільки всі деталі одягу і озброєння скіфів на воронезькій посудині виконані дуже ретельно і реалістично, ми

¹ ДП, II, табл. II, рис. 64.

² Смела, II, табл. XV, 9.

³ А. И. Тереножкин, Скифский курган в Мелитополе, КСИА, вып. 5, 1955, стор. 23.

⁴ М. И. Ростовцев, Воронежский серебряный сосуд, МАР, 34, стор. 79.

вважаємо, що це зображення передає вид справжньої зброї, якою користувалися скіфи. Як єдину аналогію можна назвати клювець, знайдений у складі скіфського озброєння в одному з могильників на Північному Кавказі (рис. 5, 7) ¹.

Як показують матеріали IV ст. до н. е., клювці були поширені у степових і лісостепових племен Скіфії. Поява цієї зброї відноситься до більш ранньої пори. Так, поблизу П'ятигорська Д. Я. Самоквасовим була відкрита гробниця, в якій знаходилося поховання воїна з скіфським озброєнням VI ст. до н. е. Тут трапився залізний клювець (рис. 5, 4) з гостроконечним, чотиригранним, прямокутним у перерізі клинком і чотиригранним, молотковидним обухом, який розширяється до кінця ². Цілком аналогічний п'ятигорському є залізний клювець, знайдений в похованні VI ст. до н. е. на Ананьїнському могильнику (рис. 5, 5) ³.

В Перекельському могильнику поблизу м. Мінеральні Води серед предметів озброєння ранньоскіфського часу трапився залізний двобічний клювець (рис. 5, 7) з ромбічним в перерізі клинком, коротким гостроконечним обухом і циліндричною бронзовою втулкою ⁴, під якою був гостроконечний відросток. Даний екземпляр також аналогічний залізним ананьїнським клювцям з бронзовою трубчастою втулкою, причому гостроконечний виступ у нього відповідає клювовидній пташиній голові ананьїнських клювців ⁵.

Для скіфської культури найранішим є бронзовий литий клювець (рис. 5, 6), який походить з кургана біля Цукурського лиману на Таманському півострові, який датується родоською ейнохоею кінцем VII або початком VI ст. до н. е. ⁶ Клювець цей трохи вигнутий, з гостроконечним, округлим в перерізі бойком, з подовжніми жолобками, а обух має вид сокири з трохи скощеним до тильного боку лезом. Лопать сокири обведена по краю рельєфним обідком. Довжина клювця 30,2 см.

Розшуки аналогій даному клювцю в пам'ятках Західної Європи, проведені автором публікації, не дали позитивних наслідків. Невдаю виявилася також спроба М. І. Ростовцева пов'язати його з хеттськими сокирами ⁷. Немає вихідних форм для нього на Кавказі і в Північному Причорномор'ї.

Близькими за своїми морфологічними ознаками до клювця з Цукурліману виявилися деякі бронзові сокири ананьїнської культури, які мають слабовигнуту форму з гостроконечним, гранчастим або подовжньожолобчастим клинком. Крім того, в цій культурі відомі ритуальні, оформлені в звіриному стилі сокири, лопать яких як формою, так і оздобленням краю рельєфним обідком (рис. 5, 8) являє повну паралель сокироподібному кінцю цукурліманського клювця ⁸.

А. В. Збруєва відмічає схожість між клювцем з Цукурліману і згаданою вище сокирою з Ананьїнського могильника (рис. 5, 5).

¹ Н. М. Егоров, Могильник скіфського временни близ г. Минеральные Воды, КСИИМК, вып. 58, 1955, стор. 58, рис. 58.

² Е. И. Кручинов, Древняя история и культура Кабарды, М., 1957, стор. 125, рис. 36.; Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, М., 1908, стор. 127.

³ А. В. Збруєва, История населения Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, стор. 105, табл. XXII, II.

⁴ Н. М. Егоров, вказ. праця.

⁵ А. В. Збруєва, вказ. праця, стор. 105, табл. XXII.

⁶ Е. О. Прушевская, Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове, ИАК, вып. 63, стор. 31 і далі.

⁷ М. И. Ростовцев, Скіфія и Боспор, Л., 1925, стор. 347.

⁸ А. М. Tallagten, The arctic bronze age, ESA, XI, стор 5, рис. 3—5; А. В. Збруєва, вказ. праця, стор. 134.

Проте аналогія тут не є повною, тому що цей клювець залізний, а не бронзовий і має чотиригранний, а не сокироподібний обух¹.

Згідно з спостереженнями А. В. Збруєвої, клювці і чекани були запозичені ананьїнськими племенами у носіїв тагарської культури². Дійсно, в культурах Західного Сибіру, Хакасії і Північного Казахстану вони є одним з основних типів зброй, що виникла, як це встановив С. В. Кисельов, ще в карасукський час³.

Судячи з того, що скіфські ранні і пізні клювці мають чітко виражені ананьїнсько-сибірські риси, треба визнати їх походження з ананьїнської культури, або, що найімовірніше, з якихось спільних для однієї і другої культури сибірських прототипів.

Сокири-молотки. Основним типом скіфських бойових залізних сокир, безперечно, є сокири-молотки. Форми їх в межах основного типу бувають дуже індивідуальними. окремі екземпляри різняться між собою розмірами, масивністю, шириною леза, формою провухи та обуха.

За формою сокири-молотки можуть бути поділені на три групи: 1) дуговидно вигнуті, 2) з прямою спинкою, 3) з лопаттю, яка симетрично розширяється до леза.

До першої групи належать сокири, лопать і обух яких трохи опущені від провухи вниз. Лезо слабо опукле, провуха сильно розширеній в плані, ромбовидно-потовщений збоку. Обух подовжений, молотковидний, круглий або чотиригранний в перерізі, з плоскою або напівкруглою шляпкою на кінці. Сокири-молотки цієї групи знайдені:

1) в кургані біля хут. Шумейка на Сулі, другої половини — кінця VI ст. до н. е. (рис. 6, 1)⁴;

2) в кургані № 448 біля с. Журівка (рис. 6, 2), другої половини VI ст. до н. е.⁵;

3) в кургані № 9 біля с. Пруси (рис. 6, 4) IV—III ст. до н. е.⁶;

4) в околицях с. Пастирське — невелика сокирка з обламаним або сильно сточеним лезом (рис. 6, 3)⁷;

5) легка тонка сокира (місце знахідки точно не відоме) з вузьким лезом, слабо потовщена в провусі (рис. 6, 5)⁸.

Другу групу становлять сокири з прямою спинкою, у яких обух і лобний бік лопаті знаходяться на одній лінії: в місці провухи клин сокири овально-розширеній в плані і ромбовидно-потовщений збоку, обушок круглий або чотиригранний в перерізі. Сокири цієї групи досить численні. До них належать:

1) сокира з кургана № 3 біля с. Оксютинці VI ст. до н. е. (рис. 6, 8)⁹;

2) сокира з кургана № 5 (час не встановлений) біля с. Оксютинці (рис. 6, 6)¹⁰;

3) сокира з кургана VI ст. до н. е. біля с. Дуплинське в Західному Поділлі (рис. 6, 7)¹¹. Всі три екземпляри мають порівняно широке лезо і досить значне потовщення в провусі;

¹ А. В. Збруєва, вказ. праця, табл. XXII, 3, 4.

² Там же, стор. 106, 107.

³ С. В. Кисельов, Древняя история Южной Сибири, МИА, № 9, стор. 69, табл. XI, XXIV; А. Н. Липский, Археологические раскопки в Хакасии, КСИИМК, вып. 64, 1956, стор. 129; М. П. Гризнов, Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников, КСИИМК, вып. 61, 1956, стор. 88 і далі.

⁴ ДП, III, табл. XXXVIII, 170.

⁵ ИАК, вып. 17, стор. 95, рис. 35.

⁶ Зберігається в КДІМ, каталог № Б34-50, 11 584; ДП, III, стор. 10.

⁷ КДІМ, № Б35-10, АС 24 373, Б1332.

⁸ КДІМ.

⁹ Розкопки С. А. Мазаракі в 1886 р. (зберігається в ДІМ).

¹⁰ Розкопки Д. Я. Самоквасова, днів. Могили Русской земли, стор. 105 (зберігається в ДІМ).

¹¹ Т. Sylimirski, Scytowie na Zachodnim Podolu, Львів, 1936, стор. 70, 71, табл. IX, 6.

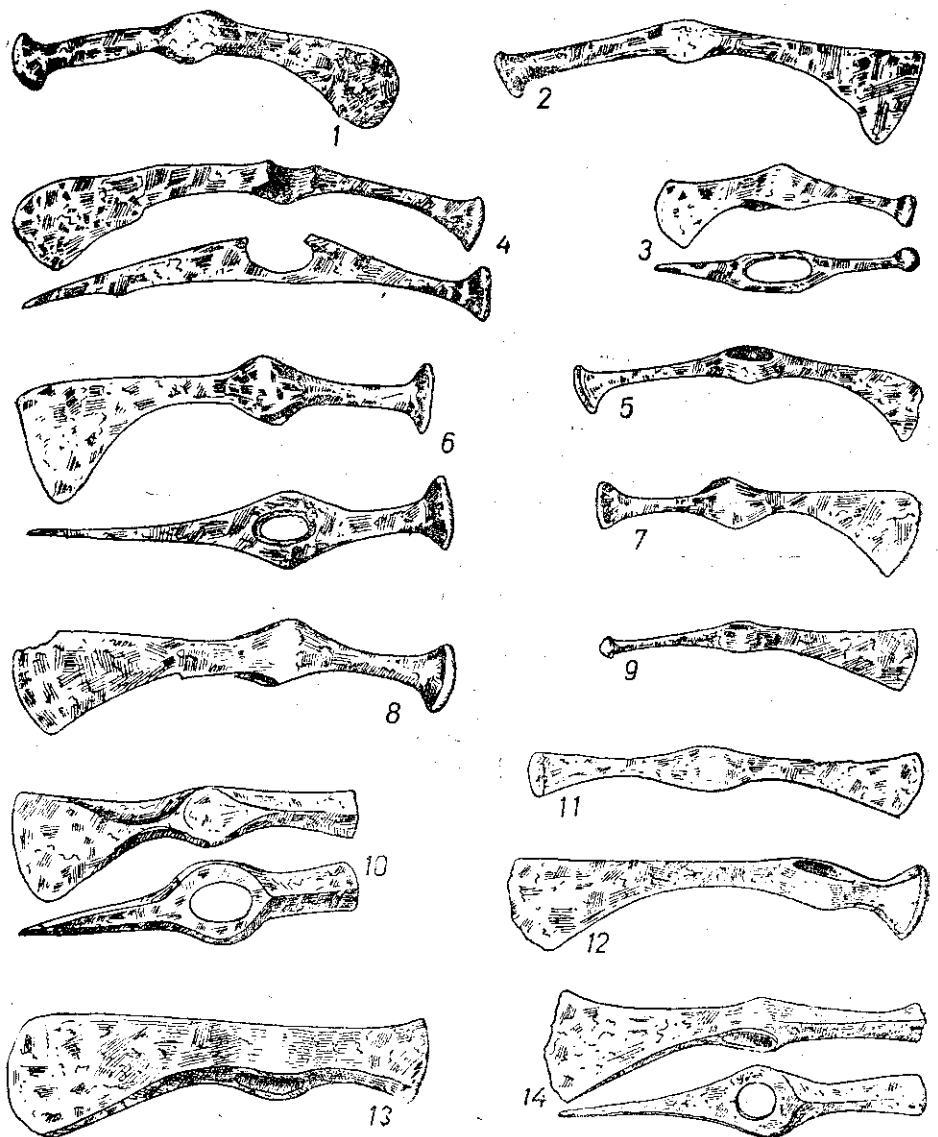

Рис. 6. Залізні сокири-молотки першого (1—5) і другого (6—14) підтипів:
 1 — курган біля хут. Шумейка; 2 — курган № 448 біля с. Журівки; 3 — з околиць с. Пастирського;
 4 — курган № 9 біля с. Пруси; 5 — місце знахідки не відоме; 6 — курган № 5 біля с. Оксютинці (розкопки Д. Я. Самоквасова); 7 — курган біля с. Дуплинецького; 8 — курган № 3 біля с. Оксютинці (розкопки С. А. Мазаракі); 9 — місце знахідки не відоме; 10 — курган біля с. Ленківці; 11 — курган № 5 біля с. Оксютинці (розкопки С. А. Мазаракі); 12 — курган № 468 біля с. Оксютинці; 13 — Старша Могила; 14 — курган № 12 біля с. Бовківці (розкопки С. А. Мазаракі).

4) легка сокира з кургана № 5 біля с. Оксютинці VI ст. до н. е. (рис. 6, 11), з вузьким лезом і незначним боковим потовщенням в місці провухи¹;

5) легка сокира з вузьким лезом і тонким обушком (рис. 6, 9), місце знахідки не відоме².

6) сокира з кургана біля с. Ленківці середини VI ст. до н. е., масивна, порівняно коротка, з ромбовидним потовщенням в провусі і чотиригранним обушком, увігнутими боковими гранями, якими виділені лопаті клина і обух (рис. 6, 10)³;

7) пряма сокира з чотиригранним в перерізі обушком (рис. 6, 14), яка походить з кургана № 12 біля с. Вовківці на Посуллі, середини або другої половини VI ст. до н. е.⁴;

8) з кургана № 489 біля с. Оксютинці VI ст. до н. е. Ця залізна бойова сокира відрізняється від інших тим, що має зсунутий до кінця обуха провух, від чого лезова частина сокири довга, а обух — прикорочений, у вигляді невеликого чотиригранного молоточка, що розширяється до кінця (рис. 6, 12)⁵;

9) до цієї ж серії слід віднести ще сокиру з Старшої Могили (рис. 6, 13)⁶. Лопать її клиновидно розширяється від леза до провуха, лобна частина плоска, з тильного боку є потовщення в місці провуха. Обух масивний, чотиригранний в перерізі, розширяється до кінця. Цей екземпляр особливо масивний і становить нібито проміжну форму між прямою сокирою-молотом і клиновидними сокирами з виїмкою в основі.

Третю групу становлять сокири, леза яких симетрично розширяються в обидва боки від провуха. Лезо пряме або слабо вигнуте, не скощене. Бокового розширення в місці провуха немає.

1) Найяскравішим зразком цієї групи є знаменита парадна келермеська сокира (рис. 7, 2), провушна частина і обух якої оправлені в золото з зображеннями в скіфському і стародавньохідному стилі. В провух вставлена трубчаста, овальна в перерізі довга золота обкладка рукоятки, прикрашена зображеннями тварин⁷.

2) Серед зарисовок Б. З. Рабиновича, зроблених ним до Великої Вітчизняної війни в Київському історичному музеї, є зображення невеликої простої залізної сокири (рис. 7, 3), яка формою являє собою найближчу аналогію розкішній келермеській сокирі.

3) В кургані № 485 біля с. Капітонівка IV ст. до н. е.⁸ була знайдена тепер втрачена сокира, зарисовка якої виявилася в картотеці А. А. Спицина (рис. 7, 6). Незважаючи на схематичність рисунка, він чітко передає форму прямої сокири з симетрично розширеною до леза лопаттю і масивним обухом, який закінчується круглою шляпкою.

Деякі з сокир цієї групи мають трохи піднятій вгору обушок, від чого спинка стає нібито увігнутою.

4) Такою є невелика сокирка з кургана № 1 в урочищі Скоробор на Ворсклі поблизу Більського городища (рис. 7, 5), який відноситься до VI ст. до н. е.⁹

¹ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.

² КДІМ, каталог № 31946.

³ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени на среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953, стор. 60—64.

⁴ Розкопки С. А. Мазаракі в 1886 р.

⁵ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, стор. 149.

⁶ В. А. Иллінська, вказ. праця, стор. 199, табл. 1, 7.

⁷ M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Оксфорд, 1922, табл. VIII.

⁸ ІАК, вып. 35, стор. 65, 66.

⁹ В. А. Гординов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губ., Труды XIV АС, т. III, 1911, стор. 40 (зберігається в ДІМ).

5) В збірці КДІМ зберігається сокира з симетрично розширеною лопаттю і трохи увігнутою спинкою (рис. 7, 4)¹.

6) Бойова сокира з кургану VI ст. до н. е. біля с. Новосілки Гржимайлівські в. Західному Поділлі² має симетрично розширену лопать і опущений обушок, від чого лобний бік її має односкатний вигляд (рис. 7, 1).

Закінчуячи опис сокир-молотків, необхідно зупинитися ще на кількох екземплярах, які відрізняються від інших своїми індивідуальними особливостями.

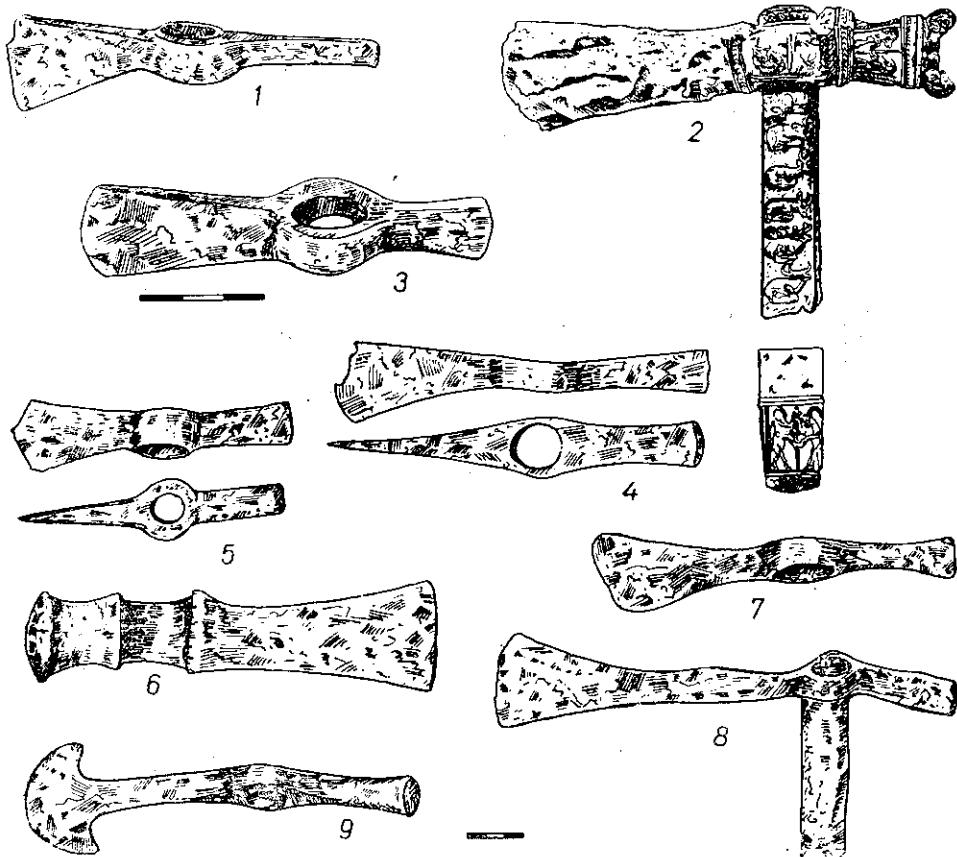

Рис. 7. Залізні бойові сокири-молотки:

1 — з кургану біля с. Новосілки Гржимайлівські; 2 — курган біля станції Келермеської; 3, 4 — місце знахідок не відомі; 5 — курган № 1 в урочищі Скоробор; 6 — курган № 485 біля с. Капітонівка; 7 — місце знахідки не відоме; 8 — некрополь Неаполя-скіфського; 9 — Талаєвський курган.

До їх числа належить, перш за все, сокира (рис. 7, 9), знайдена в Талаєвському кургані поблизу Сімферополя, який містив багате поховання IV ст. до н. е.³ Корпус сокири має вигляд прямого, круглого в перерізі стрижня з провухом, розташованим трохи більше до кінця обушка, і широке напівкругле лезо. Прямих аналогій талаєвська сокира не має, тільки формою леза з нею схожі деякі з сокир, які походять з поховань IV—III ст. до н. е. на Західному Кавказі⁴.

¹ КДІМ, каталог № 21813, Б 1290, Б 50-143.

² T. Sulimirski, Scytowie na Zachodnim Podolu, табл. XI, I г.

³ ОАК за 1891 г., стор. 78.

⁴ А. л. Каландадзе, Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми, 1953, поховання 2, 4, 6.

Оригінальна сокира походить з некрополя Неаполя-скіфського¹. Формою своєю вона близька до сокир з симетрично розширеними лезами (рис. 7, 8). Проте на відміну від інших скіфських сокир вона має трубчасту втулку для насада, нагадуючи в цьому відношенні залізні скіфські клювці, тоді як обух її дещо скошений.

Особливe значення сокир-молотків серед скіфського озброєння підкреслюється також і тим, що саме цей вид сокир постійно зустрічається в числі озброєння на зображеннях скіфських воїнів.

На верхньому боці золотої обкладки обуxa келермеської сокири зображені людські фігури в гостроконечних шапках, довгих каптанах з вузькими рукавами, вузьких штанях і м'якому взутті. Права рука піднята в молитовному жесті, в лівій — опущена вниз сокира, подібна тій, на якій вона зображена².

Ці фігури сильно відрізняються від крилатих геніїв по боках дерева життя, зображеніх на перехресті рукоятки і в верхній частині піхов келермеського меча. Одяг і вид головних уборів показують, що тут зображені скіфи.

Келермеська сокира дає найраніше зображення скіфів. Воно ста-ріше за рельєфи Персепольського палацу³ і зображення воїнів з сокирами на перських циліндрах⁴. Як вважає Б. Б. Пітровський, келермеська зброя з золотим оздобленням була зроблена урартійськими майстрами, які працювали за замовленням скіфської знаті під час перебування скіфів в Закавказзі⁵. Отже, дані зображення, як і сама сокира, могли бути зроблені в період безпосереднього контакту скіфів з населенням Урарту, тобто ніяк не пізніше часу закінчення скіфських передньоазіатських походів і оволодіння скіфами кріпостю Тейшебайні. Келермеська сокира свідчить про те, що цей вид зброї був традиційним і широко розповсюдженим вже в ранньоскіфський час (початок VI ст. до н. е.) у тієї частині власне скіфських племен, які здійснювали походи в Передню Азію.

Наступними по часу є зображення бойових сокир на скіфських кам'яних стелах, знайдених в степовій смузі Приазов'я і Причорномор'я. До них належать стели Ждановського та Херсонського музеїв⁶, а також стела, знайдена на території Румунії в Добруджі⁷.

На всіх трьох стелах бойові сокири зображені біля пояса з правого боку, тобто в тому ж положенні, в якому вони трапляються при похованнях.

На ждановській і херсонській стелах (рис. 8, 1, 3) сокири опущені від пояса вниз і не пересікають його. На румунській стелі сокира знаходиться вище пояса, а топорище проходить поверх нього (рис. 8, 2). Ці деталі говорять про те, що сокира підвішувалася до пояса за допомогою особливої петлі.

Ці скіфські стели відносяться не до IV ст. до н. е., як вважає

¹ П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя-скифского, табл. XI, 3, поховання 2, кістяк № 30.

² Б. Б. Пітровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стор. 317, рис. 101.

³ E. Minns, Scythians and Greeks, Кембридж, 1913, стор. 61, рис. 13.

⁴ И. М. Дьяконов, История Мидии, М., 1956, стор. 280, рис. 50, В. В. Струве, Поход Дария I на сако-массагетов, ИАН, серия истории и философии, т. III, 1946, стор. 238.

⁵ Б. Б. Пітровский, вказ. праця, стор. 319.

⁶ А. И. Мелюкова, Каменная фигура скіфа-воина, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952, стор. 125, рисунок на стор. 126; А. А. Спичин, Каменные бабы-стелы, Тр. СА РАНИОН, т. IV, 1929, стор. 487, рис. 2.

⁷ V. Sapagache, Consideratii asupra unei statui inedite din tipul oranduirii сопитеi primitive în Dobrogea, Studii și cercetări de istorie veche, 3—4, 1953, стор. 714.

Г. І. Мелюкова¹, а до ранішого часу. В цьому переконують нас умови їх знаходження та архаїчність форм деталей, які на них є.

Від стели Ждановського музею (рис. 8, 1) збереглася лише нижня частина. Вона була знайдена серед каміння, яке заповняло скіфську могилу IV ст. до н. е., як про це можна судити по знахідці в ній бронзового наконечника стріли. Стела Херсонського музею (рис. 8, 3) передкривала кінську могилу, відкриту при пограбованому похованні, яке

Рис. 8. Зображення сокир на скіфських кам'яних стелах VI ст. до н. е.:
1 — стела Ждановського музею; 2 — стела із Добруджі (Румунія); 3 — стела Херсонського музею.

належить, очевидно, також до пізньоскіфського часу. Отже, ці стели в IV ст. до н. е. вже втратили своє первісне призначення культових зображень і були використані як прості камені при влаштуванні могил. Звідси очевидно, що виготовлені вони були значно раніше.

Панцир стели Краснодарського музею² прикрашений головою грифона, типового для скіфського звіриного стилю V ст. до н. е. На стелі з Первомайська під Одесою³ зображено меч з волютоподібним навершям і бабочковидним перехрестям, які датують її тим самим часом. Це свідчить, що скіфи зображали на стелах сучасну їм зброю, а не канонізовані, архаїчні її зразки. На стелі Ждановського музею чудово передано акінак ранньоскіфської форми, на румунській стелі також зображено меч з рукояткою архаїчного типу. Немає ніяких підстав вважати ці стели пізнішими щодо краснодарської і первомайської стел, які відносяться до V ст. до н. е.

Зображення сокир-молотків є на предметах грецького виробу, які відносяться до IV ст. до н. е. З них найвідомішим є срібна посудина з під Воронежа з зображеннями на ній скіфами, два з яких озброєні сокирами-молотками, а один, як згадувалося вище,— двобічним клювцем (рис. 9, 1—3).

Сокирою-молотком озброєний молодий піший воїн, який б'ється з літнім вершником у сцені битви на гориті з кургана Солоха (рис. 9, 9). Така ж сокира зображена в руках скіфа на херсонському медальйоні (рис. 9, 5). Крім того, сокири-молотки є одним з основних видів

¹ А. И. Мелюкова, Каменная фигура скіфа-воина, стор. 125, рисунок на стор. 126.

² М. М. Міллера, Новий істочник связі Скифії з Кавказом, ИРАНИОН, т. I, 1925, стор. 108, 109.

³ П. В. Харлампович, Матеріали з археології та історії Первомайщини, Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 4—5, 1930, стор. 66, рисунок на стор. 66.

зброї на сценах з життя різних північних народів, яких грецькі майстри умовно зображували в малоазіатському фригійському одязі. Таким чином зображення на калатосі з Великої Близниці (рис. 9, 4), на піхвах чортомлицького меча (рис. 9, 10), на ряді вазових рисунків¹.

Рис. 9. Зображення скіфських бойових сокир:
1—3 — на воронезькій срібній посудині; 4 — на калатості з Великої Близниці; 5 — на медальйоні з Херсонеса; 6 — на келермеській сокирі; 7 — на ольвійських монетах; 8 — на монетах міста Керкінітіді; 9 — на горіті з кургану Солоха; 10 — на піхвах чортомлицького меча.

Знахідки і зображення дають повну можливість уявити собі зовнішній вигляд, спосіб носіння і застосування бойових сокир. Вони насаджувалися на пряму рукоятку, верхній кінець якої трохи виступав з провуха. Довжина рукоятки приблизно відповідала довжині руки

¹ ОАК за 1866 р., атлас, табл. IV; ОАК за 1866 р., стор. 136; ІАК, вып. 8, 1903, стор. 28.

дорослої людини. В залежності від форми провуха рукоятка була круглою або овальною в перерізі, середня товщина її $2,5 \times 3,5$ см. Іноді рукоятка прикрашалася золотою стрічкою.

Сокира була зброєю, яка застосувалася в рукопашному бою в пішому строю. Сокиру носили підвішеною до пояса з правого боку.

З числа описаних 48 бойових сокир були знайдені в Лісостепу і тільки 9 екземплярів — на півдні, в степовому Причорномор'ї. На підставі такого нерівномірного розподілу знахідок деякі дослідники зробили по-милковий висновок, що сокири були типовою зброєю не стільки власне скіфів, скільки лісостепових, в основному не-скіфських племен.

Особливо багато знахідок бойових сокир (21 екземпляр) ¹ було зроблено в курганах Посулля. Проте у нас немає ніяких підстав для того, щоб вважати цю область центром походження або виробництва бойових сокир, оскільки скіфська культура поширюється в ній не раніше середини VI ст. до н. е.

На нашу думку, карта знахідок сокир перекручує дійсний стан речей. Глибока давність і широке застосування сокир як зброї у власне скіфських племен добре засвідчені античними писемними джерелами, виробами грецьких торевтів і, нарешті, зображеннями на келермеській сокирі і скіфських степових стелах.

На закінчення опису нашого виду джерел зупинимося ще на одній своєрідній групі сокир скіфського часу.

В одному кургані IV ст. до н. е. Оксютинецького могильника на Сулі було знайдено дев'ять золотих блях від пояса ¹ з зображенням скіфа, який сидів на табуреті. Фігура зображена в профіль (рис. 10). В лівій руці скіф тримає рітон, а в правій — сокиру, поставлену вертикально, яка упирається нижнім кінцем топорища в праве коліно. Форма сокири незвичайна. Передній кінець її має вигляд клювця з вигнутим вниз вістрям, а обух зроблений на зразок гачка, загнутого вгору.

Близьке до цього зображення є на монетах першої половини III ст. до н. е. грецького міста Керкінітіди (рис. 9, 8) ². Тут також зображено скіфа, який сидить на камені в профіль; лівою рукою він спирається на сидіння, а правою тримає за рукоятку вертикально поставлену сокиру, нижній кінець якої спирається на праве коліно. Форма сокири така ж сама, як і на бляшці Оксютинецького кургана, з опущеним вниз клювоподібним вістрям і загнутим вгору у вигляді гачка обухом.

Незважаючи на різницю художніх стилів і деякі відмінності в деталях, безперечно, що обидва рисунки відтворюють один цілком певний образ. Про це свідчать однакова поза скіфа, положення, в якому він тримає сокиру, та її форма. Оскільки зображення скіфа вміщено на монеті грецького міста, очевидно, воно має якийсь конкретний політичний зміст. На реверсі ольвійських монет III ст. до н. е. зображен скіфський лук в горіті і сокиру з розширеним лезом та обухом, загнутим вгору на зразок гачка (рис. 9, 7).

Серед залізних сокир сокири і клювці такої форми не відомі. Аналогії їм знаходимо в невеликих бронзових сокирках з прикрасами в

Рис. 10. Золота бляшка з зображенням скіфа з сокиркою-скіпетром в руці з кургана Біла. Оксютинці.

¹ Отчет Московского исторического музея за 1906 г., стор. 14 і далі.

² А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 161, табл. XXXVIII, 7.

звіриному стилі, які зустрічаються серед скіфських старожитностей. Зв'язок їх з звичайними бойовими сокирами цілком очевидний, оскільки деякі з них відтворюють клювці, а інші — сокири-молотки. Всього нам відомо 10 таких бронзових декоративних сокир.

Багато з них мають вигляд голови хижого птаха з великим гачкоподібно загнутим дзьобом. В їх формі нібіто виражене основне призначення клювця, знаряддя, яке служило для нанесення сильного противного удару. Довжина сокирок 6,5—8,6 см.

Наведемо їх опис.

1. Сокирка з кургана № 15 біля с. Оксютинці¹ другої половини VI ст. до н. е. має вигляд стрижня, від якого опускається вниз кінець у вигляді голови хижого птаха з могутнім гачкуватим дзьобом. Очі птаха мають вигляд шишок. Провух з кільцевидним розширенням, обух прямий, з загостреним кінцем у вигляді кінського копита (рис. 11, 8).

2. Близька по типу, сокирка знайдена в кургані початку V ст. до н. е. в околицях Сімферополя (рис. 11, 9)². Загальний вигляд сокири, форма провуха і обушка — такі ж. Що ж до передньої частини, то, судячи з рисунка в публікації, вона має так само вигляд орлиної голови з обламаним кінцем дзьоба.

3. Сокирка з поховання № 25 біля с. Кичкаса в порожистій частині Дніпра (кінець V ст. до н. е.) зроблена у вигляді орлиної голови із загнутим вниз коротким дзьобом і очима у вигляді кружечків, облямованих зверху і знизу дуговидними лініями (рис. 11, 7). Обушок прямий, круглий в перерізі³.

4. 5. Дуже близькі до кичкаської дві бронзові сокирки із збірок Бурачкова і Кундеревича. Перша з них була знайдена на нижньому Дніпрі⁴, вона також має вигляд пташиної голівки; від попередньої відрізняється обушком, який звужується до кінця. Друга походить з Середнього Подніпров'я⁵. Очі птаха виділені подвійним кружечком, обух короткий, з плоским розширенням (рис. 11, 5).

6. У орлиноголової сокирки, знайденої в околицях с. Пастирського⁶, очі зроблені у вигляді опуклин, у провух вставлена бронзова гранчаста втулка для насаду, що зближує цю сокирку із звичайними скіфськими клювцями.

7. Цікава бронзова сокирка знайдена в одному з курганів Посулля⁷. Обидва її кінці оформлені у вигляді голівок коней (рис. 11, 2). Передній, гачковидно загнутий униз, оформленний у вигляді голівки коня з вухами, які стирчать, а обушний — з витягнутою вперед мордою, з вухами, притиснутими назад. Обидва ці варіанти кінських голівок добре відомі по мотивах прикрас на кістяних пасаліях.

8. До цієї ж серії бронзових сокирок відноситься, очевидно, сокирка, яка походить з Середнього Подніпров'я. Вона має кільцеву втулку, короткий (можливо, обламаний) прямий обушок із загнутим у вигляді гачка вниз переднім кінцем, прикрашеним голівкою коня (рис. 11, 4)⁸.

Передня частина усіх цих бронзових сокирок нагадує жезлоподібні клювці, зображені на золотих бляшках з Оксютинецького кургана і на керкінітідських монетах.

¹ Д. Я. Самоквасов, Могили Русской земли, стор. 108.

² ОАК за 1895 г., стор. 18, рис. 34.

³ А. В. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану, зб. Дніпропетровського музею, т. I, 1929, стор. 82.

⁴ Зберігається в ДІМ. І. В. Яценко, Скифия в VII—V вв. до н. э., М., 1959, стор. 37, табл. III, 3.

⁵ Архів ІА АН УРСР.

⁶ ДП, VI, 1907, табл. VI, 428.

⁷ Смела, III, табл. XI, 2.

⁸ ДП, VI, табл. I, 430. Пор. бронзову сокирку з поховання VIII—VII ст. до н. е., знайдену поблизу Кисловодська, див. Е. И. Крупов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 459.

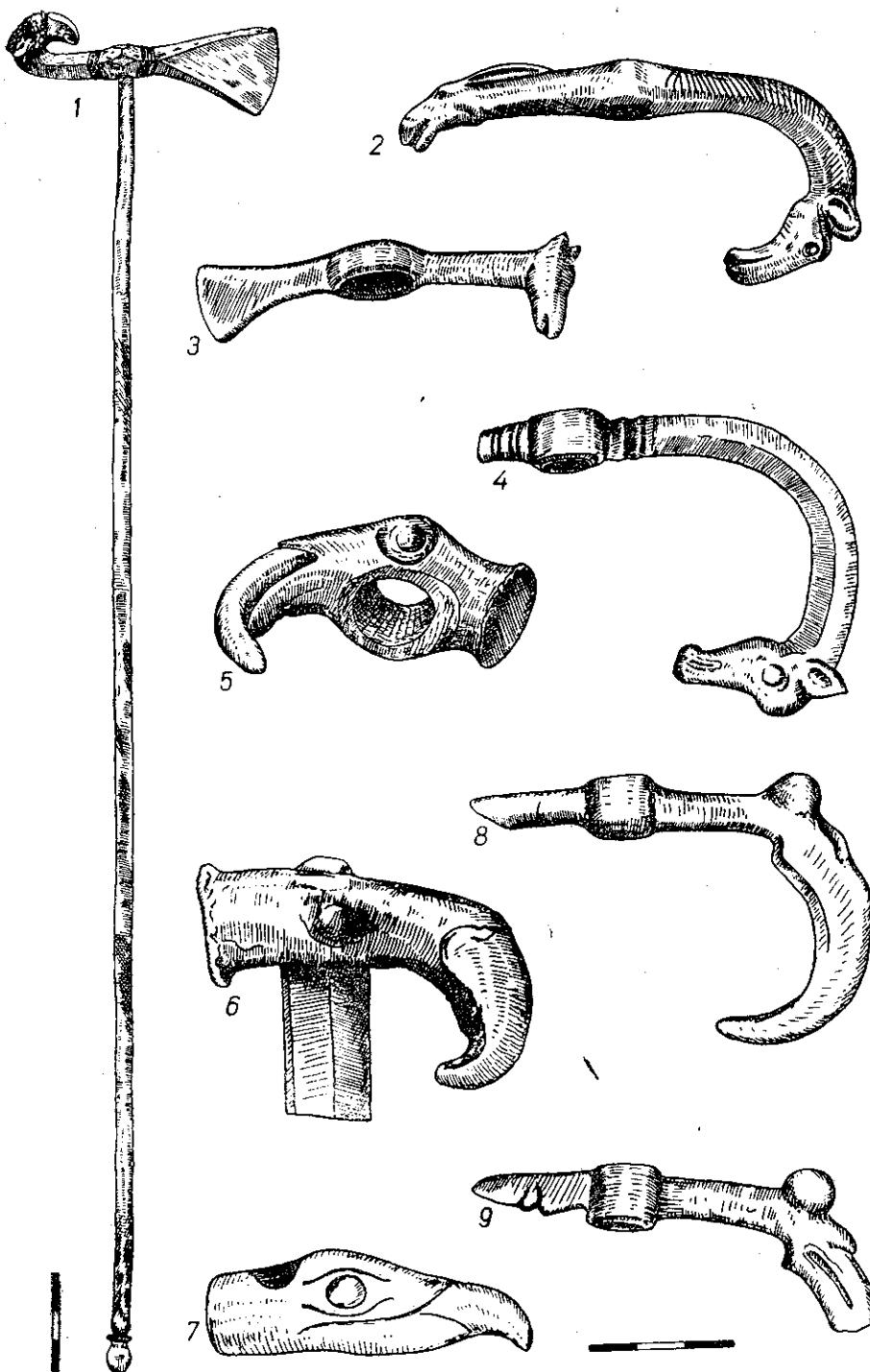

Рис. 11. Бронзові сокирки-скіпетри:

1, 2 — з курганів Роменської групи; 3 — з кургана біля с. Ярмолинці; 4 — з Середнього Поділля № 25 (?) ; 5 — з колекції Кундеревича; 6 — з околиць с. Пастирського; 7 — з поховання № 25 біля с. Кичкас; 8 — з кургана № 15 біля с. Оксютинці; 9 — з кургана в околицях Сімферополя.

Бронзові сокири у вигляді сокирок представлені двома екземплярами з курганів Посулля.

9. Перша сокирка¹ — пряма, з розширеною до переднього кінця лопаттю і слабо вигнутим лезом, в місці провуха — кільцевидне розширення, обушок прямий, закінчується кінською голівкою з вухами, які стиричать вгору (рис. 11, 3).

10. У другої сокирки² обушок ромбовидний в перерізі, з кінцем у вигляді голівки барана, загнутої вгору і повернутої назад, і круглий провух з бронзовою рукояткою довжиною 45 см (рис. 11, 1). Ця сокирка найближче нагадує сокиру, зображену на ольвійських монетах. По обушку вона подібна клювцям на оксютинецьких золотих бляшках і керкінітідських монетах.

Цілком очевидно, що ці бронзові сокирки не могли бути справжньою зброєю — для цього вони занадто легкі і малі. Передня частина клювців, крім того, дуже сильно загнута назад, що явно недоцільно для зброї.

Проте предмети ці мали неабияке значення, оскільки вони порівняно часто трапляються в могилах Скіфії, а зображення їх вміщувалося не тільки на скіфських прикрасах, але й на монетах античних міст Північного Причорномор'я.

Описуючи бляхи з Оксютинецького кургана, М. І. Ростовцев висловив припущення, що сокирка в руках скіфа являє собою сокирукіпетр, яка була знаком влади похованого скіфського царя³. В другому місці він трактує ці бляшки як зображення царя з скіпетром, «прикрашеним характерним скіпетроподібним навершям, оригінали яких ми маємо в Роменських курганах»⁴. Наведена думка М. І. Ростовцева закріпилася в літературі, а бронзові сокирки і їх зображення визначаються сучасними дослідниками як знаки влади і царського сану⁵.

Проте, очевидно, це не так. Привертає увагу той факт, що у відомих багатьох могилах скіфських царів бронзові сокирки жодного разу не були знайдені. Відмітними знаками скіфських царів служили, очевидно, скіпетри у формі булави, відомі по знахідках в курганах Соловха та Куль-Оба.

Що ж до бронзових сокирок, то в усіх науково зафікованих випадках вони були в похованнях представників середнього скіфського шару, які не вражали особливим багатством і пишністю поховальної обстановки. Ця особливість аж ніяк не дозволяє вбачати в них знаки царського сану.

В той же час навряд чи буде правильним вважати ці предмети просто військовою прикрасою, декоративною парадною зброєю, яка не мала іншого призначення, крім магічного.

Судячи з зображень на ольвійських монетах, вони поруч з лука-ми і стрілами уособлювали силу скіфської зброї і були символами бойових сокир. На оксютинецьких бляхах і керкінітідських монетах такі сокирки фігурують як жезли, що вказують, безперечно, на якесь особливе суспільне становище зображеніх осіб, які в той же час не були скіфськими царями.

В ольвійському декреті на честь Протогена згадується, що цар Сайтафарн, з'явившись під стіни Ольвії, вимагав данину. В результаті діяльності Протогена вдалося підготувати дари для царя і в той

¹ Смела, II, табл. XXIV, 20.

² Смела, III, табл. XI, I (з розкопок С. А. Мазаракі).

³ М. І. Ростовцев, Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре, ИАК, вып. 49, стор. 8, 9.

⁴ М. І. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 517.

⁵ Б. Н. Граков, Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 11.

же час задовольнити багатьох скіпетроносців¹. Виникає питання, ким могли бути ці скіпетроносці. З огляду на їх численність у війську Сайтафарна в них, очевидно, слід вбачати не племінних вождів, а лише ватажків порівняно невеликих родових військових підрозділів.

Порівняння відомостей про скіпетроносців ольвійського декрету із знахідками бронзових сокирок в могилах скіфських воїнів дозволяє висловити припущення, що ці бронзові сокирки могли служити військовими знаками ватажків родових скіфських загонів або якихось інших невеликих підрозділів скіфського війська, а не найвищих представників скіфської аристократії.

* * *

Одним з проявів впливу скіфської культури на сусідні племена і народності є поширення скіфських бойових сокир далеко за межі Північного Причорномор'я.

Знахідки залізних сокир-молотків відомі в ананьїнських пам'ятках Прикам'я, в області лужицької культури Чехії та Польщі, в пам'ятках пізнього гальштату Потисся в Угорщині.

Серед залізних сокир ананьїнської культури відомі два екземпляри з Луговського та Зуєвського могильників, які є варіантами прямих сокир з провухом, що не мають бокового потовщення². Перший з них має близьку паралель до сокири-молота з Старшої Могили. Особливістю другого екземпляра є одягненій на обушок бойовий наконечник, що нагадує обушкову частину угорських бронзових сокир.

На думку А. В. Збруєвої, залізні сокири-молотки не були місцевою формою зброї, а проникли в Прикам'я в результаті торгових зв'язків ананьїнців з скіфськими племенами Причорномор'я³.

Сокири-молотки, знайдені в пам'ятках лужицької культури в Польщі, описав Й. Костжевський⁴.

З них сокири з Горшевич, Гутова, Любіатова належать до типу сокир з прямими спинками, а з Бернаток — до першого типу, з слабо опуклою спинкою. У сокири з Гутова рукоятка була обвита бронзою дротяною спіраллю, обушок сокири з Горшевич був прикрашений золотим наконечником, а бокові частини лопаті — інкрустацією з семи золотих колечок. Тут, так само як і в одному з ананьїнських екземплярів, ми зустрічаємося з випадком місцевої орнаментації сокир скіфського типу.

Декілька подібних бойових сокир було знайдено в пам'ятках раннього залізного віку на території Чехії⁵. За Й. Костжевським, сокири, знайдені в Польщі, є предметами лужицької культури, що поширилися тут під впливом, який йшов з Чехословаччини. Відмітивши надзвичайну близькість цих сокир до скіфських, Й. Костжевський робить помилковий висновок про те, що скіфи познайомилися з ними під час наскоків в область лужицької культури, в період переходу від гальштату до латену, а потім запровадили їх у себе⁶.

¹ В. В. Латишев, IOSPE, I², 1916, стор. 32.

² А. В. Збруєва, История населения Прикамья в ананьинскую эпоху, стор. 33, 107, табл. II, 21.

³ Там же, стор. 107.

⁴ I. Kostrzewski, Czeckapu bojowe «luzyskie» z wczesnej epoki zelaznej, Wiadomości archeologiczne, t. XI, Варшава, 1932, стор. 169 і далі.

⁵ До них належать: сокири з Скалиць, район Собеслава, Південна Чехія, дві сокири з Платениць, район Голіце, Східна Чехія; I. Richlý, Předhistorické nálezy v jižních Čechách, Památky archeologické, XXI, 81—84, табл. II, 8; J. L. Pic, Starožitnosti země české, dil II/3, табл. XXX, 2; XXXI, 7.

⁶ J. Kostrzewski, вказ. праця, стор. 173.

Залізні сокири-молотки трапляються на території Угорського Потисся¹. Більша частина їх знайдена в похованнях кінця VI—початку V ст. до н. е., в яких були також і інші предмети скіфського типу, проте основний склад інвентаря і обряд поховання є не скіфськими, а місцевими.

Деякі з сокир, що походять з могильників Чсанітелека, Нієрдъхаза, Сентеш-Векерзуга, Шедвіза, цілком аналогічні скіфським сокирам-молоткам першого і другого типів. Інші мають риси, які вказують на місцеву переробку скіфського типу. Сокири, знайдені в могильнику Мешес, відрізняються від скіфських більшою довжиною і сильно вигнутим вниз обухом з круглою шишечкою на кінці. У сокири з Нагігалаша трохи вигнутий вниз обушок був прикрашений голівками тварин, виконаних у дусі звіриного стилю. Залежність цих сокир-молотків від скіфських не може викликати сумніву. Досить характерно, що поширення їх в Потиссі відноситься переважно до V ст. до н. е., коли скіфський вплив в Середній Європі був особливо сильним².

Крім цих сокир, в пам'ятках початку залізного віку в Угорщині та Трансильванії трапляються дволезові сокири місцевої форми, які не мають аналогій в Східній Європі.

Скіфія була тим центром, звідки залізні бойові сокири, поряд з іншими елементами скіфської культури, проникали на північний схід — в Прикам'я, на захід — в область лужицької культури і в Карпато-Дунайський район.

Велика кількість скіфських сокир-молотків відома в пам'ятках раннього залізного віку на Кавказі. Часто вони трапляються в комплексах з іншими різними предметами скіфського типу VI ст. до н. е., тобто того часу, до якого відносяться і найраніші поховання з сокирами на території Скіфії.

Незважаючи на типологічну близькість, певну єдність їх загальній схемі, кавказькі сокири істотно відрізняються від скіфських і не знаходять собі прямої відповідності в сокирах Скіфії.

Так, наприклад, сокири з Луговського могильника³ і з поселення біля с. Куланурхва⁴, на відміну від скіфських, дуже довгі, вузькі, майже з паралельними боками і трохи розширеним лезом, з провуходом всередині і прямим чотиригрannim обухом.

Своєрідна серія сокир знайдена на могильнику IV—III ст. до н. е. на Сухумській горі⁵. Багато з них мають укорочені пропорції, значне бокове потовщення в місці провууха, надмірно широке, сильно вигнуте, іноді асиметричне лезо. Деякі з кавказьких сокир мають багато спільногопо формі з бронзовими сокирами попереднього періоду⁶, що дозволило висловити плодотворну думку про їх генетичну залежність від колхідо-кобанських бронзових сокир⁷.

¹ До них належать: сокира з Чсанітелека, Нагігалаша, Нієрдъхаза, Сентеш-Векерзуга, Мухі, Мешеса, Дъєньєша, Шедвіза. Див. N. Fettich, Der skythische Fund von Gartschinowo, Archaeologia Hungarica, т. XV, 1934, табл. XI, 2; M. Párducz, Ze cimetière hallstattien de Szentesz — Vekerzug, Acta Archaeologica, т. II, ч. 1—3, 1952, табл. LXVI, LXVII, LXVIII, 5; т. IV, ч. 1—2, 1954, табл. V, 4, a, b; Leszih, Scythian finds from the County of Borsod, Folia archaeologica, I—II, 1939, табл. IV, 14; табл. IV 20, 27, 29; Archeologai Estesítő, 1908, 28; S. Gallus, T. Horgvath, Un peuple cavalier préscythe en Hongrie, Dissertationes Rápponiacae, сер. 2, 9, Лейпциг, 1939, табл. IX.

² А. И. Мелюкова, К вопросу о памятниках скіфской культуры на территории Средней Европы, СА, XXII, 1955, стор. 270 і далі.

³ Е. И. Крупнов, Первые итоги изучения Восточного Предкавказья, СА, № 2, 1957, стор. 30.

⁴ М. Трапц, Грунтовые погребения с инвентарем скіфского типа в с. Куланурхва, Труды Абхазского института языка, истории и литературы, т. XXIV, 1951, Сухуми, стор. 325 і далі.

⁵ А. л. Қаландадзе, Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми, 1953, стор. 75 і далі.

⁶ Там же, стор. 83—85.

⁷ Б. А. Күфтін, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стор. 42, рис. 43, табл. XVII.

Самостійністю форм залізних бойових сокир і масовістю їх знахідок Кавказ сильно відрізняється від територій аланської і лужицької культур, а також дунайського гальштату.

Великий інтерес являє питання про генезис скіфських сокир-молотків. Припущення М. І. Ростовцева про запозичення скіфами сокир у хеттської культури¹, як це було переконливо встановлено Г. І. Мелюковою, виявилося безпідставним². Джерела їх форми не можна шукати в областях стародавньої східної цивілізації. Зокрема, хеттські бойові сокири³ аж ніяк не можуть бути поставлені в безпосередній зв'язок з скіфськими, хоча, як вважає Б. А. Куфтін, хетто-сірійські, малоазійські бойові сокири могли мати певне значення в формуванні бронзових сокир колхідо-кобанського типу на Кавказі⁴.

З свого боку, Г. І. Мелюкова вважає, що «місцем походження цієї форми зброї може бути або лісостепова Скіфія, де сокири зустрічаються частіше, ніж в інших її областях, або Кавказ, де в епоху раннього заліза існували сокири, формою близькі до скіфських»⁵.

Тепер ця точка зору може бути трохи уточнена, оскільки повніше став відомий склад бронзових і найдавніших залізних знарядь передскіфського часу в Північному Причорномор'ї і в Середньому Подніпров'ї. З'ясувалося, що сокири на цих територіях в доскіфський час були представлені в основному різними типами кельтів, вислообушними сокирами і теслами⁶, серед яких відсутні прототипи скіфських залізних провуших сокир-молотків.

Нічого не дають для розуміння походження скіфських сокир культури Карпато-Дунайського району. В пізньому бронзовому віці тут, правда, були широко розповсюджені бронзові провушені сокири угорських типів. Проте в кінці бронзового віку угорські бронзові сокири виходять з використання. Провідними типами знарядь і тут стають різноманітні кельти і тесла⁷. Ні в типах предметів, ні в хронології не можна простежити наявність будь-яких зв'язків поміж угорськими бронзовими і скіфськими залізними бойовими сокирами.

Кельти і вислообушні сокири були провідними знаряддями пізнього бронзового віку і в Волго-Камському басейні⁸.

Серед знарядь пізнього бронзового віку Східної Європи і Західного Сибіру зустрічаються одиничні знахідки сокир-молотків, які трохи нагадують скіфські. Інтересна в цьому відношенні сокирка з подовженим обушком із Баландинського скарбу бронзових інструментів, що датується В. І. Мошинською першою третиною I тис. до н. е.⁹ Як аналогію їй автор наводить бронзову сокиру з музею Томського університету¹⁰. Сокира, подібна томській, відома з кол. Чистопольського повіту,

¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 347, 348.

² А. И. Мелюкова, Войско, вооружение и военное искусство скіфов, автореферат канд. диссертации, М., 1950, стор. 15.

³ F. Напչаг, Kaukasus—Luristan, ESA, XI, стор. 63.

⁴ Б. А. Куфтін, Матеріали к археології Кавказа, т. I, Тбіліси, 1949, стор. 225—233.

⁵ А. И. Мелюкова, вказ. праця, стор. 15.

⁶ О. А. Кривцов а-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, стор. 132 і далі; А. И. Терено жкин, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА № 2, 1957, стор. 47—63; В. А. Иллінська, Нові дані про пам'ятки епохи бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, 1957, стор. 60 і далі; ІІ ж, «Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскол, КСИА, вып. 8, 1959.

⁷ G. Childe. The Danube in prehistory, Оксфорд, 1929, стор. 270 і далі; стор. 370 і далі.

⁸ А. В. Збрueва, Культура поздней бронзы в Прикамье, СА, № 2, 1957, стор. 29 і далі.

⁹ В. И. Мошинская, Баландинский клад бронзовых инструментов, КСИМК, вып. 67, 1957, стор. 114.

¹⁰ Там же, стор. 145.

Казанської губ.¹ Незважаючи на деяку схожість, зв'язок цих сокир з скіфськими залишається неясним, очевидно, чисто формально-типологічним. Знаряддя такі — рідкі, знахідки їх розкидані на великій території і належать до пам'яток різних культур.

Найімовірнішим залишається висловлене А. І. Мелюковою припущення, що місцем походження скіфських бойових сокир був Кавказ,

де в кінці епохи бронзи і рубежу епохи заліза, в IX—VII ст. до н. е., були особливо широко поширені бронзові провушні сокири.

В результаті вивчення кавказьких сокир кінця бронзового віку були виявлені основні їх типи, властиві колхідській, кобанській і прикубанській культурям Кавказу². Як відзначає Є. І. Крупнов, спільним для культур всього Західного Кавказу і Передкавказзя служить сокира, яка займає немов би проміжне становище між кобанським і прикубанським типами (рис. 12, 1). Поширення цієї сокири на території різних культур свідчить, на думку Є. І. Крупнова, про певні переваги знаряддя цього типу в порівнянні з іншими³.

Такі сокири мають пряму клиновидну лопать з вигнутим лезом, трохи скощеним і відтягнутим до тилевого боку, невелике потовщення в провусі і короткий шестигранний, з невеликим потовщенням на кінці обушок. Ряд ознак зближує кавказьку сокиру такого типу з скіфськими сокирами-молотками. Головну відзнаку становить більш короткий обух.

Рис. 12. Кавказькі бронзові сокири кінця епохи бронзи:

1 — основний тип кавказьких бронзових сокир кінця періоду бронзи (по Є. І. Крупнову); 2 — з Бургустанського скарбу; 3 — з станиці Кам'яномостської.

Слід відзначити, що серед пізніх кавказьких бронзових сокир трапляються окремі екземпляри з виділеним молоткоподібним обухом, які ще більше наближаються до скіфських. Такими є сокири, знайдені в складі Бургустанського (рис. 12, 2), Бекешевського і Піцундського скарбів⁴. Цікавою є бронзова сокирка, знайдена біля станиці Кам'яномостської (рис. 12, 3) з витягненим молотковидним обушком, що закінчується грибовидною шляпкою⁵. Форма і пропорції цієї сокири дуже близькі до скіфських.

Наявність тісного контакту між скіфськими племенами Причорномор'я і населенням Кавказу в VII—VI ст. до н. е. неодноразово відмічалася археологами-кавказознавцями. Проникнення скіфів на Кавказ по часу збігалося з періодом корінного перелому в матеріальній

¹ А. В. Збруєва, вказ. праця, стор. 39, табл. 2, тип. VI.

² Е. И. Крупнов, О происхождении и датировке кобанской культуры, СА, № 1, 1957, стор. 62; А. А. Иессен, Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века, МИА, № 23, стор. 75 і далі; О. М. Джапаридзе, Бронзовые топоры Западной Грузии, СА, XVIII, стор. 281 і далі.

³ Е. И. Крупнов, вказ. праця, стор. 63.

⁴ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 91, рис. 20; стор. 104, рис. 37; стор. 92, рис. 21; стор. 99, рис. 32.

⁵ Там же, стор. 106, рис. 42.

культурі, викликаного переходом у виробництві від бронзи до заліза, внаслідок якого сталося значне змінення форми багатьох знарядь праці і предметів озброєння як у кавказьких, так і у скіфських племен в областях на північ від Чорного моря.

В ті часи на Кавказі широко розповсюджуються скіфські акінаки, списи, наконечники стріл, предмети кінської вузди і прикраси в звіриному стилі. З другого боку, скіфська культура збагачується рядом за позичень з Кавказу і Закавказзя у вигляді вудил з псаліями кобанського типу, бронзових клепаних посудин, оздоблених багатими золотими прикрасами келермеського і мельгунівського мечів тощо.

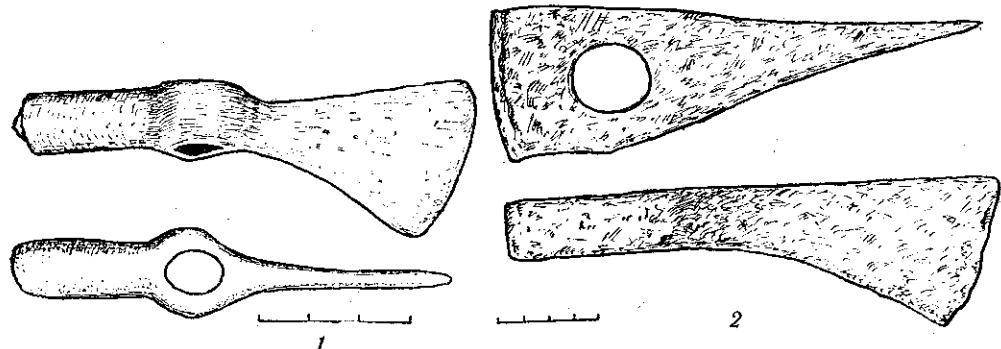

Рис. 13. 1. Бронзова сокирка-скіпетр з с. Березані; 2. Клиновидна сокира з могильника у с. Фальшивий Геленджик.

У світлі цього здається цілком ймовірним, що скіфи могли запозичити на Кавказі і бойові сокири-молотки, які були там, поряд з кинжалами, основним видом зброї горців вже в епоху кобанської і колхідської культур.

Деякі істотні відмінності у формах між кавказькими і скіфськими залізними бойовими сокирами, про що мова йшла вище, очевидно, пояснюються тим, що, виходячи з спільних бронзових прототипів, вони на Кавказі і в Скіфії видозмінювалися протягом часу, в залежності від місцевого досвіду військової справи і традиційних навичок ковальського ремесла.

Від автора. З часу написання цієї статті одержані деякі нові дані, що мають пряме відношення до розглянутої нами теми. Як вдалося встановити при огляді колекцій Одеського археологічного музею, бронзова сокирка з острова Березані належить до числа сокир-скіпетрів. Форма її відтворює звичайний тип сокири-молотка (рис. 13, 1). Ця знахідка істотно доповнює наші уявлення про типи вогнищих скіфських сокир-скіпетрів і про дату їх. Для розуміння давності та джерел походження цієї серії предметів виключно велике значення має знахідка бронзової сокири-скіпетра з могили VIII—VII ст. до н. е. поблизу м. Кисловодська¹, з клювовидно загнутим кінцем, передній край якого оформленний у вигляді кінської голівки, а кругле око, яке знаходиться на місці про вуха — у вигляді солярного значка.

Нові, і з нашої точки зору, вирішальні доводи походження скіфських сокир-молотків від бронзових кавказьких прототипів дають знахідки залізних, дуже близьких формою до скіфських сокир, знайдених в одних комплексах з кобанськими бронзовими сокирами в могильнику VIII—VII ст. до н. е. біля с. Тлі².

¹ Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 459, табл. XXXVII.

² Б. В. Техов, Могильник эпохи поздней бронзы у с. Тли, СА, № 1, 1960, стор. 166, 171, поховання 15, 16.

СКИФСКИЕ ТОПОРЫ

Резюме

Появление железных проушных топоров у народов Юго-Восточной Европы относится к скифской поре. В памятниках скифского времени Северного Причерноморья известны рабочие топоры, боевые секиры, а также бронзовые художественно оформленные декоративные топорики.

Скифские рабочие топоры подразделяются на два основных типа: тонкообушеные и массивнообушеные. Некоторые из них использовались в качестве ударного орудия.

Среди боевых топоров могут быть выделены клиновидные топоры, клевцы и секиры-молотки. Клиновидные боевые топоры типологически очень близки к рабочим массивнообушенным. По-видимому, этот тип топора в равной степени использовался как оружие и как орудие труда. На основе простых клиновидных массивнообушенных топоров вырабатывается более специализированная форма боевых клиновидных топоров с дуговидной выемкой в основании.

Боевые клевцы появляются в составе скифского вооружения с VI в. до н. э. Представляется вероятным, что они ведут свое происхождение с востока, из Сибири или области ананьинской культуры. Основным типом оружия этой серии являются секиры-молотки, известные в скифской культуре в VI—III вв. до н. э. Древность этого оружия у степных собственно скифских племен засвидетельствована данными письменных источников и большим количеством изображений, наиболее ранними из которых являются изображения на келермесской скире и скифских каменных стелах.

Бронзовые, оформленные в зверином стиле топорики служили, по-видимому, военными отличительными знаками предводителей родовых скифских отрядов или каких-то иных подразделений скифского войска.

Из Северного Причерноморья боевые топоры типа секир-молотков проникали в Прикамье, на запад — в область лужицкой культуры и в венгерское Потисье.

Местом происхождения скифских секир-молотков, по-видимому, является Кавказ, где в конце эпохи бронзы были широко распространены бронзовые проушные топоры, отдельные типы которых могут рассматриваться как исходные формы для скифских топоров.

В. П. ПЕТРОВ

ЗАРУБИНЕЦЬКО-КОРЧУВАТИВСЬКА КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І СИНХРОННІ КУЛЬТУРИ СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ

(До проблеми класифікації археологічних культур
зарубинецького часу)¹

Проблема класифікації археологічних культур — одна з провідних проблем в археологічних дослідженнях. З усіх висунутих досі спроб найбільше значення зберігає на сьогодні класифікація, розроблена своєю часу В. В. Хвойкою². В. В. Хвойка зробив дуже сміливий крок, коли, розкопавши влітку 1899 р. курганий могильник в Пруссах, а восени того ж року два-три поховання в Зарубинцях та навесні 1900 р. могильник в с. Черняхів, наважився на підставі цих розкопок стверджувати, що виявлені ним пам'ятки становлять собою окремі типи археологічних культур і відповідають певним ступеням культурного розвитку в зазначеній ним послідовності: Пруси — Зарубинці — Черняхів.

На сьогодні номенклатурні означення культур, стверджені В. В. Хвойкою, увійшли в загальний вжиток. Це не значить, однак, що класифікація, яку зробив В. В. Хвойка, бездоганна, що нею вичерпана проблема й польові досліди В. В. Хвойки в 1899—1900 рр. не лишили більш плям на археологічній карті Середнього Подніпров'я. Білі плями лишилися, їх чимало, й вони значні. В науці, наприклад, найменш відомі: а) переходові пам'ятки між скіфським часом і Зарубинцями (передзарубинецькі пам'ятки); б) пам'ятки між Зарубинцями й Черняховим, датовані очковими й сильно профільзованими фібулами, окремі позакомплексні знахідки яких зафіксовані в поодиноких пунктах Середнього Подніпров'я; в) пам'ятки, що приходять на зміну черняхівським, заступаючи останні (за окремими фазами між Черняховим та Київською Руссю).

Не все гаразд також і в теоретичних засадах, на які спирається В. В. Хвойка. Перебільшуючи значення культури, а саме обряду поховань, В. В. Хвойка обстоював його незмінну споконвічну сталість, а також безпосередній зв'язок між обрядом та етносом. За Хвойкою, обрядовий культ становить властиву ознаку як етноса, так і культури.

¹ У цій статті трактовка автором ряду положень щодо зарубинецької культури є дискусійною. Проте вважаємо публікацію статті доцільною, оскільки проблеми, пов'язані з історією племен Подніпров'я і суміжних з ним територій, потребують дальшого вивчення як в археологічному, так і в загальноісторичному плані.

² В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Поднепровье, ЗРАО, т. XII, вып. 1—2, СПБ, 1901, стор. 172—190.

Тенденція визначати археологічну культуру через поховальний культ, а етнос через культуру ще й досі продовжує імпонувати багатьом дослідникам, дарма що культ і культура так само не становлять нерозчленованої цілості, як етнос і культура. Трупоспалення зовсім не було тією стрижневою ознакою в поховальних звичаях місцевих племен Подніпров'я, на яку посилився В. В. Хвойка, вбачаючи в них слов'ян ще з часів Трипілля.

В. В. Хвойка провадив розкопки в межах Середнього Подніпров'я. Цим визначилися територіальні межі його спостережень. Він володів до того ж кількісно обмеженим матеріалом, достатнім, щоб побудувати класифікацію археологічних культур Середнього Подніпров'я, але недостатнім, щоб зробити ширші висновки. Проблема взаємин місцевих культур Середнього Подніпров'я й синхронних культур суміжних територій лишилась відкритою.

На сьогодні становище докорінно змінилося. Польові роботи останніх десятиліть, а особливо початку 50-х років, які розгорнулися в Поліссі, на верхньому Дніпрі та одночасно в степовій смузі на нижньому Дніпрі, а також в межиріччі Дністра—Прута, принесли багатий і новий матеріал.

Цей матеріал потребував ретельного й всебічного розгляду. Перед дослідниками постало завдання з'ясувати взаємозв'язки між пам'ятками окремих територій Подніпров'я—Подністров'я, внести ясність в проблему взаємин між зарубинецькими пам'ятками Середнього Подніпров'я та синхронними пам'ятками інших територій, вирішити, чи маємо ми справу лише з різноплановими матеріалами, чи разом з тим і різноманітними. Отже, треба було відповісти на питання, чи справа йде про єдину зарубинецьку культуру та її локальні варіанти й, відповідно до того, чи слід вважати Середнє Подніпров'я за вихідний пункт, тобто за територію, на якій склався даний культурний тип і звідки цей останній поширився на всі суміжні території, чи, може, існують ще й інші шляхи більш диференційованого розв'язання проблеми.

Питання це складне, з нерозробленою методикою, до того ж запутане тим, що суть археологічна тематика з самого початку була щільно пов'язана з етногенетичними дослідженнями. Хронологічна й типологічна характеристика нових розкопаних пам'яток була відсутня на другий план, тим часом як на перший план була висунута етнічна сторона проблеми, саме проблема слов'янського етногенезу. Подібна перестановка черговості дослідження не могла не створити значних труднощів, виходу з яких переважна більшість дослідників почала шукати не стільки у вивчені археологічних джерел, скільки у вербальному визначені зарубинецької культури Середнього Подніпров'я як власне слов'янської.

* * *

Почнемо з хронології. За відсутністю монетних знахідок найкращим датуючим матеріалом для досліджуваної території й доби слугують фібули, в даному разі — фібули середньолатенської схеми (латен II). Свого часу А. Калитинському були відомі середньолатенські фібули лише з двох пунктів Середнього Подніпров'я — з Зарубинців та Мануйлівки¹. В нашому розпорядженні є далеко ширший матеріал, зокрема фібули з фондів КДІМ, опрацьовані нами в передвоєнні роки й тепер у більшості загублені.

¹ А. Калитинский, О некоторых формах фибулы из Южной России, Seminarium Kondakovianum, т. 1, Прага, 1927, стор. 194, 212.

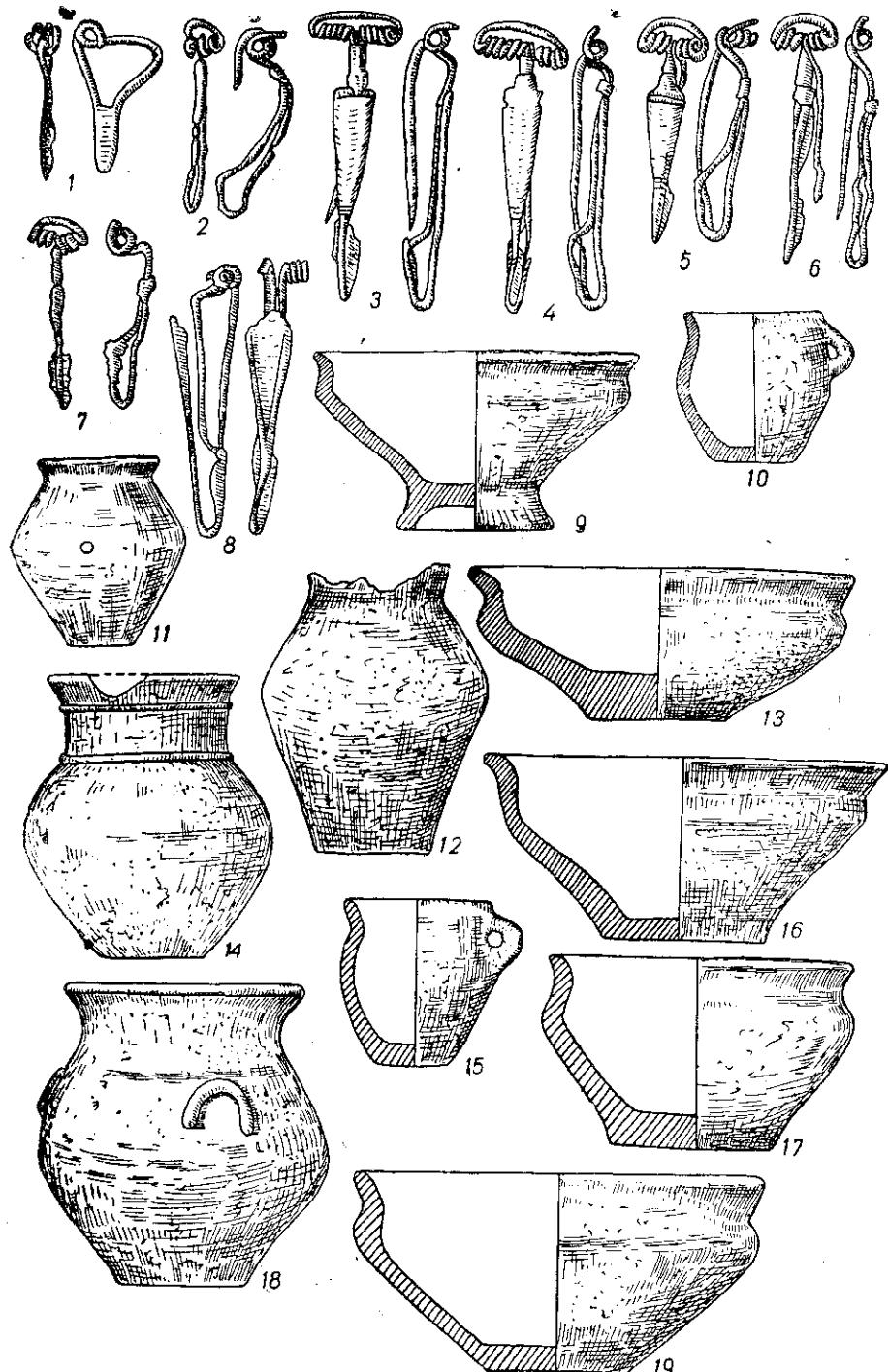

Табл. 1. Середнє Подніпров'я. Зарубинці (матеріали КДІМ):

Фібули: 1 — № 8532; 2 — № 8533; 3 — 6 — № 8535—8538; 7 — № 17071; 8 — № 17078. Миски: 9 — № 1358; 13 — № 17942; 16 — № 8843; 17 — № 17940; 19 — № 17941. Кружки: 10 — № 1357; 15 — № 8842. Глеки: 11 — № 8661; 12 — № 17937; 14 — № 1736; 18 — № 17114.

З Зарубинецького могильника в фондах КДІМ свого часу зберігалося 11 фібул, у тім числі 8 фібул середньолатенської схеми. З них 4 фібули мали широку спинку (№№ 8535—8537, 17078) (табл. I, 3—5, 8), інші — вузьку (№№ 8527, 8538, 17071) (табл. I, 2, 6, 7). Широкі спинки зарубинецьких фібул у формі витягненого трикутника орнаментовані по краях спинки косими насічками, у трьох з них по всьому краю, від ніжки до шийки (№№ 8535—8537) (табл. I, 3—5). На відміну від них фібула № 17078 (табл. I, 8) замість насічок орнаментована довгою боріздкою-рискою, прокресленою вздовж краю.

Три фібули з Зарубинців — різnotипні. Одна з них — № 8532 — дротяна, лучкова, з закритим замком — пізньолатенська (табл. I, 1); друга — очкова, № 17073; третя — арбалетна, з підігнутою підв'язною ніжкою, № 8534. Ці фібули свідчать, що Зарубинці в своєму тривалому існуванні пройшли кілька ступенів розвитку.

Отже, властивою ознакою фібульного комплексу з Зарубинців є кількісна перевага середньолатенських фібул. На вісім середньолатенських фібул в Зарубинцях припадає лише одна пізньолатенська. Про що може свідчити подібне співвідношення фібул різного часу й типу? Чи може це свідчити, що зарубинецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я — це пам'ятки, існування яких припадає переважно на середньолатенські часи?

Ясність у це питання внесли розкопки Корчуватівського могильника. За довідкою, наведеною у І. М. Самойловського, в Корчуватому було здобуто 24 фібули, з них 21 бронзова й 3 залізних¹.

Усі фібули Корчуватівського могильника — середньолатенські. За своїми типологічними ознаками вони не відрізняються від середньолатенських фібул Зарубинецького могильника. Вони також становлять дві характерні групи. Одні з них мають вузьку спинку, інші — широку, пластинчасту, в формі подовженого трикутника, зовнішні краї якого, як і в зарубинецьких фібулах, прикрашенні дрібними косими насічками. У деяких фібулах Корчуватівського могильника, подібно до зарубинецької фібули № 17078 (табл. I, 8), широка спинка прикрашена орнаментальним трикутником, прокресленим глибокою боріздкою, що йде паралельно краям спинки. Широкі спинки двох парних фібул № 253 та 254, у яких збереглися рештки бронзових ланцюжків, прикрашенні чотирма бугорками.

Складається враження, ніби зарубинецькі й корчуватівські фібули середньолатенської схеми вийшли з однієї майстерні або, принаймні, були зроблені майстрами за тим самим зразком. Відміна між обома комплексами в тому, що в Зарубинцях не трапилося ні ланцюжків, ні бугоркового орнаменту на спинках фібул. Можливо, що пояснюється цим, що Зарубинці були досліджені в далеко меншому масштабі, ніж Корчувате.

Фібули з ланцюжками або з кільцями від ланцюжків знайдені були, крім Корчуватого, в Липляві, Мануйлівці, Чаплині, Ізмаїлі, тобто вони не становлять собою будь-чого виключного.

Корчуватівський могильник — не єдина пам'ятка з комплексом, обмеженим знахідками фібул середньолатенської схеми. В 1950 р. в безпосередній близькості від Корчуватого були розкопані два поселення цього ж часу. Одне з них розташоване на городищі біля с. Пирогово, Київо-Святошинського району, Київської області, інше — недалеко від нього, на городищі поблизу с. Великі Дмитровичі, Обухівського району, Київської області.

При розкопках в с. Пирогово було знайдено дві фібули середньолатенської схеми, одна ціла з широкою орнаментованою спинкою —

¹ І. М. Самойловский, Корчуватівський могильник, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 105.

№ 704, друга така сама, фрагментована — № 1369. Розкопки поселення в с. Великі Дмитровичі дали, подібно Пирогову, середньолатенську фібулу з широкою пластинчастою спинкою — № 458¹

Пам'ятки Лівобережжя не мають розходжень з пам'ятками Правобережжя. Лівобережне Койлово, Бориспільського району, Київської області, неодноразово обслідуване починаючи з В. В. Хвойки, дало при розкопках 1947 р. в одному з трупоспалень середньолатенську фібулу². Знахідка середньолатенської фібули з ланцюжком засвідчена при розкопках впускного курганного поховання з трупоспаленням в с. Велика Мануйлівка, кол. Кременчуцького пов., Полтавської губ.³

Середньолатенські фібули, зустрінуті в пам'ятках Середнього Подніпров'я, прислужилися переважно для з'ясування початкової хронологічної межі зарубинецько-корчуватівської культури, але вони дають значно більше. Велика кількість розкопаних поховань Корчеватівського могильника (понад 100), а так само значна кількість виявлених тут фібул (24) свідчать, що існування Корчеватівського могильника не переступає за межі поширення середньолатенських фібул, коли пізньолатенські фібули на Середньому Подніпров'ї ще не з'являлися. Цей факт свідчить також і про те, що зарубинецько-корчуватівські пам'ятки в своєму типологічно завершенному вигляді остаточно склалися вже на етапі середнього латену.

Нам невідомо, чому урвалося існування Корчеватівського могильника, так само як ми не спроможемось відрізнити типологічні ознаки пам'яток, датованих знахідками середньолатенських фібул, від пам'яток, датованих разом знахідками середньо- і пізньолатенських фібул. Здається, вони типологічно не відрізняються між собою. Поки що можна твердити лише про суто часове, хронологічне розмежування між ними.

Зважаючи на сказане, доводиться припустити, що зарубинецька культура, склавшись на етапі середнього латену, набуває в цей час усіх своїх рис і продовжує існувати далі, на наступному пізньолатенському етапі, зберігаючи свої провідні типологічні ознаки без істотних змін.

Варто звернути при цьому увагу, що в Зарубинцях, як уже згадувалося, на вісім середньолатенських фібул трапилася лише одна пізньолатенська — № 8532 (табл. I, I). Аналогічне співвідношення середньо- і пізньолатенських фібул спостерігається не тільки в Зарубинцях та інших пунктах Середнього Подніпров'я, але і в пам'ятках типу Чаплина Верхнього Подніпров'я.

До наведеного списку пам'яток з знахідками середньолатенських фібул слід додати також Вишеньки й Липляву. З Вишеньок, кол. Остерського повіту, Чернігівської губ., на Дніпрі, нижче Києва, свого часу в фондах КДІМ зберігалося чотири середньолатенські фібули, дві з них з вузькою спинкою — № 16073 та 16075 — та дві з широкою спинкою — № 16074 та 17874⁴. Крім того, в 1953 р. до фондів ІА АН УРСР

¹ Е. В. Махно, Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье, СА, т. XXIII, 1955, стор. 95.

² В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 43; І. М. Самойловский, Розведки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр., АП, т. III, К., 1952, стор. 80, рис. 5.

³ М. Я. Рудинський, Археологічна збірка Полтавського музею, Збірник ПДМ. т. 1, Полтава, 1928, т. VIII, 18. В інвентарі поховання разом з середньолатенською фібулою були також горщик з чотирма наліпними дужками, намистина з блакитними вічками, список (див. А. А. Спіцын, Поля погребальних урн, СА, т. X, М., 1948, стор. 55).

⁴ Фібули з Вишеньок з фондів КДІМ нині загублені. Опис і фото збереглися в нашій роботі «Пам'ятки культури полів поховань», К., 1941, стор. 502, 503, табл. IV, НА ІА, № 96.

зі збірки Ф. П. Яновського поступила ще одна середньолатенська фібула з Вишеньок — № 836/7. З Липляви (Лівобережжя) в передвоєнні часи в фондах КДІМ зберігалося п'ять середньолатенських фібул, одна з них з вузькою спинкою й невеличким кільцем від ланцюжка, решта п'ять — з широкою спинкою (табл. III, 2—5, 7) ¹.

Щодо пізньолатенських фібул, то в фондах КДІМ вони зберігалися з Зарубинців (табл. I, 1), Букрина ², Грищинців ³, Липляви ⁴, Стритівки ⁵, Тростянеця ⁶, Селища ⁷, Хмільного ⁸ та інших ⁹. Поза фондами КДІМ знахідки пізньолатенських фібул, зокрема, відзначені на Середньому Подніпров'ї біля Смели в курганах № XXVII та CCXXIV ¹⁰.

Підсумуємо зроблені спостереження:

- 1) Зарубинецько-корчуватські пам'ятки становлять характерну належність Середнього Подніпров'я за доби, датованої знахідками на цій території, з одного боку, лише середньолатенських фібул та, з другого, середньо- й пізньолатенських фібул разом.
- 2) Рахуючись з даними Корчуватівського могильника та деяких інших пам'яток, де були зустрінуті виключно фібули середньолатенської схеми, слід визнати, що на етапі середнього латену зарубинецько-корчуватівська культура склалася на території Середнього Подніпров'я вже в типологічно завершених формах без яких-небудь істотних змін на наступному, пізньолатенському етапі.
- 3) Щодо пам'яток, які були б датовані очковими й сильно профільзованими фібулами, то це питання поки що для Середнього Подніпров'я лишається відкритим.

* * *

На черзі питання про синхронні пам'ятки суміжних територій, датовані, як і зарубинецько-корчуватівські пам'ятки Середнього Подніпров'я, середньо- та пізньолатенськими фібулами. Крім Середнього

¹ Липлявські фібули поступили в фонди КДІМ зі збірки Ф. Ф. Куундеревича, пізні загублені (див. «Пам'ятки...», стор. 582—584, табл. XII).

² С. Букрин, Ржищівського р-ну, Київської обл., фібула № 17069 — бронзова, пластинчаста, спинка широка, дугасто вигнута, звужена до ніжки, замок закритий, пластинчастий; вис. 5,7 см, шир. спинки 1,1 см, вис. ніжки 2 см.

³ С. Грищинці, Канівського р-ну, Київської обл., № 55—XI АС, фібула, бронзова, пластинчаста, спинка неширока, дугасто вигнута, замок закритий, пластинчастий; висота 7 см, ширина 0,45 см, висота ніжки 2,3 см, довжина пружини (фрагм.) 0,85 см.

⁴ Липлява, Гельмязівського р-ну, Полтавської обл., фібула зі збірки Ф. Ф. Куундеревича, № 6 (табл. III, 6), бронзова, пластинчаста, спинка вузька, з високим вигином, замок закритий, пластинчастий, тятива нижня, висота 5,2 см, ширина спинки 0,3 см, висота ніжки 1,5 см, довжина пружини в чотири витки 1 см, голки — 4,8 см.

⁵ С. Стритівка, Кагарлицького р-ну, Київської обл., фібула № 17060 зі збірки В. В. Хвойки, бронзова, пластинчаста, спинка широка, вигнута, замок закритий, пластинчастий, тятива нижня; висота 7,5 см, ширина спинки 1 см, пружина з чотирьох витків, довжина голки 7 см.

⁶ С. Тростянець, Канівського р-ну, Київської обл., фібула № 1444 (каталог ВЖК), бронзова, дротяна, спинка вузька, вигнута.

⁷ С. Селище, Канівського р-ну, Київської обл., фібула № 17075, бронзова, пластинчаста, спинка широка, овально-вигнута, орнаментована смужкою кружків.

⁸ С. Хмільне, кол. Черкаського повіту, фібула № 6954, бронзова, пластинчаста, спинка широка.

⁹ Без означення місця, фібули № 12872 та 12862/1924, бронзові, дротяні, спинки вузькі.

¹⁰ Курган № XXVII, фібула бронзова, зважаючи на рисунок, дротяна, здається, з підв'язною ніжкою (Смела, II, стор. 114, табл. IX, 5; т. III, стор. 28, табл. I, 1). Курган № CCXXIV, фібула бронзова, очевидно, пластинчаста, спинка вигнута, замок закритий, тятива верхня; Смела, II, стор. 63—64, табл. 111, 7; т. III, стор. 28, табл. 1, 2.

Подніпров'я, такі пам'ятки зафіковані на верхньому та нижньому Дніпрі, а також в Подністров'ї — Попрутті.

Як уже згадувалося, В. В. Хвойка мав справу лише з однотипними пам'ятками одної території в межах Середнього Подніпров'я, де він проводив розкопки. Польові роботи останнього десятиліття докорінно змінили становище. Від дослідження однотипних і однотериторіальних матеріалів зарубинецького часу дослідники примушенні були перейти до вивчення різновидів територіальних пам'яток цього часу. Питання значно ускладнилося.

При розв'язанні поставленого питання можливий подвійний підхід. Синхронні пам'ятки суміжних територій можуть розглядатися або як різновиди територіальних, але однотипних з зарубинецькими, як прояви в різних місцях єдиної зарубинецької культури, або як різновиди територіальних утворень з певними відмінними й певними спільними типологічними ознаками, властивими не тільки зарубинецькій культурі Середнього Подніпров'я, але й усій досліджуваній добі в цілому.

Переважна більшість дослідників схиляється до першого рішення проблеми. В нових пам'ятках, відкритих на територіях, суміжних з Середнім Подніпров'ям, вони вбачають пам'ятки, типологічно тотожні з зарубинецькими, що відтворюють їх і генетично залежать від них.

Саме так були розрізнені поліські пам'ятки, синхронні зарубинецьким пам'яткам Середнього Подніпров'я. Вперше вони були виявлені в 20-х роках (Казаргац на Прип'яті коло Турова)¹, але систематичне їх дослідження розгорнулося лише з початку 50-х років. У ці роки були розкопані могильник з городищем в Чаплині, Лоївського району, Гомельської області, городище в Мохові на Дніпрі в 15 км нижче Чаплина, могильники в Воронині й Велимичах, Давид-Городського району, Брестської області, та ін.

Типологічна схожість поліських пам'яток типу Чаплина й зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я не підлягає сумніву. Відповідно до цього була висунена теза про середньодніпровське походження поліських пам'яток. Згідно з цим поглядом, поліські пам'ятки — це зарубинецькі пам'ятки, що генетично походять від останніх².

Поряд з цим був висунений ще інший, а саме поліський варіант генезису зарубинецької культури. Тлумачення матеріальної культури Середнього й Верхнього Подніпров'я як однотипної й однокультурної, генетично взаємозалежної, визнання, що Середнє й Верхнє Подніпров'я за даної доби становили єдину культурну й територіальну цілість, дало підставу висунути твердження, згідно з яким генетичні основи зарубинецької культури Середнього Подніпров'я слід шукати в поліській культурі підгірцівського типу, як культурі, що, мовляв, безпосередньо передує зарубинецькій³.

¹ А. З. Коваленя і С. С. Шута. Матаръялы с дагісторыі Тураўшчыны, Працы археалёгічнай камісіі БАН, т. 11, Мінськ, 1930, стор. 339—378.

² Гіпотезу про типологічну тотожність і генетичну залежність поліських пам'яток від зарубинецьких, про територіальне поширення зарубинецької культури з Середнього Подніпров'я в басейн верхнього Дніпра та переселення зарубинецьких племен з Середнього Дніпра на північ розвинув П. М. Третьяков (див. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 116. Пор. Ю. В. Кухаренко, Могильники полей погребаний в Верхнем Поднепровье, КСИИМК, вып. 53, 1954, стор. 85). Подібно до С. О. Жебелева, Б. В. Фармаковського та ін., які історичний злам на межі III—II ст. до н. е. пояснювали вторгненням сарматів зі Сходу, П. М. Третьяков, ідучи за ними, поширення зарубинецьких пам'яток в басейн верхнього Дніпра ставив так само у зв'язок з «просуванням делікіх середньодніпровських племен на північ в період краху скіфського об'єднання і появи сарматів на берегах Дніпра» (П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 117).

³ В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953, стор. 208.

Незважаючи на визнання, яке здобула собі підгірцівська концепція¹, з нею не можна погодитися, оскільки між Підгірцями й Корчуватим нема прямого хронологічного зв'язку. Це — пам'ятки різних

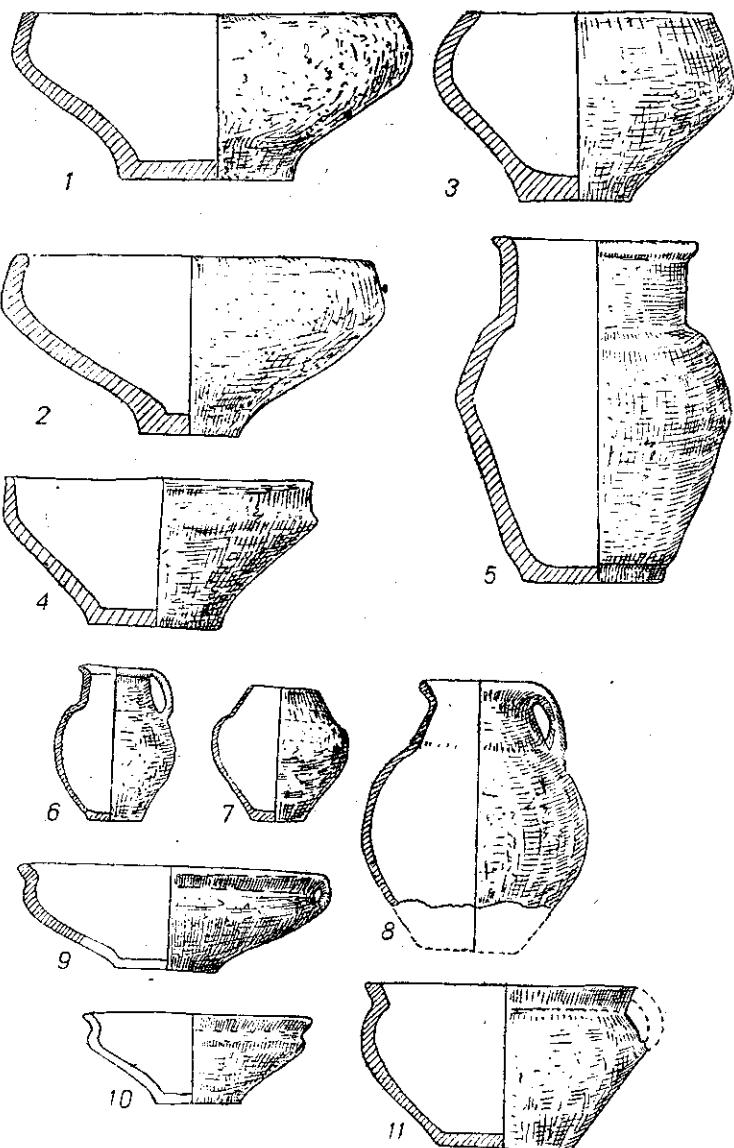

Табл. II. Корчувате (матеріали КДІМ):

Миски з округлими вінцями, загнутими всередину, й округлим бочком: 1(№ 8). Миски з ребристим бочком і прямими, скосинами всередину вінцями: 2(№ 56), 3(№ 43). Миска з прямим вертикальним бортиком: 4(№ 48). Глеск: 5(№ 33) — Поянешти. Глеки: 6, 7, 8. Миски: 9, 10, 11.

періодів, які не стикаються між собою. Підгірці датуються V—IV ст. до н. е., вони належать середній добі скіфського часу, тим часом як Корчувате — це середній латен, отже, належить до більш пізнього часу. Між Підгірцями й Корчуватим лежить принаймні одна доба. Відокрем-

¹ П. П. Ефименко и И. Г. Шовкопляс, Археологические открытия на Украине за последние годы, СА, т. XIX, 1954, стор. 24, 30; Е. В. Махно, Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье, СА, т. XXIII, 1955, стор. 98.

лює їх певний окремий період, і з цим не можна не рахуватися. Відсутності часового зв'язку відповідає брак прямих типологічних контактів. Елементи типологічної спадковості, безперечно, можуть бути простежені, але вони несуть на собі всі ознаки часової опосередненості¹.

Що можна сказати з приводу зарубинецької концепції походження поліських пам'яток? Якою мірою можна говорити про типологічну схожість поліських пам'яток з зарубинецькими пам'ятками Середнього Подніпров'я? Не підлягає сумніву, що Чаплино, Воронино, Велимичі, Казаргац і т. д., з одного боку, і Корчувате, Зарубинці, Пирогово, Вишеньки, Пилипенкова Гора, з другого, типологічно схожі. Типологічна спорідненість пам'яток одного й другого району так само безперечна, як і їх синхронність. Тут немає місця ні для дискусії, ні для вагань. Та при всій їх подібності пам'ятки типу Чаплина й типу Зарубинців—Корчуватого мають свої відмінні й свої властивості.

Досить взяти для прикладу комплекси фібул. За довідкою, що її подає Ю. В. Кухаренко, в інвентарі поховань Чаплинського могильника «більша частина фібул — середньолатенського типу, решта — пізньолатенського»². Комплекс Чаплинського могильника з погляду кількісного співвідношення середньо- й пізньолатенських фібул не відрізняється від комплексу тієї групи зарубинецьких пам'яток, в яких зустрічаються середньо- й пізньолатенські фібули. У цьому між пам'ятками обох районів немає розбіжності.

Фактом лишається також і те, що в Велимичах, Слободівці (табл. III, 11) знайдені фібули, тотожні фібулам Середнього Подніпров'я: з Липляви (табл. II, 2—7), з Корчуватівського та Зарубинецького (табл. I, 2—8) могильників тощо. Маємо на увазі пластинчасті фібули середньолатенської схеми з витягненою трикутною спинкою, прикрашенні або косими нарізками по краю, або боріздкою, яка відтворює трикутний контур спинки³. Можна гадати, що ці фібули потрапили в Чаплино й Корчувате — Зарубинці з одного місця.

На цьому, однак, близькість уривається. Адже поруч з групою однотипних пластинчастих фібул в поліських пам'ятках знаходимо фібули, яких поки що в Середньому Подніпров'ї не виявлено. Така, приміром, бронзова фібула з Воронина (табл. III, 10)⁴. Це фібула звичайної середньолатенської схеми, але вона має на спинці під шийкою біконічний гудзик, а також другий гудзик округлої форми на ніжці. Не трапилися досі на Середньому Подніпров'ї середньолатенські фібули з фігурним оформленням платівки на шийці над муфтою, які були в похованні № 16 Чаплинського могильника. Нема в Зарубинцях і Корчуватому також дротяних фібул на зразок фібули з Воронина, орнаментованих складним плетивом у вигляді вісімок (табл. III, 9)⁵.

Отже, про цілковиту тотожність фібул і фібульних комплексів говорити не доводиться. За межами окремих збігів починаються істотні розбіжності.

¹ Як уже згадувалося, Корчувате за доби середнього латену виступає в цілком завершенному вигляді. Тим-то пам'ятки попереднього часу повинні були мати принайменні деякі типологічні ознаки, що згодом зробляться властивою ознакою Зарубинців. Цих ознак немає ще в Підгірцах, але вони вже є в Пруссах, на які вказував В. В. Хвойка. Отже, для заміни історіографічної схеми, запропонованої В. В. Хвойкою — «Пруси — Зарубинці» на іншу — «Підгірці — Зарубинці» поки що немає підстав. При цій нагоді варто звернути увагу на пам'ятки, датовані знахідками ранньолатенських фібул, як от, наприклад, Залісся, Букрин, Липлява (табл. III, 1).

² Ю. В. Кухаренко, Могильники полей погребений в Верхнем Поднепровье, КСИИМК, вип. 53, 1954, стор. 80.

³ Ю. В. Кухаренко, вказ. праця, стор. 83, рис. 36, 12; його ж, Распространение латенских вещей в Восточной Европе, СА, I, 1959, стор. 33, рис. I, 6, 7, 9, 12.

⁴ Ю. В. Кухаренко, Могильники полей погребений в Верхнем Поднепровье, стор. 84, рис. 37, 3.

⁵ Ю. В. Кухаренко, вказ. праця, СА, I, 1959, Распространение латенских вещей в Восточной Европе, рис. I, 5.

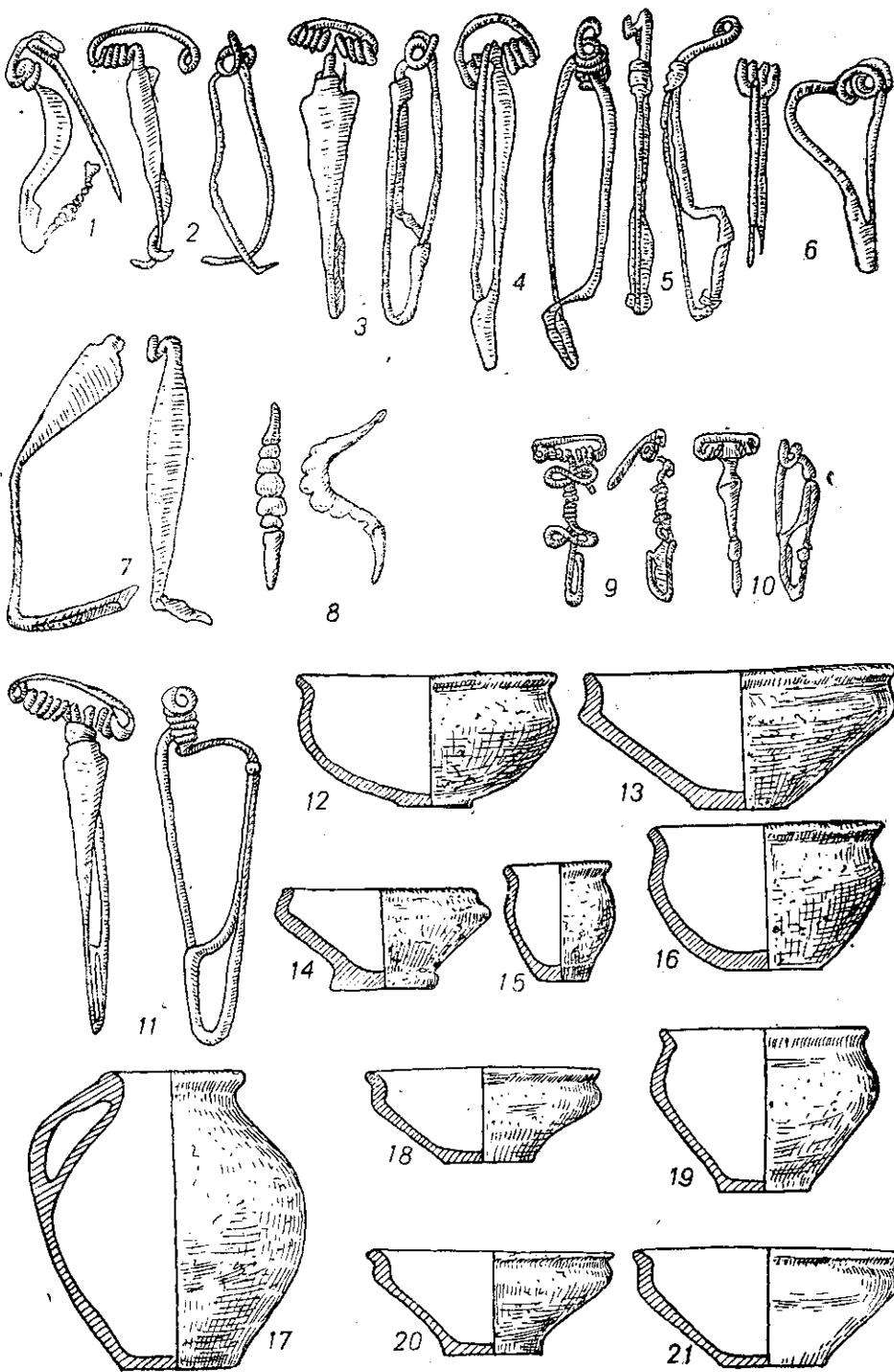

Табл. III. Липлява:

Фібули: 1—8 — Воронино; 9, 10 — Чаплино; Фібула: II, Миски: 12, 13, 14, 16. Кружка: 15 — Лукашівка;
Глек: 17. Миски: 18, 20, 21. Горщик: 19.

Сказане про фібули слід повторити про кераміку. Лощена кераміка поліських пам'яток, безперечно, «блізька за формою зарубинецькій»¹, якщо мати на увазі типологічну схожість в широкому розумінні цього слова. Однак серед мисок Корчуватого й Чаплина лише деякі групи мисок типологічно спільні, це, наприклад, миски з а) реберчастим боком і відігнутими назовні вінцями (табл. III, 13), б) з реберчастим боком і прямими, скосеними до середини вінцями (табл. III, 14), в) миски з відігнутими назовні вінцями та округлим боком (так звані миски лукашівського типу) (табл. III, 12, 16)². Що ж до мисок інших груп, то вони мають свої специфічні локальні відміни.

Порівнюючи глеки з Чаплина, Воронина, Корчуватого й Зарубинців, можна простежити подібні збіги й розходження. Так, глеки біконічної форми з гострим ребром з Зарубинців — № 8661 і 17937 (табл. I, 11, 12) знаходять собі аналогії в глеках з Чаплина (поховання № 5 і 30) і Воронина. Разом з тим в Чаплині немає жодного глека з циліндричною шийкою, як є глек з округлим туловою з Зарубинців — № 17935 (табл. I, 14) або № 3 з реберчастим туловою з Корчуватого (табл. II, 5).

Корчуватому взагалі невластива значна частина речей, зустрінутих в Чаплині й Воронині. Так, в Корчуватому немає залізних псевдовитих браслетів з спірально з'єднаними кінцями, спіралевидних бронзових браслетів, булавок з спірально загнутою голівкою, пряслиць своєрідного чаплинського типу і т. д.³

Наведених прикладів, гадаємо, цілком досить, щоб скласти повне уявлення про взаємини поліських і зарубинецьких пам'яток і відмовитись від того, щоб розглядати «культуру типу Чаплинського й Можівського городища» як «варіант зарубинецької»⁴. Для характеристики поліських пам'яток через зарубинецькі так само немає достатніх підстав, як і для протилежної характеристики пам'яток Середнього Подніпров'я через пам'ятки Полісся.

Не слід змішувати Зарубинці й культуру доби в цілому. Зарубинці й Корчувате репрезентують культуру окремого району, але вони не репрезентують культуру всіх інших районів, де трапляються схожі типологічні риси.

Спільні типологічні риси мають не лише пам'ятки Полісся й Середнього Подніпров'я, але й інших суміжних районів. У своєму територіальному поширенні вони виходять далеко за межі цих двох місцевостей. Поліські пам'ятки межують з заходу з спорідненими пшеворськими пам'ятками. Зарубинецько-корчуватівські пам'ятки Середнього Подніпров'я на північ стикаються з пам'ятками типу Суботова та Тясмині й далі на південь з пам'ятками типу Гаврилівки — Золотої Балки на нижньому Дніпрі. На південному заході поширені пам'ятки типу Лукашівки — Поянешт.

Отже, типологічна схожість Зарубинців — Корчуватого й Чаплина — Воронина не є лише вузька й замкнена зонально-районова подібність пам'яток двох суміжних районів, що безпосередньо стикаються між собою, але територіально далеко ширша схожість пам'яток досліджуваної доби в цілому, схожість, що охоплює басейни Вісли й Дніпра, Дністра й Прута, величезну територію між Балтикою й Чорним морем з виразним розчленуванням на окремі типологічно-локальні райони й групи.

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 123.

² Ю. В. Кухаренко, Могильник полей погребений в Верхнем Поднепровье, стор. 83, рис. 36, 1—4.

³ Там же, стор. 83, 84, рис. 36, 8; 37, 1, 2, 4.

⁴ П. Н. Третьяков, Раннеславянская культура в Верхнем Поднепровье. КСИИМК, вып. 55, 1954, стор. 15.

На черзі проблема взаємовідносин цих порайонних груп і культурно-типологічних утворень з послідовним відрізненням ознак культури доби в цілому й окремих міжрайонових зв'язків.

* * *

Розкопки, що провадилися в 1951—1955 рр. на нижньому Дніпрі в зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС, дозволили по-новому перевігнути питання про городища, обслідувані свого часу В. І. Гошкевичем¹. Внаслідок розкопок з'ясувалася однотипність городищ і селищ Нижнього Подніпров'я, єдність їх матеріальної культури, стандартність і стабільність інвентарних комплексів Великої Знаменки, Золотої Балки, Гаврилівки, Лепетихи, Любимівки і т. д.

Велика Знаменка, Золота Балка, Гаврилівка, Любимівка і т. д.— пам'ятки одного культурно-археологічного типу й одного часу. Встановлення типологічної, часової й територіальної єдності цих пам'яток, визнання того факту, що всі вони являють єдину систему городищ і селищ дозволяє визначити їх як пам'ятки одної археологічної культури. Перед нами стоїть завдання з'ясувати взаємини між пам'ятками зарубинецької культури Середнього Подніпров'я й пам'ятками типу Гаврилівки—Золотої Балки Нижнього Подніпров'я. З цього погляду в першу чергу треба відзначити одночасовість зарубинецьких пам'яток і пам'яток Нижнього Подніпров'я.

Пам'ятки Нижнього Подніпров'я без будь-яких різких відхилень датуються в основному часом в межах II ст. до н. е.—II ст. н. е. Таке датування пропонують для Золотобалківського селища А. В. Добропольський і Р. І. Виезжев², для Гаврилівського городища — К. А. Бреде³, для Великої Знаменки — Б. М. Граков⁴. Аналогічне датування було запропоноване також для інших пам'яток — Любимівки, Лепетихи, Консулівки, Саблуківки тощо⁵.

Це зовсім, однак, не означає, що всі перелічені пам'ятки виникли одночасно й так само одночасно припинили своє існування. Шкала хронологічних коливань в кожному окремому випадку могла бути дещо ширшою або дещо вужчою. Безперечно одне, що тривалість існування даної «системи городищ» охоплює в основному проміжок часу приблизно в три-четири століття, а розквіт життя, виробництва й торгівлі, розгорнене кам'яне будівництво і т. д. припадають на II—I ст. до н. е. і, очевидно, II ст. н. е.⁶

Щоб зберегти єдність зіставлень при з'ясуванні синхронності пам'яток Середнього й Нижнього Подніпров'я, наведемо дані про знахідки

¹ В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, вып. 47, СПБ, 1913, стор. 117—145.

² А. В. Добропольский, Золотобалковское поселение, КСИА, вып. 2, К., 1953, стор. 57; Р. И. Выезжев, Отчет о полевых исследованиях в 1951 г. (с. Золотая Балка), Архив ИА АН УРСР, стор. 28. Ширші рамки — з III ст. до н. е. по III ст. н.е.—зазначаю М. И. Вязьмітіна і А. І. Фурманська (див. Раскопки поселения у с. Золотая Балка, КСИА, вып. 5, 1955, К., стор. 44).

³ К. А. Бреде, Отчет за 1951 г., НА ИА, № 1391, стор. 46; Н. Н. Погребова, Отчет о разведке в 1950 г., НА ИА, № 1950/15, стор. 14; Н. Н. Погребова, Отчет о раскопках в 1952 г., НА ИА, № 1952/4а, стор. 53.

⁴ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, вып. 36, М., 1954, стор. 54.

⁵ Б. Н. Граков, О работе скифо-сарматской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951, стор. 134; його ж, Каменское городище на Днепре, стор. 145.

⁶ Таку формулу запропонував вперше для Гаврилівки К. А. Бреде. Так само про Золоту Балку пише М. И. Вязьмітіна: «Найраніші знахідки на ньому датуються рубежем IV—III ст. до н. е. Кам'яне будівництво й торгівля в цьому поселенні досягають найбільшого розквіту наприкінці I ст. до н. е.—в I ст. н. е.» (див. М. И. Вязьмітіна, Поселения біля Золотої Балки, Археология, т. XI, К., 1957, стор. 124).

середньо-ї піньолатенських фібул на нижньому Дніпрі, як це було зроблено для пам'яток Середнього Подніпров'я.

Середньолатенські фібули на нижньому Дніпрі були знайдені в таких пунктах: на поселенні в урочищі Блоква поблизу с. Водяного, Каменського р-ну, Запорізької обл. (з вузькою спинкою)¹, в похованні № 51 (0) Марицинського могильника², на поселенні під Ізмайлом³.

Значна кількість середньолатенських фібул походить з Ольвійського могильника. Знахідки середньолатенських фібул в похованнях Ольвійського могильника мають для нас особливий інтерес, бо дозволяють уточнити час їх поширення в Нижньому Подніпров'ї — Побужжі. Вони відомі з розкопок Б. В. Фармаковського в 1896 р. з могили № 40⁴, зі склепу № 67⁵, зі склепу № 95 в 1901 р.⁶, з могили № 10 в 1903 р.⁷

Знахідки піньолатенських фібул на Нижньому Подніпров'ї зафіковані в ряді пунктів, у тому числі на могильнику в с. Миколаївка⁸, на Гаврилівському городищі⁹, на могильнику Золотобалківського селища в похованнях № 6 та № 8A¹⁰. З поодиноких позакомплексних знахідок відзначимо знахідку піньолатенської фібули з підв'язною ніжкою й замком у вигляді човничка з с. Водяне¹¹.

¹ ОАК за 1902 год, СПБ, 1904, стор. 133, рис. 232; пор. А. А. Спичин, Памятники латенской культуры в России, ИАК, вып. 12, 1904, стор. 85, рис. 45; його ж, Поля погребальных урн, СА, т. X, М., 1948, стор. 55.

² Ольвійська монета з зображенням орла на дельфіні та коська амфора з подвійною рукою датують поховання II ст. до н. е. М. Еберт, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn. Praehistorische Zeitschrift, B. V, 1912, N. 1—2, стор. 66, рис. 74, його ж, Zur geschichte der Fibel mit u. F. Praeh. Zeitschrift, B. III, 1911, N. 3—4, стор. 235, рис. 2.

³ А. И. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 79.

⁴ Фонди ДІМ (Москва) (див. К. Ф. Смирнов, Сарматские курганные погребения в степях Поволжья и Южного Приураля, диссертация, М., 1945, стор. 294).

⁵ Дві середньолатенські фібули (№ 314) були знайдені в склепі № 67 з двома монетами, одна — з міста Аміса (№ 297, II—I ст. до н. е.), ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 63, 85, 86, 103; фонди ДІМ (Москва), № 41932 (див. К. Ф. Смирнов, вказ. праця, М., 1945, стор. 294, А. И. Фурманська, вказ. праця, 1953, стор. 78, табл. I, 6).

⁶ Фібулу знайдено в насыпі земляного склепу № 95 (II ст. до н. е. за Фармаковським), ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 91, 92, 103. Датування поховання II ст. до н. е. підтверджується знахідкою в ньому мегарської чашки (№ 823) (див. там же, стор. 47, рис. 46). Фібула № 756 (Ермітаж) ідентифікується як середньолатенська (див. К. Ф. Смирнов, вказ. праця, стор. 294), як новий, пізніший тип фібули з подвійним приймачем (див. А. И. Фурманська, вказ. праця, стор. 82, табл. III, 3).

⁷ Фібула № 335 з могили № 10 (1903 р.) лежала на грудях, ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 154, 267; пор. А. И. Фурманська, вказ. праця, стор. 78, табл. I, 7.

⁸ Фібула, бронзова, пластинчаста, спинка широка, звужується до ніжки, замок пластинчастий, закритий, короткий, зі склепу № 134N, лежала на лівому плечі жіночого кістяка. За М. Ебертом, I ст. до н. е. Ця фібула з с. Миколаївки N₁N_g аналогічна 4B_f з Марцина (див. М. Еберт, Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka», Praehistorische Zeitschrift, B. V, 1913, N. 1—2, стор. 92—96, рис. 108).

⁹ Фібула, бронзова, пластинчаста, спинка широка, замок пластинчастий, закритий, короткий, човничком, з розкопок 1951 р. (див. К. А. Бредз, Отчет о раскопках городища в с. Гавриловке, Ново-Воронцовского р-на, Херсонской обл., Архів ІА АН УРСР, № 1319, стор. 40, табл. VIII, 5).

¹⁰ Фібула, бронзова, пластинчаста, спинка дугасто вигнута, замок пластинчастий, закритий, пружина з чотирьох витків, лежала на грудях кістяка з поховання № 6. Крім фібули (довж. 3,7 см), в інвентарі поховання були також бронзова підвіска (кільце з плетеним дротянім стрижнем) та намистини (див. А. В. Добропольський. Отчет об исследовании Золотобалковского поселения в 1952 г., Архів ІА АН УРСР, стор. 33, 43, табл. XXXV, 8, 12). Фібула бронзова, з поховання № 8A, описана в «Отчете» як «фібула з вузькою чотиригранною дужкою, чотирьохзатвердка, раннього типу піньолатенського часу, довжина 2,3 см». Крім фібули, в інвентарі поховання були дві бронзові підвіски-кільця, мале залізне циліндричної форми відерце з дужкою та 87 намистин (див. там же, стор. 36, 43, табл. XXV, 6, 7, 10, 11).

¹¹ Д. Я. Телегин, Отчет о разведовательном отряде Никопольско-Гавриловской археологической экспедиции 1953 г. Архів ІА АН УРСР, стор. 21, табл. XV, 9.

В області Дніпро-Бузького лиману пізньолатенськими фібулами датуються деякі поховання Марицинського могильника¹, а також Ольвійського некрополя. З Ольвії походять дротяні лучкові фібули з підгнутою й підв'язною ніжкою без стрижня², з пластинчастою стрічковою спинкою й закритим замком, а також з замком у вигляді широкої платівки.

Відносно кількох фібул з Ольвії існують розходження в їх визначені. Так, наприклад, пізньолагенська фібула № 832, з розкопок 1901 р. з поховання № 101³, була віднесена А. Қалитинським⁴ до дротяних безстрижневих фібул з підв'язною ніжкою, тим часом як за наведеною К. Ф. Смирновим довідкою ця фібула належить до групи дротяних фібул з плоскою розплесканою ніжкою⁵. Так само фібула з багатого поховання, датованого знахідкою золотої монети I ст. н. е., з розкопок 1891 р., становить, очевидчаки, не першій, а дальший, пізніший варіант розвитку дротяних фібул з підгнутою ніжкою й підв'язним замком⁶.

Знахідкою чотирьохвіткової фібули з товстого дроту, з підгнутою ніжкою й підв'язним замком, з спинкою, обмотаною дротом, уточнюється датування такої видатної й цікавої пам'ятки, як городище в с. Козирці, Очаківського району, Миколаївської області, на березі Бузького лиману, в 11 км на південний від Ольвії⁷.

Наведених матеріалів цілком достатньо, щоб переконатися в синхронності розглянутих пам'яток Нижнього Подніпров'я й пам'яток типу Зарубинців — Корчеватого та Чаплина — Воронина на середньому й верхньому Дніпрі. Перед нами пам'ятки різних зональних територій, але, як показують знахідки фібул, в основному того ж таки часу.

Оскільки це так, то зміна археологічних культур в усіх трьох зонально-ландшафтних смугах Подніпров'я сталася, слід гадати, приблизно одночасно, десь на межі III—II ст. до н. е. Саме в цей час на нижньому Дніпрі створюється мережа городищ і селищ з археологічною культурою типу Гаврилівки—Золотої Балки, на верхньому Дніпрі й Прип'яті набувають поширення пам'ятки типу Чаплина, тоді як

¹ З двох пізньолатенських фібул, знайдених в склепі № 594В Марицинського могильника (II—I ст. до н. е.), одна була з широкою пластинчастою спинкою й закритим замком, а друга — дротяна, з грубого дроту, з вузькою спинкою, підгнутою ніжкою й підв'язним замком (держаком). Знахідка в одному похованні двох пізньолатенських фібул різної конструкції свідчить про їх одночасне співіснування (див. М. Еберт, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn. Praehistorische Zeitschrift, В. V, 1913, Н. 1—2, стор. 75—78, 111, рис. 87, і. о; його ж, Zur Geschichte der Fibel mit u. F. Prach. Zeitschrift, В. III, 1911, Н. 3—4, стор. 235, рис. 3, а, б; О. Альтгеген, Studien., Leipzig, 1923, стор. 250—253).

² Фібула № 504, з розкопок 1901 р., з могили № 87, з речами I ст. н. е. ІАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 39; (див. А. І. Фурманська, вказ. праця, табл. 11, 10). Фібула № 56, з розкопок 1902 р., з жіночого поховання, датованого Б. В. Фармаковським, II ст., ІАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 118. Фібула № 1624 (НГ), з розкопок 1902 р., з жіночого поховання, датованого Б. В. Фармаковським II ст., ІАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 118. Фібула № 1624 (НГ), з розкопок 1937 р.; фібула № 1647 (НГ), з розкопок 1946 р., з речами I ст. н. е. (див. А. І. Фурманська, вказ. праця, стор. 80, 81, табл. II, 3, 6).

³ ІАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 92, 93, рис. 60.

⁴ А. Қалитинський, вказ. праця, стор. 205, 206, табл. XVI, 18.

⁵ Профільна фотографія цієї фібули в ІАК, вып. 8, рис. 69 не дає точного уявлення про форму ніжки. Насправді вона має плоску, до прийомника трохи розширену ніжку, тобто являє собою другий, більш розвинutий варіант найпростішої дротяної фібули підв'язного типу (див. К. Ф. Смирнов, вказ. праця, М., 1945, стор. 302, 303).

⁶ У цієї фібули «кінець розширеної п'ятки відламаний, очевидно, вона заверталася до дужки, оскільки кінець її в три захвати обгортав нижню частину дужки». На дужці «шнурковий орнамент» (див. Э. фон Штерн, Могильная находка в Ольвии в 1891 г., 300, т. XXVII, Одесса, 1907, стор. 94, табл. I).

⁷ З розкопок А. В. Буракова (див. Л. М. Славин, Основные итоги Ольвийской экспедиции 1954 г., КСИА, вып. 5, К., 1955, стор. 39—40).

на середньому Дніпрі остаточно оформлюється культура зарубинецько-корчеватівського типу.

Посилаючись на повідомлення Діодора Сицилійського про вторгнення сарматів в Приазов'я, Б. В. Фармаковський, М. І. Ростовцев, С. О. Жебелев, Б. М. Граков, а за ними й інші дослідники пов'язували зміну археологічних культур в степовій смузі Подніпров'я саме з цим фактом. Повідомлення Діодора — історичний документ виключної важості, однак ним не можна ні ствердити концепцію універсального вакуума, загального знищення, нібто створеного на всьому південному просуванням сарматів в Приазов'я й Подніпров'я, ні, тим більше, пояснити появу типологічних ознак, які властиві археологічним пам'яткам Нижнього Подніпров'я, і особливо рис, спільніх однаково пам'яткам усіх трьох смуг. Ці риси не могли бути принесені з вторгненням сарматів. Вони не могли створитися внаслідок цього вторгнення.

У чому полягають спільні типологічні ознаки, що пов'язують Нижнє Подніпров'я з Середнім та Верхнім Подніпров'ям? Перший рік розкопок в 1951 р. на нижньому Дніпрі приніс дослідникам правдиву несподіванку. В керамічних комплексах городищ і селищ типу Гаврилівки—Золотої Балки на нижньому Дніпрі була виявлена група ліпної лощеної кераміки. Кераміка цієї групи була визначена як кераміка зарубинецько-корчеватівського типу, і за таким визначенням вона згадується в усіх без винятку польових звітах про розкопки в 1951—1955 рр. в Великій Знаменці, Золотій Балці, Гаврилівці, Любимівці, Лепетисі і т. д.

Наявність групи ліпної лощеної кераміки в інвентарних комплексах Нижнього Подніпров'я деякі з авторів пояснювали з позиції міграційної теорії¹, інші — з погляду торгової концепції або сполучаючи їх разом. В торгових зносинах Нижнього й Середнього Подніпров'я Б. М. Граков розмежовує два етапи. Якщо в IV—III ст. до н. е. на Середнє Подніпров'я йшли вироби, характерні для степової Скіфії, її спостерігалося проникнення форм степового посуду, то з II ст. до н. е., за Б. М. Граковим, напрямок торгівлі змінюється й на нижньому Дніпрі поширюються вироби корчеватів². Б. М. Граков згоджується як з тим, що лощена ліпна кераміка Нижнього Подніпров'я — це специфічна корчеватівська кераміка, так і з тим, що вона проникла сюди з Середнього Подніпров'я й Забужжя³.

Ми рискували б остаточно запутатись в досліджуваному питанні, віддаючи перевагу теорії переселень перед торговельною або торговельною перед теорією етнічних міграцій, якщо лишили б поза увагою найголовніше: типологічну проблему, провідне питання, якою мірою ліпна лощена кераміка Нижнього Подніпров'я, означена як така й генетично визнана за корчеватівську, може бути типологічно ототожнена з корчеватівською.

З усіх дослідників тільки Б. М. Граков визнав, що кераміка Корчеватівського могильника відома йому «неповно» і за згадками⁴. Інші дослідники уникали подібних застережень, тим часом при відсутності достатніх зіставлень можна ствердити лише загальну подібність типу, але не більше.

Для нас в даному разі важить інше — не стільки узагальнене визнання типологічної спільноти, скільки виразно окреслена розчленованість груп, скрупульозний аналіз форм, з'ясування поруч з типологічними ознаками генетичних засад.

За браком місця ми примушені тут обмежитися розглядом однієї

¹ Ю. В. Кухаренко, Юго-восточная граница расселения раннеславянских племен, автореферат диссертации, ИИМК АН ССР, М., 1951, стор. 12.

² Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, стор. 154.

³ Там же, стор. 154, 174.

⁴ Там же, стор. 99.

групи, що, до речі, саме їй дала привід означати лощену ліпну кераміку Нижнього Подніпров'я як корчуватівську. Це — миски. Вони розподіляються на кілька видів і дають низку типологічних варіантів. Деякі з них трапляються в інвентарних комплексах обох районів, інші властиві тільки одному. За походженням вони теж відмінні. Генетичні зв'язки іноді бувають опосереднені, іноді безпосередні.

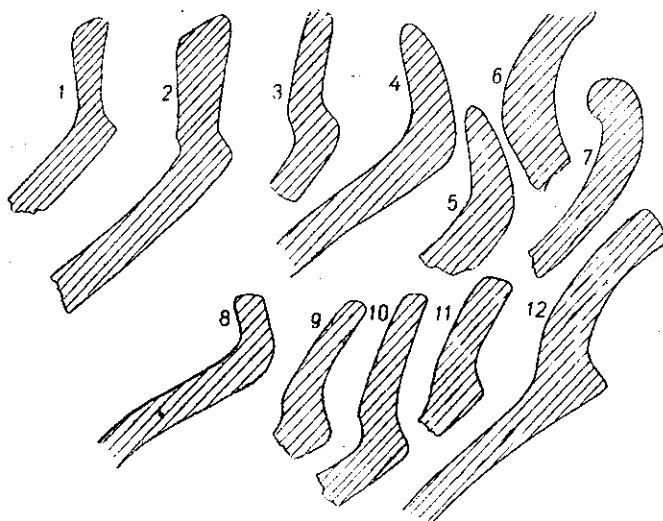

Табл. IV. Нижнє Подніпров'я. Гаврилівка:

Миски з прямим вертикальним бортиком і ребристим бочком: 1, 2, 3.
Миски з округлими, загнутими всередину вінцями й округлим бочком:
4, 5, 6, 7. Миска з прямими, скосеними всередину вінцями й ребристим
бочком: 8. Миски гострореберні з високими, широко відгинутими назові
вінцями й ребристим бочком: 9, 10, 11, 12.

Насамперед виділимо миски з загнутими всередину вінцями. Серед них відрізняються: а) миски з округлим боком і округлими, загнутими всередину вінцями та б) миски з ребристим боком і з прямими, скосеними всередину вінцями. Прикладом мисок першої групи можуть служити для Гаврилівського городища миски № 53/93, 53/314, 53/108, 51/204 (табл. IV, 4—7), для Корчуватого в 2100—8 (КДІМ) (табл. II).

Щодо мисок з гострореберним боком і з прямими, скосеними всередину під гострим кутом вінцями, то для Корчуватого цю типологічну групу можуть характеризувати миски № В 2100—43 та В 2100—56 (КДІМ), (табл. II, 2, 3), для Чаплина — миски з поховань № 7 і 25 (табл. III, 14); для Гаврилівки — фрагмент миски № 51/611 (табл. IV, 8/1), для Великої Знаменки — № 45/421¹.

За своїм походженням це миски архаїчного типу. Вони успадковані від попередньої, скіфської доби й зустрічаються однаково в пам'ятках Верхнього, Середнього й Нижнього Подніпров'я. За дослідженнями додаткової доби вони явно виходять з ужитку, кількісно їх небагато. Якщо вони й лишаються на даному етапі, то виключно як пережиткові явища. Оскільки миски з округло загнутими та прямими, скосеними всередину вінцями походять від попередньої доби, то тим самим проблема міжтериторіальних зв'язків щодо мисок цих форм повинна розв'язуватися з погляду взаємин, які склалися за попередніх часів. Очевидно, нема підстав миски скіфського часу, властиві також даній добі, вважати за специфічно корчуватівські.

Так з перших кроків твердження про тотожність ліпної лощеної кераміки Нижнього й Середнього Подніпров'я втрачає свою структур-

¹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, стор. 98, табл. IX, 7, фрагмент миски № 45/421.

ну стрункість і суцільність. Звертаючись до керамічних форм, витворених на дацому етапі, ми зустрічаємося з подібними розбіжностями.

До числа новотворів слід залити миски з ребристим боком, вертикальними вінцями і високим прямовисним бортником. Миски цієї форми характерні як для Середнього, так і для Нижнього Подніпров'я. Такі миски з Гаврилівки — № 53/228, 51/619, 51/207 (ІІМК) (табл. IV, 1, 2, 3). У них прямі вінця, високий вертикальний бортник, ребристий бочок, коротке плече в вигляді немовби карнізика. Цим мискам відповідають миски з Корчуватівського могильника № В 2100—54 і В 2100—922 (КДІМ) (табл. II, 4).

Миски цієї групи типологічно спільні, але за своїм походженням вони, ймовірно, походять не з Середнього, а з Нижнього Подніпров'я. Нагадуючи за формуєю червоноглиняні довізні миски, вони становлять собою, слід припустити, пряме, технічно спрощене місцеве наслідування цих останніх. Отже, дану групу мисок немає підстав вважати за миски специфічно корчуватівських форм і тим більше за такі, що внаслідок торгових зносин або племінних переселень проникли на південь.

Лишайтесь розглянути ще одну типологічну групу мисок, а саме: миски з ребристим бочком і відігнутими назовні вінцями. Це одна з найбільш поширені керамічні форми в інвентарних комплексах усіх трьох територіальних зон — Полісся, Середнього й Нижнього Подніпров'я. На кількісну перевагу мисок цього типу в кераміці городищ і селищ Нижнього Подніпров'я вказували Б. М. Грakov («Це тип найбільш звичайний»¹) та Н. Г. Єлагіна («Серед лощеної кераміки найбільш пошиrenoю формою є гострореберні миски»²). Зауваження слішне, але вся справа полягає в тому, що при всій сталості її чіткій окресленості типологічних ознак (відігнуті назовні вінця й ребристий бочок) миски цієї групи дуже різноманітні. У межах загальних ознак типу вони дають велику кількість варіантів. Тому їх сумарна нерозчленована характеристика вряд чи може бути визнана за віправдану.

З усіх численних варіантів обмежимося згадкою про групу мисок з широкими, далеко відігнутими назовні вінцями й гострореберним бочком. Миски саме цього типу найчастіше трапляються в кераміці Нижнього Подніпров'я. Прикладом можуть служити миски з Гаврилівського городища № 51/408, 537, 604, 627 (табл. IV, 9—12). Вони скрізь поширені в пам'ятках нижнього Дніпра, але їх немає ніяких підстав називати мисками корчуватівського типу, бо в керамічних комплексах Корчуватівського й Зарубинецького могильників їх немає.

Сказаного цілком досить, щоб відкинути тезу про тотожність керамічних форм мисок Нижнього й Середнього Подніпров'я та їх походження з Середнього Подніпров'я в узагальненому формулюванні. Адже в усіх наведених випадках жодну із згаданих груп мисок не можна визнати за власне корчуватівську.

Як показано, миски в складі комплексу ліпної лощеної кераміки з Нижнього Подніпров'я різного походження. Вони не моногенетичні, а полігенетичні. При загальній подібності форм кожна з груп має своє відмінні типологічні ознаки й своє відмінне походження, включаючи сюди відмінні навіть в кольорі³.

Проблема типологічних і генетичних зв'язків є разом з тим проблемою часових, хронологічних зв'язків. Це питання не менш важливе.

¹ Б. Н. Грakov, Каменское городище на Днепре, стор. 98, табл. IX, а, б.

² Н. Г. Єлагіна, Нижнє Подніпров'я, автореферат дисертації, М., 1953, стор. 7.

³ Б. М. Грakov зауважує: «Відмічу, зного боку, що в Корчуватому немає жовтуватих мисок і горщиків. Але жовті миски й горшки тих же типів, що і в Корчуватому, поряд з чорними лощеними, зустрінуті на всіх городищах і селищах нижнього Дніпра, а за даними Ф. М. Штітельмана — в Ольвії і на Бузі» (див. Б. Н. Грakov, Каменське городище на Дніпрі, стор. 174).

ніж розглянуті вище. Не слід забувати, що визначення лощеної ліпної кераміки Нижнього Подніпров'я як власне корчватівської грунтується кінець кінцем на припущені, що відповідні керамічні форми з'являються спочатку на середньому Дніпрі лише згодом поширюються на нижньому Дніпрі. Подібне твердження вимагає обговорення й доказів.

Обмежимось в даному разі прикладом мисок на високій ніжці (миски з піддоном). Вони становлять характерну принадлежність керамічних комплексів Середнього й Нижнього Подніпров'я. На середньому Дніпрі їх зустрінуто в Зарубинцях (№ 1358, табл. I, 9), Корчватому, Вишеньках, Койлові, Пухівці, Ржищеві, а також в Басівці та ін. Прикладом аналогічних мисок на нижньому Дніпрі можуть служити миски з Гаврилівського городища № 51/120, 584, 613, 692.

Т. М. Книпович у своїй монографії, присвяченій Танаїсу, висловила думку, що миски на високій ніжці з'являються в місцевій кераміці лише в перші століття нашої ери¹. Б. М. Грakov та Г. І. Мелюкова дотримуються подібної думки щодо Нижнього Подніпров'я. Вони вважають миски на високій ніжці за новотвори. Проте, якщо взяти до уваги типологічну подібність мисок на ніжці й плоскодонних мисок, які формою не відрізняються одні від одних, а також поширення мисок на ніжці в керамічних комплексах попередньої доби, доведеться визнати, що миски на ніжці на нижньому Дніпрі з'являються ніяк не пізніше, ніж в керамічних комплексах Середнього Подніпров'я.

Такий висновок стверджив, зокрема, виявлений нами в 1953 р. при розкопках Великознаменського городища комплекс жіночого поховання, знайденої в земляному валу. До складу інвентаря цього багатого поховання входила ліпна миска на високій ніжці, жовтуватого кольору, з гладкою поверхнею. У неї короткі, відігнуті назовні вінця, високий прямовисний бочок, місцями дещо скошений, ніжка середньовисока, широка, майже циліндрична, без перехвату. Розміри: висота 5,5 см, діаметр отвору 10,5 см, діаметр дна 5 см. Місцеве походження миски не викликає сумніву, як і типологічна схожість з мисками на ніжці Середнього Подніпров'я. Найближчу аналогію їй становить миска з Ржищева (фонди КДІМ).

До складу інвентаря поховання, крім цієї миски на високій ніжці, входили: 1) веретеноподібний глиняний бальзамарій, 2) грубий ліпний світильник, 3) мегарська червоного кольору чашка, 4) намисто з 24 скляних намистин та трьох золотих пронизів, 5) три золоті фольгові лицьові пластини, з них два наочники й один наусник².

Інвентар цього поховання багато в чому подібний до інвентаря поховань мавзолею Неаполя скіфського. Так, глиняний веретеноподібний бальзамарій знаходить собі аналогії з бальзамарієм в похованні III, датованому кінцем II ст. до н. е.³ Лицьові пластини властиві раннім похованням мавзолею з пізньоеліністичного часу⁴. Не слід, однак, переоцінювати ці зв'язки. Бальзамарій веретеноподібної форми звичай накладати на очі й уста померлого фольгові золоті пластини характерні не тільки для мавзолею⁵. Що ж до мегарської чашки, то в чи-

¹ Т. Н. Книпович, Танаїс, М.—Л., 1949, стор. 137.

² Це поховання ще до публікації його нами привернуло до себе увагу в літературі (див. Н. Н. Погребова, Погребение на земляном валу акрополя Каменского городища, КСИИМК, вып. 63, 1956, стор. 95, рис. 44).

³ П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя скіфського, М., 1953, стор. 45, 79.

⁴ П. Н. Шульц, вказ. праця, стор. 32, 34, 45, 60, прим. 40, стор. 62—63, прим. 47, 48.

⁵ Крім Великої Знаменки й Неаполя скіфського, цей звичай — накладати на обличчя покійника золоті пластини — відзначений в Боспорі, Херсонесі, в похованні II ст. до н. е. Ярославської станиці на Кубані, в Чорноріченському могильнику і т. д. (див. П. Н. Шульц, вказ. праця, стор. 34, 62, 63, прим. 47, 48; Н. Н. Погребова, Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя скіфського, сб. «Істория и археологія древніго Крима», К., 1957).

сленних багатоінвентарних похованнях мавзолею Неаполя скіфського жодного разу не трапилося мегарських чашок, тим часом як вони постійно знаходилися при розкопках Великознаменського городища в 1940, 1945, 1946 рр.¹ Особливо багато уламків цих чашок зустрілося в південній частині городища під час наших розкопок в 1953 р.

Немає в Неаполі скільки-небудь прямих аналогій також і для ліпної миски на ніжці. Спроба порівняти її з мискою, знайденою в ХХV похованні мавзолею, не може вважатися вдалою. Насамперед, в мавзолеї була знайдена не ліпна, а зроблена на крузі, за текстом вступної статті, «сіроглинняна чашка, покрита чорною обмазкою»², чи, згідно з описом таблиць, «червоноглинняна чашка з високим піддоном»³. При всій суперечливості описів рисунок на табл. ХХ, 6 дозволяє твердити, що подібність обох мисок надто проблематична. У них багато відмінностей: інша техніка, інше датування, інший колір та, зрештою,— і це найголовніше — відмінні типологічні ознаки. Для миски з городища властиві вертикальний, майже циліндричної форми бортик, ребристий злам, найбільший діаметр турова в верхній частині, середньовисока ніжка. Тим часом у миски з мавзолею бортик подовжений, злам округлий, найбільший діаметр на низу турова, яке безпосередньо посаджене на ніжку. Отже, кінець кінцем немає нічого спільного.

Наявність в інвентарі Великознаменського поховання мегарської чашки, золотих пластин, веретеноподібного бальзамарія дозволяє датувати поховання часом не пізніше II ст. до н. е. і тим самим визнати, що ліпні миски на високій ніжці з'являються на нижньому Дніпрі одночасно з аналогічними мисками в Корчуватому, Зарубинцях, Вишеньках та в інших пам'ятках цього часу Середнього Подніпров'я.

Таким чином:

1. Нижньому Подніпров'ю властиві миски, типологічно подібні до мисок з зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я.

2. Однак сумарний погляд на лощену ліпну кераміку Нижнього Подніпров'я як генетично залежну від зарубинецько-корчуватівської кераміки потребує грунтовного перегляду й уточнень.

3. Так, наприклад, миски архаїчного типу в складі інвентарних комплексів Середнього й Нижнього Подніпров'я сходять до попереднього часу (скіфська доба).

4. Миски з одігнутими назовні вінцями й вертикальним бортіком були, ймовірно, створені саме на нижньому Дніпрі як наслідування форм античного посуду.

5. Миски з широко відігнутими високими вінцями й ребристим бочком зустрінуті виключно на нижньому Дніпрі, але їх немає в керамічних комплексах Зарубинецького й Корчуватівського могильників.

6. До того ж, ліпні лощені миски властиві синхронним культурам не тільки Нижнього й Середнього Подніпров'я, але й верхнього Дніпра, а також інших суміжних територій, зокрема Подністров'я та Попруття.

* * *

Уточнення в проблему синхронних культур Середнього Подніпров'я та суміжних територій, в даному разі Подністров'я, вносять матеріали Лукашівського могильника, розташованого в 6 км на захід від с. Лука-

¹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, стор. 100, рис. 12, 3.

² П. Н. Шульц, вказ. праця, стор. 39.

³ П. Н. Шульц, вказ. праця, стор. 80; пор.: «сіроглинняна чашка» — Н. Н. Погребова, Погребение на земляном валу акрополя Каменского городища, стор. 97.

шівки, Оргївського району, Молдавської РСР¹. Лукашівський могильник — могильник з трупоспаленнями. В 1953—1954 рр. в Лукашівці було розкопано 20 поховань, з них 19 трупоспалень урнового типу — в посудинах-урнах, звичайно накритих мискою, та одне безурнове з залишками спалення, всипаними в ямку й накритими зверху мискою. З 19 урнових поховань 13 були з урною-горщиком, накритим мискою, три — з глеком, накритим мискою, і три — з горщиком без накриття. Як бачимо, урнові поховання цілком переважають, хоч дальші розкопки, можливо, якоюсь мірою й змінять це співвідношення (19 : 1).

Датується могильник західками середньо- та пізньолатенських фібул. Середньолатенські фібули були знайдені в похованнях № 9 і 10 та, можливо, в похованні № 12, якщо рисунок 18, 9 зображує середньо-, а не пізньолатенську фібулу. Пізньолатенські фібули виявлені в похованнях № 10, 11, 20.

За датуванням, обрядом трупоспалення, складом інвентаря Лукашівський могильник слід віднести до тих синхронних тіlopальних могильників, які на суміжних територіях лісової й лісостепової смуги так само датуються західками середньо- й пізньолатенських фібул на відміну від синхронних могильників степової смуги й Північного Чорномор'я, в яких такими ж фібулами датуються поховання з трупопокладеннями. З типологічного боку Лукашівський могильник звичайно визначається як аналогічний Зарубинецькому й Корчеватівському могильникам Середнього Подніпров'я².

Що можна сказати з цього приводу? Похованням Лукашівського могильника властивий ліпний посуд чорного й темно-сірого кольору з гладколощеною поверхнею — миски, горшки й глеки (табл. III, 17—21)³. Розглянемо цю кераміку. Глек з поховання № 10 — чорнолощений, з ручкою, має середньовисокі прямі, різко скосені назовні вінця з округлим краєм, подовжене плече, округлий бочок. Найбільший діаметр трохи нижче середини тулова, низ короткий, днище плоске. Ручка з'єднує вінця з верхньою частиною плеча (табл. III, 17). Глек з поховання № 13 відрізняється від попереднього тим, що найбільший діаметр приходить на середню частину тулова. Для таких глеків Лукашівського могильника немає аналогій в кераміці Корчеватого й Зарубинців, Чаплина й Воронина.

Складніше стойть справа з іншими групами кераміки. Для мисок Лукашівки (табл. III, 18, 20, 21) характерні гранчасті, короткі, відігнуті назовні вінця, перехват під ними, округло-опукле плече і такий самий округлий бочок, плавний і м'який вигин тулова. Це так звані відкриті миски, в них діаметр отвору більший за висоту тулова й діаметр бочки. Днище плоске.

Цей тип миски властивий всім без винятку мискам Лукашівського могильника, оскільки вони відомі з розкопок 1953—1954 рр., на відміну від синхронних пам'яток Нижнього, Середнього й Верхнього Подніпров'я.

Керамічним комплексам цих пам'яток властиві миски різних типологічних груп, у тому, числі, зокрема, також миски описаного щойно лукашівського типу. Лукашівський тип миски з відігнутими назовні

¹ Г. Б. Федоров, Древние славяне в Молдавии, Вестник АН СССР, № 12, М., 1954, стор. 36—37; його ж, Лукашевский могильник, КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 51—62.

² З тезою про схожість Лукашівського й Зарубинецького могильників виступив Г. Б. Федоров: «Форма посуду й обряд поховання аналогічні тим, які зустрічаються в Зарубинецькому, Корчеватівському та інших могильниках» (див. Г. Б. Федоров, Лукашевский могильник, стор. 59, 60). «За обрядом поховання — трупоспалення, за більшою частиною інвентаря, наявністю двох основних форм посуду — горшків та мисок, технікою виробу посуду (Лукашівський могильник) схожий на синхронні могильники Подніпров'я, зокрема на Зарубинецький» (див. там же, стор. 60).

³ Там же, стор. 58, рис. 17, 19.

вінцями, округлим плечем і бочком знаходить собі аналогії в відповідних примірниках мисок Зарубинецького могильника, проте миски інших типів, характерні для Зарубинців і Корчуватого, наприклад з реберчастим бочком, в Лукашівці не трапилися.

Однотипість всіх 17 мисок Лукашівського могильника, а разом з тим також глеків і горшків — характерне явище. Це свідчить про сталість культурного типу, репрезентованого цією пам'яткою. Гадаємо, що таке спостереження дає підстави зробити деякі висновки генетичного порядку. Справа в тому, що миски лукашівського типу з відігнутими вінцями, сходячи до галштатських часів, знаходять собі найближчі аналогії в мисках Поянештського могильника з Попруття (табл. II, 9—11), дослідженого Рада Вульпе¹, а також в мисках, знайдених в Апагідій й опублікованих Ковачем². До того ж — і це особливо цікаво відзначити — в Поянештах, як і в Лукашівці, трапляються саме лише миски цього типу, що й дозволяє пов'язати їх з даним районом.

Як бачимо, проблема взаємин зарубинецько-корчуватівської культури Середнього Подніпров'я й синхронних культур суміжних територій досить складна. Вона аж ніяк не вкладається в рамки моногенетичної концепції, згідно з якою всі суміжні культури Подніпров'я — Подністров'я визнаються за похідні, генетично залежні від зарубинецької й відповідно трактуються як пам'ятки того ж таки зарубинецького типу. При всій подібності загального типу, властивого пам'яткам цієї доби в цілому, пам'ятки кожного окремого району цього часу мають свої ознаки, власні відміни й, певне, різні генетичні засади й коріння, що йдуть інколи паралельно, інколи стикаються, інколи бувають скеровані в протилежному напрямку³.

Очевидно, в обсяг досліджуваної теми входять також матеріали синхронних культур Повисляння — Одера й Попруття — Подунав'я, але цей розділ теми виходить за межі статті. Так само за її рамками лишаються й питання етнічного визначення культури, проблематика етногенетичного порядку, і не тільки тому, що культура й етнос не тотожні, як про це згадувалося вище, а головним чином тому, що означення зарубинецької культури як ранньослов'янської не спирається на відповідні досліди, якою мірою місцеві племена Середнього Подніпров'я та їх мова наприкінці I тис. до н. е. були тотожні з слов'янами та слов'янською мовою, відомою нам з письмових джерел кінця I тис. н. е.

Підсумуємо сказане вище.

1. Польові дослідження, проведені на початку 50-х років ХХ ст. на території Подніпров'я — Подністров'я, виявили ряд пам'яток, син-

¹ Radu Vulpe, Sapaturile dela Pojanești din 1949, Materiale archeologice privind istoria veche a R. P. B., vol. I. București, 1953, стор. 213—506; його ж, La problèmes des Bastarnes à la Lumière des découvertes archéologique en Moldavie, Nouvelles Etudes d'Histoire présentées aux X-e Congrès des Sciences Historiques, Rome, 1955, Bucarest, 1955, стор. 102—119.

² J. Kovacs, Apahida, Dolgozatok, 1911, X, стор. 24, рис. 21, 1—5, рис. 32, 1, 2, 3; 51, 2.

³ За останній час виявилася тенденція протиставити зарубинецькій концепції, що досі панувала в літературі, карпато-дунайську й пов'язувати пам'ятки Нижнього Подніпров'я типу Гаврилівки — Золотої Балки з карпато-дунайським світом. Це, наприклад, стверджує Н. Н. Погребова: «Форми переважно лощеної кераміки зустрічаються і в Середньому Подніпров'ї, і в карпато-дунайському світі, але в цілій нації випадків простежується більша схожість з керамікою останнього» (див. Н. Н. Погребова, Позднескифские городища на нижнем Днепре, МИА, вып. 64, 1958, стор. 244). Запропонована концепція не розв'язує проблеми, бо вона побудована за тією ж схемою визнання единого центру, звідки, мовляв, дана культура поширюється на суміжні території. Заміна Зарубинців і Середнього Подніпров'я на Карпато-Подунав'я залишає дослідника на тих же позиціях моногенетичної теорії, тим часом факти свідчать про полігенетичні підвальнини культури, саме про те, що поодинокі елементи в складі досліджуваних пам'яток окремих районів Подніпров'я — Подністров'я мають при загальній подібності типу різне походження й різний обсяг територіального поширення та відмінні напрямки міжрайонових зв'язків.

хронних зарубинецько-корчеватівським пам'яткам Середнього Подніпров'я. Це — пам'ятки типу Чаплина—Воронина на верхньому Дніпрі—Прип'яті, типу Гаврилівки—Золотої Балки на нижньому Дніпрі, типу Лукашівки на Середньому Подністров'ї.

2. Подібно до Корчеватого й Зарубинців ці всі пам'ятки датуються знахідками середньолатенських фібул або середньо- й пізньолатенських.

3. Для пояснення цих пам'яток була запропонована концепція, згідно з якою синхронні пам'ятки суміжних територій ставилися в генетичну залежність від зарубинецько-корчеватівської культури Середнього Подніпров'я. За цією концепцією Середнє Подніпров'я становить собою центр, звідки витворена тут зарубинецько-корчеватівська культура поширюється на суміжні території Полісся і Нижнього Подніпров'я і далі.

4. Близче вивчення пам'яток Верхнього, Середнього і Нижнього Подніпров'я не стверджує викладеної теорії. При наявності спільних типологічних ознак пам'яткам Полісся й Середнього Подніпров'я властиві істотні розбіжності. В Чаплино—Воронині є фібули і інші металеві прикраси, відсутні в Зарубинцях і Корчеватому, натомість в Зарубинцях і Корчеватому є посуд, якого не зустрінуто досі в Поліссі. Отже, для ототожнення інвентарних комплексів обох територій поки немає підстав.

5. Те ж саме слід ствердити й щодо зв'язків між пам'ятками Середнього й Нижнього Подніпров'я. Лощена ліпна кераміка у складі інвентаря пам'яток типу Гаврилівки — Золотої Балки звичайно вважається довізною зарубинецькою. Тим часом окремі групи цієї кераміки з пам'яток Середнього й Нижнього Подніпров'я мають істотні відміни й різне походження. Це а) округлобокі й гострореберні миски з загнутими всередину округлими або прямими вінцями, пов'язані з по-переднім часом. Вони були поширені в попередній, скіфський час і не можуть бути визначені як зарубинецькі; б) біконічні миски з відігнутими назовні вінцями з Нижнього Подніпров'я, що при всій типологічній подібності мають широко відкинені, подовжені вінця,— ознака, непримітна для Зарубинців—Корчеватого; в) знахідка ліпної миски на високій ніжці в валу Великознаменського городища, що разом з датованими речами (II ст. до н. е.) засвідчила одночасове поширення мисок з піддоном на Нижньому і Середньому Подніпров'ї; г) щодо мисок з прямим вертикальним бочком-бортіком, то вони наслідують форми античної кераміки. Найбільш ймовірно, що подібна форма мисок, створена за античними зразками на півдні, звідти поширилася на Середнє Подніпров'я.

6. Синхронною пам'яткою зарубинецького часу на Середньому Подністров'ї є Лукашівський могильник. Твердження про типологічну схожість Зарубинців і Лукашівки потребує значних обмежень і уточнень. Так, в Лукашівці відсутні гострореберні біконічні миски, що становлять характерну ознаку Зарубинців—Корчеватого. В свою чергу на середньому Дніпрі досі не трапилися глеки з Лукашівки, так само як Лукашівці не властиві форми зарубинецьких глеків. Єдиною формою, спільною для Лукашівки й Зарубинців, є горшки й миски з округлим туловою і відігнутими назовні вінцями.

7. Синхронні пам'ятки Подніпров'я—Подністров'я, датовані знахідками середньо- й пізньолатенських фібул, не знаходять собі задовільного пояснення з погляду моногенетичної теорії (в зарубинецькому, поліському або карпато-дунайському її варіанті), що спирається на визнання походження культури з єдиного центру, звідки, мовляв, вона поширюється на всі суміжні території.

8. Аналіз конкретного матеріалу твердить, що пам'ятки кожного окремого району Подніпров'я—Подністров'я при спільноті загально-

го типу, властивого добі в цілому, мають свої локальні ознаки різного походження й різного обсягу територіального поширення, інколи вужчого, інколи ширшого, що іноді схрещуються між собою, іноді лишаються в межах окремого району.

В. П. ПЕТРОВ

ЗАРУБИНЕЦКО-КОРЧЕВАТОВСКАЯ КУЛЬТУРА СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ И СИНХРОННЫЕ КУЛЬТУРЫ СМЕЖНЫХ ТЕРРИТОРИЙ

(К проблеме классификации археологических культур
зарубинецкого времени)

Резюме

Полевые исследования, проводившиеся в начале 50-х годов XX ст. на территории Поднепровья—Поднестровья, обнаружили ряд памятников, синхронных зарубинецким памятникам Среднего Поднепровья. Таковы памятники типа Чаплина—Воронина на верхнем Днепре и Припяти, типа Гавриловки—Золотой Балки на нижнем Днепре и типа Лукашевки в области Среднего Поднестровья. Подобно Зарубинцам, все эти памятники датируются находками средне- и позднелатенских фибул. Согласно общераспространенной теории, они трактуются как типологически аналогичные Зарубинцам — Корчеватому с тем, что Среднее Поднепровье представляет собою территорию, где зарубинецкая культура сложилась и откуда она распространилась на смежные районы.

Однако ближайшее рассмотрение памятников и более детальное изучение их инвентаря не подтвердило этих взглядов. Напротив, сопоставление материалов из Чаплина—Воронина и Зарубинцев—Корчеватого показало значительные расхождения между этими двумя группами памятников. То же выяснилось при изучении лощеной лепной керамики Нижнего Поднепровья и Лукашевки. Соответственно, концепции моногенетического развития синхронных культур Поднепровья—Поднестровья необходимо противопоставить концепцию их полигенетического происхождения и развития.

При общем сходстве типа, выходящем далеко за пределы какого-либо отдельного района и отражающем общее тождество типа данного времени в целом, отдельные районы имеют свои особенности и локальные отличия разного происхождения с различным объемом териториального распространения, иногда более узкого, иногда более широкого. Вопросы этнического определения памятников и культур оставлены за рамками настоящей статьи.

В. А. БОГУСЕВИЧ

ЗОБРАЖЕННЯ СІМАРГЛА В ДРЕВНЬОРУСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Звістки про утворення пантеону язичницьких ідолів на горбі Київського дитинця неодноразово наводяться древньоруськими літописами. Згідно з цими звістками, князь Володимир у 980 р. поставив на цьому горбі «вне двора теремного» ідоли Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, а також Сімаргла й Мокоші¹. Згодом, при запровадженні християнства, у 988 р. усі ці ідоли були знищені.

Відносно Сімаргла та Мокоші як богів володимирового циклу Ф. Корш висловлюється досить певно. Він вважав, що вони з'язані з неслов'янськими країнами. Однак розкрити їх зображенальну схожість та міфологічний зміст він не наважився. До речі, це питання ще й досі лишається відкритим. «Що ж до Сімаргла та Мокоші, то іншомовне їх походження,— пише Ф. Е. Корш,— кидається у вічі, але яке воно, визначити тим важче, що міфологічне значення цих божеств невідоме»². Не дає нічого нового й Е. В. Анічков. Якщо Ф. Корш вважав Сімаргла «таємничим»³, то Е. Анічков назвав його «загадковим»⁴, обмежившись цією нотаткою.

Нам уявляється, що іконографію та провідну специфіку образа Сімаргла як божества володимирового пантеону можна з'ясувати, якщо звернутися до тематики й образів ірано-кавказької міфології. В ірано-кавказькій міфології ми знаходимо образ Сенмурва, собаки-птаха, що мав й іншу назву—Паскуджа, у тому ж образовому втіленні птаха-собаки. Зображення собаки-птаха (Сенмурва) та птаха-собаки (Паскуджа) в іранському й кавказькому мистецтві дуже численні. Протягом довгого часу, десь з другої половини I тисячоліття до н. е. аж до перших століть другого тисячоліття н. е., вони трапляються в кам'яній скульптурі, в монументальному живопису, на металевих й кістяних виробах прикладного мистецтва, а також на тканинах.

Пам'ятки східного мистецтва з відповідними зображеннями собаки-птаха (птаха-собаки), неодноразово видавалися в альбомах, присвячених іранському й кавказькому мистецтву⁵. Питання про зв'язок цих

¹ Летопись по Ипатьевскому списку, СПБ, 1871, стор. 52.

² Ф. Е. Корш, Владимиры боги, Сборник Харьковского ист.-филологич. о-ва, т. XVII, X, 1909, стор. 53.

³ Там же, стор. 58.

⁴ Е. В. Анічков, Язичество и древняя Русь, Записки ист.-фил. факультета СПБ университета, вып. CXVII, СПБ, 1914, стор. 359.

⁵ Я. И. Смирнов, Восточное серебро, СПБ, 1909, табл. XX, 49; XLII, 70; XLVIII, 82; XLIX, 83; LXX, 126, LXX, 128; LXXXV, 152; XCIV, 198; CXV, 288; CXVIII, 274; CXXV, 70; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, М.—Л., 1935, табл. 23, 35, 40, 42, 43, 48.

зображені в мистецтві Скіфії, Ірану, Кавказу (VI ст. до н. е.—XIII ст. н. е.) та міфологічними образами в письмових джерелах. Сходу спеціально досліджено в статті К. В. Тревер «Собака-птиця: Сенмурв и Паскудж»¹.

Згідно з письмовими джерелами, Сенмурв — птах. Його гніздо знаходиться на вічному дереві, яке стоїть серед океану, і Сенмурв, злітаючи з дерева, розсіває насіння всіх рослин,— своєрідно трактується космогонічна тема. Найбільш виразно викладено це в уривку з «Зат-Сперам»: «Дерево всіх насінь серед широкого океану було створено, од якого постійно зростають усі рослини. Сенмурв має на чьому свою оселю. Коли він злітає з чього, він кидає сухе насіння в воду, і вони повертаються на землю з дощем»².

За іншим варіантом, наведеним у славетному персидському епосі Х ст. н. е. «Шахнаме», птах Сімург живе на горі Ельбрусі. За текстом «Шахнаме», він виступає як рятівник головного героя поеми Зага. «Була якась гора, що звалася Альбураз, поблизу сонця й далеко від людей, де гніздо Сімурга, тому що ця місцевість невідома. Сімург злетів з хмар і кігтями схопив дитину з розпеченої скелі й швидко поніс її на гору Альбураз, де було його гніздо з пташенятами». Звертаючись до вихованого ним Зага, птах Сімург каже: «Я виховав тебе під моїми перами й зростив тебе серед птенців моїх» («Шахнаме», Мінучіхр, 133, 139)³.

З наведених уривків якнайкраще змальовується деміургічний сенс Сенмурва, з одного боку, як довічного творця світу, а з другого,— як птаха-прабатька, родонаочальника (за «Шахнаме»—вихователя і рятівника Зага). Щодо етимології імені Сенмурва, то К. В. Тревер розглядає це ім'я як подвійне, складене з двох частин: собака-птах. Провідному змісту міфологічних уявлень, звязаних з образом Сенмурва, як і етимологічному значенню його імені, відповідають численні зображення собаки-птаха на речах. З найбільш ранніх речей з зображенням собаки-птаха К. Тревер згадує про дві речі зі збірок Ермітажу, що походять з скіфських курганів на території Скіфії⁴, «це — золота чеканна обкладка ножен з кургана біля станиці Єлизаветівської й золота чеканна пластина, частина обшивки якогось предмета, з IV Семибратнього кургана»⁵. На ножнах меча з станиці Єлизаветівської (VI ст. до н. е.) потвора зображена в профіль і обернена ліворуч. Голова з випростаними вухами нагадує собачу. Язык обернений дотори. У потвори два підняті вгору крила й дві простягнені вперед кігтясті лапи. Хвіст великий і пишний⁶. Те, що потвора в роззявлений пащі тримає голову великої змії, дало підставу К. В. Тревер визначити зображену на ножнах істоту як змієборця. На жаль, К. В. Тревер помилково прийняла великий витягнений з пащі язык за клов і назвала цю фантастичну істоту грифоном, забувши, що грифони мають не дві, а чотири ноги і лев'ячий, а ніяк не пташиний або ж драконячий хвіст⁷.

Друга річ, яка так само належить до скіфського кола пам'яток, що розглянені у К. В. Тревер,— золота платівка. Вона датується V ст. до н. е. й походить з IV Семибратнього кургана. На ній в дуже стилізованих рисах в єдиному композиційному сполученні зображені звіра й птаха. У звіра, оберненого ліворуч, величезна голова із зловісно

¹ К. В. Тревер, Собака-птица: Сенмурв и Паскудж, Юбилейный сборник в честь Н. Я. Марра, М.—Л., 1933, стор. 293—328.

² Там же, стор. 301.

³ Там же, стор. 304.

⁴ Там же, стор. 307.

⁵ Там же, стор. 312.

⁶ ОАК за 1909—1910 гг., СПб., 1913, стор. 145; К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 312, табл. II.

⁷ Там же, стор. 312.

роззявилою пащею, вищиреною жахливими зубами. Дві довгі лапи простиagnені вперед, права лапа трохи піднята. Крила своєрідно стилізовані у вигляді двох масивних витків — волютів, поставлені сторч в одній площині. Крім крил, пташину істоту зображення підкреслюють на дані ззаду, за тулубом звіра, лебедина голова та шия.

Найбільша кількість пам'яток з зображеннями собаки-птаха (Сенмурва) припадає на більш пізній час і належить до витворів сасанідського мистецтва. За цієї доби остаточно створюється стала схема зображення. Встановлюється певна, стандартна форма трикутного, знятого втору крила й високого овально-втягненого, немов би павиного

Рис. 1. Медальйон срібного блюда з району Глазова.

хвоста. Крило сполучається незмінно з щитком. Голова фантастичної істоти набуває вигляду короткої собачої морди. Одна лапа витягнена, друга піднята.

З речей цієї доби й цього циклу, перелічених у К. В. Тревер, значний інтерес становить зображення собаки-птаха на срібному блюді, що походить з с. Китманове, Глазівського повіту, Вітської губернії, і переховується в Державному Ермітажі. У звіра, як це підкреслює К. В. Тревер, «виразно передана форма собачого носа, піднятого при характерному для собаки оскалі зубів». тулуб вкритий лускою, умовно зображені пера крила, наприкінці загнутій, пишно розкинутий хвіст¹ (рис. 1). Такого ж короткомордого собаку з люто вищиреними зубами зустрічаемо на трьох рельєфах з Так-і-Бостана. Як видно з зображень на цих рельєфах, сенмурви становили атрибут царського одягу. Вони прикрашали одяг царя Хозрая Парвіза, що сидить на боївому коні, а так само й в сценах полювання (в човні й верхи)².

Зображення сенмурвів становили, слід гадати, звичайний мотив в орнаментації тканин. Серед сасанідських тканин, що збереглися по деяких західних музеях, трапляються уривки розкішної шовкової тканини з малюнком собаки-птаха. На темно-зеленому тлі в сполучених

¹ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 315, табл. III; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, табл. 23; Я. И. Смирнов, Восточное серебро, СПБ, 1909, табл. XXXII, 49.

² К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 317, 318, табл. I.

між собою колах виткані зображення короткомордого собаки-птаха з крилами й пишним павиним хвостом¹ (рис. 2).

Короткоморді собаки з крилами й широким павиним хвостом фігурують на мармурових плитах Стамбульського музею в Малій Азії, що свого часу прикрашали стіни якоєсь монументальної споруди, палацу або храму². Тих же крилатих короткомордих собак-птахів зустрічаємо на дрібних речах, як-от: в різьбі кістяної шкатулки-скриньки, тощо³.

Наведених загадок досить. Вони цілком певно свідчать, що зображення собаки-птаха були поширені свого часу як в Ірані, Малій Азії, так і на нашій території, в Подніпров'ї, де з'являються вже в VI—V ст. до н. е. Однак вони не зникають і згодом. Ім'я, уявлення й образ собаки-птаха Сенмурва залишаються на нашій території з скіфських часів аж до древньоруських включно, як це зазначила в загадній праці К. В. Тревер.

* * *

Звернувши увагу на керамічну тарілку з зображенням собаки-птаха, знайдену в Гнездовському могильнику, поблизу Смоленська⁴, К. В. Тревер зробила перший крок у з'ясуванні зв'язків між літописним Сімарглом й давнім культом Сенмурва. «Тут, — вказує К. В. Тревер, — без сумніву, зображено Сенмурва, який, можливо, навіть сприймався тими, хто в IX ст. користувався цією тарілкою, як Сімаргл, добре відомий руським літописцям»⁵. «Навряд чи можуть бути якісь сумніви, — зазначає далі К. В. Тревер, — що тут ми маємо передачу імення Сімургл. «Сімургл» — так виразно звучить в різних формах ім'я слов'янського божества, що стає незрозумілим, чому цього не розпізнає такий видатний іраніст, як Ф. Е. Корш»⁶.

Знахідка в Гнездові послужила поштовхом для розв'язання питання про древньоруського Сімаргла, якого доти Ф. Е. Корш називав «таємничим», а Е. В. Анічков «загадковим». «Тарілка з Гнездова дає підстави (навіть незалежно від імен) казати про наявність в колі міфологічних уявлень людності Верхнього Подніпров'я образу собаки-птаха»⁷. Зауваження цілком слухнє. Тотожність зображення і подібність імен «Сенмурв»-«Сімаргл» дозволяють внести, нарешті, повну ясність у питання про зовнішній вигляд Сімарглового ідола, якого у 980 р. Володимир поставив у Києві на горбі «вне двора теремного». Адже ж літопис нічого не згадує про зовнішню подобу ідола. «Бідність руського літописного переказу реальними відомостями про зображення ряду божеств слов'янського пантеону не дає можливості з'ясувати, — пише К. В. Тревер, — який саме образ зв'язувався з ім'ям, що трапляється в руському письменстві в різних формах — «Семаргл», «Семургл», «Сімаргл», «Съмаргл» тощо⁸.

Рис. 2. Шовкова тканина сасанідської доби.

¹ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 318, 319, табл. VI.

² Там же, стор. 320, табл. VII.

³ Там же, стор. 320, табл. IX.

⁴ МАР, № 28, табл. VIII, I.

⁵ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 324.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 325.

⁸ Там же, стор. 324.

Шлях, яким пішла К. В. Тревер, дозволив стати на твердий ґрунт. К. В. Тревер мала рацію, коли писала: «Дослідження питання про «Сімургл» літописів треба знову поставити на порядок денної тим більше, що не тільки Сімургл, а й інші божества слов'ян напрошуються на зіставлення з образами ірано-кавказького світу»¹.

Щоправда, в розпорядженні К. В. Тревер був надто незначний матеріал і питання про місце Сімаргла в древньоруській міфології, про сенс, поширення й призначення цього культу лишалося відкритим. Наступний крок зробив В. Н. Лазарев. Досліджуючи скульптуру Володимира-Сузdalської Русі, він в «Істории русского искусства» (т. I, 1953) відзначив серед численних зображень, розкиданих на плитах по стінах Георгієвського собору в Юр'єві-Польському (1230—1234 рр.),

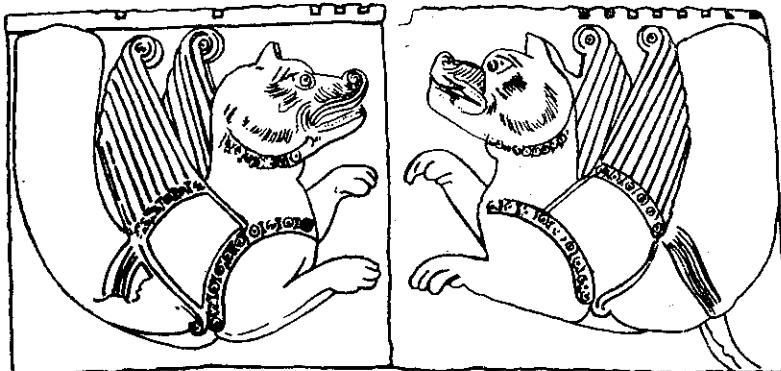

Рис. 3. Мармурові рельєфи Стамбульського музею з Малої Азії.

зображення «фантастичного звіра у вигляді напівсобаки-напівптаха, тулуб й хвіст якого вкриті лускою»². Згадавши про розвідку й спостереження К. В. Тревер, В. Н. Лазарев з приводу цього зображення крилатого звіра в Юр'єві-Польському відмічає: «Цей останній образ, споріднений з іранським Сенмурвом, становить собою, можливо, пережиткову форму слов'янського язичницького божества Сімаргла».

Такої побіжної згадки, безперечно, надто мало, але це спостереження, у зіставленні з Гнездовською знахідкою, відразу з'ясовує як територіальні межі, так і хронологічний обсяг поширення в древній Русі крилатого образу собаки-птаха. Автор ставить перед собою завдання зібрати разом усі дані про зображення Сімаргла-Семаргла в древньоруському мистецтві як в скульптурних творах XII—XIII ст., так і в настінному й станковому живопису, в мініатюрах рукописів XII—XVI ст., і в прикладному мистецтві.

* * *

Реставраційні роботи, проведені в 1947—1948 рр. під керівництвом архітектора Н. В. Холостенка в Чернігові на дитинці в Борисоглібському соборі, пошкодженному в роки Великої Вітчизняної війни, принесли багато нового. Під час цих робіт були виявлені видатні білокам'яні скульптури, які до татарської навали прикрашали порталі й капітелі зовнішніх півколон собору³. Поблизу головного західного портала знай-

¹ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 325.

² В. Н. Лазарев, Скульптура Владимира-Сузdalской Руси, История русского искусства, т. I, М., 1953, стор. 436.

³ Н. В. Холостенко, Неизвестные памятники скульптуры древней Руси (рельефы Борисоглебского собора в Чернигове), журн. «Искусство», 1951, № 3, стор. 84—89.

дено білокам'яну капітель з зображенням фантастичного звіра-птаха, що відразу притягла до себе увагу дослідників (рис. 4).

Б. О. Рибаков визнав цього звіра-птаха за барса¹. Він писав: «Ми бачимо тут барсів та птахів, оплетених характерною плетінкою, що згодом перейшла в орнаментику рукописів»². Насправді це зовсім не так. На розглядуваній капітелі ми бачимо не реального звіра, а фантастичну потвору, звіра-птаха з двома кігтястими лапами й тулубом, за який править хвіст змія або дракона, заплутаний в рослинну плетінку. Голова звіра скидається на собачу; від плеч здіймаються два вузькі крила. Отже, про якесь зображення реального звіра аж ніяк не доводиться говорити. Зображення потвора визначається елементами звіра, птаха й дракона. У дальшому викладі ми наведемо низку аналогій серед пам'яток руського мистецтва XII—XV ст. в творах скульптури, живопису, кістяної різьби й металевих виробів. Рельєф з Борисоглібського собору в Чернігові виразно підтверджує зберігання давньої традиції, що сходить до скіфських часів (VI—V ст. до н. е.). Однак традиційний образ зазнає певних змін. На описаному рельєфі голова повернена назад. Крило зберігає стала форму, але його зроблено вужчим. Змінена й форма плечового щитка. Тулуб звіра, як зазначалося, надано вигляду тулуба дракона-змія. Звір тримає у паці кінець власного хвоста, що приирає вигляду орнаментального плетева.

Для з'ясування змісту й призначення цього образу крилатого звіра-птаха треба дещо спинитися на датуванні чернігівської пам'ятки. Борисоглібський собор був двірським князівським храмом чернігівських володарів. Він знаходився на території князівського двору, що його в «Поучении» Володимира Мономаха названо «красним»³. Звичайно вважають, що Борисоглібський собор був побудований чернігівським князем Давидом Святославичем (1097—1123 рр.), де він, як засновник храма, був похований. «Слово о князьях», виголошене в 1175 р., стверджує, що в цей час собор ще існував⁴.

Однак розкопки нижчих частин собору в 1948 р. свідчили, що в них збереглися рештки більш ранньої будови з характерними тонкими ($2,5 \times 3,5$ см) цеглинами жовтого кольору, найбільш властивими для споруд кінця XI ст. (можливо, початку XII ст.)⁵. При наступних розкопках в 1956 р. Н. В. Холостенко, проводячи розкопи в середині Борисоглібського собору, викрив нижні частини невеликої кам'яної споруди кінця XI ст.

¹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, 1949, стор. 88—89.

² Б. А. Рыбаков, Столиный город Чернигов и удельный город Вещик. По следам древних культур. Древняя Русь, М., 1953, стор. 96.

³ Повесть временных лет, М.—Л., 1950, стор. 159.

⁴ П. В. Голубовский, Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате. «Древности», Труды Археографической комиссии и Московского археологического общества, т. I, вып. 3, стор. 493, 502.

⁵ М. А. Остапенко, Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові, Архітектурні пам'ятники, К., 1950, стор. 70.

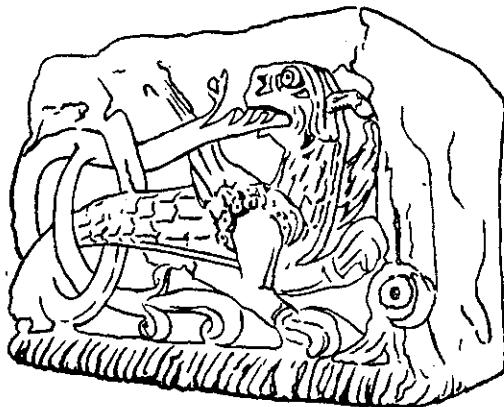

Рис. 4. Білокам'яний рельєф Борисоглібського собору у Чернігові.

Подібне спостереження цілком стверджується дослідженням будівельних матеріалів, проведеним нами влітку 1956 р. Виявилося, що цегла стін і стовпів Борисоглібського собору відрізняється значною різномірністю. Поряд з більш ранньою тонкою жовтою цеглою при будівельних роботах застосовувалась також пізніша цегла, певно, з другої половини XII ст., менших розмірів і значно грубіша (5—6 см), червона й жовта. До того ж тонша цегла мала знаки, властиві для чернігівських споруд кінця XI ст., тоді як на грубіших пізніх цеглинах є знаки, відомі з пам'яток кінця XII ст.

Отже, виявляється, що Борисоглібський собор був заново побудований в другій половині XII ст. (після 1175 р.). При цьому в великій кількості використано цеглу попередньої будівлі. Через те, що її не вистачило, довелося застосувати цеглу, вироблювану в Чернігові наприкінці XII ст.

На користь запропонованого датування говорять так само й архітектурні форми. Розкопки, проведенні Н. Д. Холостенком, встановили, що Борисоглібський собор у Чернігові оточено з трьох боківгалереями (північною, західною й південною). Ці споруди невідомі для древньоруських церков кінця XI — початку XII ст., але вони характерні для будівель другої половини XII ст., таких, як Благовіщенська церква 1186 р. в Чернігові¹, Успенський собор у Володимирі-на-Клязьмі, Успенський собор в Галичі, Борисоглібська церква на Смядині, церква Покрова на Нерлі 1165 р.

Нам здається найбільш вірогідним пов'язувати будівництво на головному князівському дворі, коли був споруджений новий Борисоглібський собор, з часом князювання в Чернігові брата Святослава Всеволодовича — Ярослава Всеволодовича (1178—1198 рр.).

Заслуговує на увагу та обставина, що різьблений камінь із зображенням дивовижного звіра був вміщений на порталі при головному вході до Борисоглібського собору. Можна припустити, що скульптура з зображенням страхіття з собачою головою, крилами та хвостом дракона мала геральдичне значення. Так, дослідники вважають, що зображення лева (барса) на щиті скульптурного зображення Георгія, вміщеного над входом в західний притвор Георгієвського собору 1234 р. у м. Юр'єві-Польському², був гербом володимиро-суздальських князів³.

Про геральдичний характер зображення фантастичного звіра чернігівського Борисоглібського собору свідчить, як нам здається, та обставина, що на мініатюрі з зображенням чернігівського князя Святослава Ярославича з родиною вміщено, правда, не повністю збережене, зображення фантастичного звіра, подібного до скульптурної потвори з Борисоглібського придворного храму.

На згаданій мініатюрі з «Ізборника Святослава» 1073 р. зроблено контурним малюнком у лівій верхній частині мініатюри зображення страхіття з крилами і двома лапами та головою собаки. Задня частина його стерта. При публікації цієї мініатюри звертають увагу тільки на зображення князівської родини і вважають здивим звернати увагу на зображення геральдичного страхіття.

У зв'язку з цим цікаво відмітити, що на малюнку, виданому ще

¹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, стор. 42, рис. 45; його ж, Столиный город Чернигов и удельный Вицциж, стор. 96; його ж, Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок, Архітектурні пам'ятники, К., 1950.

² А. А. Бобринский, Резной камень в России. Соборы Владимира-Суздальской области, М., 1916, вып. 1, табл. 34; В. Н. Лазарев, Скульптура Владимира-Суздальской Руси, стор. 435.

³ В. Н. Лазарев, Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве, Византийский временник, т. VI, М., 1953, стор. 214.

в 1833 р., старанно зроблено у лівому верхньому кутку фрагментарне зображення дволапої фантастичної тварини з крилами птаха та головою собаки¹. Нам здається, що і на скульптурі, і на мініатюрі зображення фантастичного звіра, можливо, було гербом чернігівських князів XI—XII ст.

Слід пам'ятати, що родоначальником обох чернігівських князівських династій XI—XII ст.— Ольговичів та Давидовичів — був син Ярослава Мудрого Святослав Ярославич, що князював у Чернігові з 1054 по 1073 р., тоді ж за його замовленням зроблено ілюстрований рукопис «Ізборник Святослава».

Між обома зображеннями лежить досить значний проміжок часу, більше як 100 років. Але чернігівський князь Ярослав Всеволодович був представником династії Ольговичів, родовід якої починається від Святослава Ярославича (Святослав Ярославич — Олег Святославич — Всеволод Ольгович — Ярослав Всеволодович). Ярослав Всеволодович був правнуком Святослава Ярославича.

Можна вважати, що протягом XI—XIII ст. зображення страхіття, яке нас цікавить, в різноманітних творах древньоруського мистецтва (скульптурі, живопису та прикладному мистецтві) були численними, навіть незалежно від уявного геральдичного призначення деяких з них. Причина широкого існування цих зображень в древній Русі полягає в їх дохристиянському релігійному походженні.

Адже відгуки старої віри, як відомо, ще існували в древній Русі на протязі багатьох століть після прийняття християнства.

Перейдемо до розгляду аналогії скульптурному страхіттю Борисоглібського собору у древньоруському мистецтві XII—XIII ст. Звернемося, по-перше, до скульптури.

Особливу численність пам'яток білокам'яного різьбарства з багатьма зображеннями фантастичних істот має Георгієвський собор 1234 р. міста Юр'єва-Польського у Володимиро-Суздалській землі². Цей білокам'яний храм був, мабуть, дуже пошкоджений під час татарської навали. В другій половині XV ст. його реставровано. Під час відбудовних робіт наприкінці XV ст. кам'яні плити з зображеннями були покладені у стіни собору без додержання первісного композиційного порядку.

На південному фасаді Георгієвського собору знаходяться два скульптурні зображення страхіття, яке нас цікавить. Вони вміщені у східній частині цього фасаду, дещо вище середини. Обидва рельєфи, мабуть, відносились колись до однієї композиційної групи.

Їх парність безумовна на підставі близькості їх розмірів, форм та орієнтиrovки. Коли розташувати їх в одному рядку (в одному фризі), то тоді вони могли б бути повернуті один до одного або мордами, або хвостами.

На одній з білокам'яних плит тулуб страхіття з головою, повернутою вправо, композиційно витягнуто по горизонталі. Голова звіра має масивну форму. Величезна паща хижо відкрита. Зуби виширені. Вухо піднесено догори. На підборідді звисає шматок шерсті. Дуже чітко виділене око та надбрівна дуга. У цілому голова нагадує собачу. Нижче неї висунуті вперед дві кігтисті лапи. Над лопatkами підносяться догори два невеличкі крила з завитками на кінцях. Хвіст нагадує хвіст дракона і закінчується рослинними трилистиками. Уся постать

¹ Объяснение фигур к письму о славянах и русских от времени Траяна до нашествия татар, СПБ, 1833, стор. 2, рис. III; К. Прохоров, Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной, СПБ, 1881, к апрельской книжке, рис. 6 (цветная литография); Н. П. Кондаков, Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века СПБ, 1906, стор. 41.

² К. К. Романов, Георгиевский собор в г. Юрьеве-Польском, ИАК, вып. 36, СПБ, 1910.

страхіття добре вміщена у прямокутну площину каменя, витягнутого у горизонтальному напрямі¹.

Розглянуте зображення композиційно відрізняється від геральдичного характеру того ж самого страхіття на кам'яному рельєфі з західного порталу чернігівського Борисоглібського собору кінця XII ст. Борисоглібський рельєф відзначається більш динамічним і в той же час геральдичним характером. Це ж страхіття на рельєфі собору Юр'єва-Польського має більш спокійну статичну форму.

При сюжетному порівнянні зображення страхіття Борисоглібського собору з рельєфом Георгієвського собору Юр'єва-Польського є досить

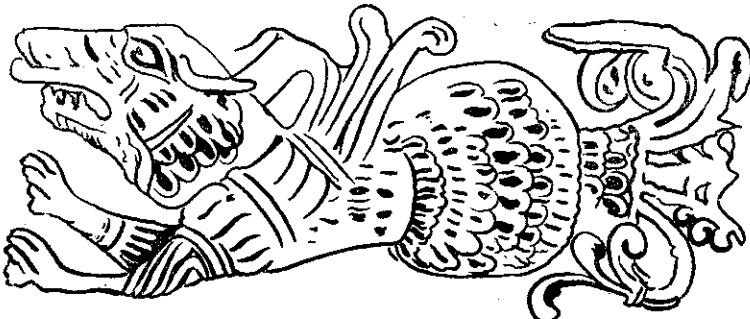

Рис. 5. Білокам'яний рельєф з Георгієвського собору у Юр'єві-Польському.

підстав вважати, що у обох випадках зображено ту ж саму фантастичну істоту, найбільш характерними ознаками якої є собача морда, дві кігтисті лапи та хвіст дракона. В обох випадках ця істота пов'язана з рослинними мотивами. У чернігівському рельєфі тулууб звіра опутано стеблами рослинної плетінки. У рельєфі Юр'єва-Польського рослинні стеблини з листями-завитками виходять з хвоста страхіття.

Таким чином, у обох випадках ми відмічаємо близькість і спорідненість зображення древньоруськими літописами одного й того ж страхіття, яке, як побачимо нижче, може бути назване собакою-птахом (Сенмурвом), Сімарглом (Семарглом). Отже, перед нами відкривається у пам'ятках мистецтва раніше невідомий для істориків древньоруської дохристиянської релігії образ древньоруського божества — Сімаргла (Семаргла, Семургла).

Другий рельєф Юр'єва-Польського з зображенням страхіття, яке нас цікавить, дуже подібний до першого і відрізняється від нього лише незначними деталями трактовки² (рис. 5).

Ці невеличкі відзнаки торкаються пащі, вух та хвоста, але спільній вигляд обох зображень безумовно дуже подібний.

У древньоруській кам'яній скульптурі кінця XII і початку XIII ст. нам відомі лише три зображення Сімаргла. Але можливо припустити, що у дерев'яному різьбленні древньої Русі ці зображення були дуже численними.

* * *

*

Багато зображень Сімаргла збереглося у древньоруському живопису XII—XV ст. Так, страхіття Сімаргл вміщено на відомій фресці

¹ А. А. Бобринский, Резной камень в России, Соборы Владимира-Сузdalской области, М., 1916, вып. I, табл. 41, 6.

² Там же, табл. 41, 7; К. К. Романов, Георгиевский собор в г. Юрьеве-Польском, Изв. арх. ком., в. 36, СПб, 1910, стр. 88, рис. 24; В. Н. Лазарев, Скульптура Владимира-Сузdalской Руси, рис. на стор. 436.

кінця XII ст. у Георгієвській церкві в Старій Ладозі¹. В цій картині дано зображення Георгія на коні. Під ногами коня лежить переможений Георгієм змій (рис. 6). Правіше вміщено будинок з полоненими зміями. Під будинком, на фоні тір, бачимо фігуру царівни, яка у правій руці держить білий пояс, накинутий на шию страхіття (zmія).

Рис. 6. Фрески з Георгієвської церкви у Старій Ладозі.

Змій витягнутий у горизонтальному напрямі (зліва направо) і лежить паралельно обрамуванню картини. Страхіття має довгий змієподібний тулуб, його голова нагадує собачу. Вона піднесена й повернута вправо у бік царівни. Паща страхіття стиснута. Вуха підведені. Око трактовано особливо виразно, крила страхіття складені на спині, витягнуті вздовж тулуба. Страхіття має тільки дві кігтисті лапи, які зігнуті, складені спокійно поперед нього.

При оцінці розглянутої фрески в цілому кидається у вічі її складний характер і те, що автор фрески досить механічно використав різноманітні сюжети, які взяв, так би мовити, з різних джерел. Постать кінного Георгія можна легко вилучити з композиції й розглядати окремо.

Зображення змія уявляється виконаним також ізольовано й відокремлено від Георгія та царівни. Вивчаючи зображення змія, ми бачимо, що воно має ті ж типові риси, що й розглянуте вище зображення його у білокам'яної скульптури Чернігова та Юр'єва-Польського.

Інтерес являє композиційна подібність фігур зміїв-драконів на рельєфах Георгієвського собору Юр'єва-Польського. Якщо фігуру страхіття на рельєфі Чернігівського Борисоглібського собору можна вважати геральдичною, то зображення цього ж страхіття у Юр'єві-Польському та на староладоській фресці мають інший характер. Вони нагадують відображення якоїсь стовпоподібної речі з вирізьбленим на ньому зображенням змієподібного страхіття.

¹ Н. Е. Бранденбург, Старая Ладога, СПБ, 1896, табл. XXXIII, Изображение Георгия на стене дьяконника Георгиевской церкви в Старой Ладоге; В. Н. Лазарев, Живопись и скульптура Новгорода, История русского искусства, т. II, М., 1954, стор. 93.

Нам здається, що нерухливість фігури у скульптурах страхіття (собаки-птаха) у Юр'єві-Польському та у Старій Ладозі слід пояснити тим, що в цих випадках традиція даного зображення походить з стовповоподібного ідола, один з яких стояв у «поганському» пантеоні Володимира («на холме вне двора теремного») у Києві.

Очевидно, на круглом чи, скоріше, на прямокутному стовпі було поміщено зображення Сімаргла. Судячи з форми стовпа ідола Свято-віта, можна вважати, що ідоли київського пантеону князя Володимира являли собою прямокутні або квадратні у горизонтальному розрізі стовпи. На вертикальних гранях цих стовпів вміщені зображення того чи іншого божества.

Враховуючи те, що стовп головного божества київського пантеону — Перуна був дерев'яний, можна вважати, що стовпи інших богів були також дерев'яні.

Скованість та витягнутість по одній лінії фігури Сімаргла в кам'яних рельєфах Георгієвського собору Юр'єва-Польського та на фресковому зображені біля Георгієвської церкви у Старій Ладозі можуть бути пояснені наслідуванням традиції, коли зображення цього божества на стовпах являли собою ідолів.

Численні древньоруські ікони XIV—XVI ст. присвячені кінному Георгію, який веде боротьбу з змієм. Зображення на цих іконах змія (дракона) у більшості випадків відображає образ древньоруського божества — собаки-птаха Сімаргла.

Рис. 7. Ікона Георгія. Державний Ростовський музей (Ленінград). XIV ст.

В середній частині новгородської ікони Георгія (XIV ст.) вміщений сюжет, подібний до сюжету розглянутої вище фрески з церкви Георгія у Старій Ладозі¹. Перш за все звертає на себе увагу композиція цього сюжету на новгородській іконі. Тут, як і на староладозькій фресці, постаті кінного Георгія, змія та царівни можуть бути розглянуті ізольовано, а в загальну композицію вони вставлені механічно для ілюстрації іконного нариса.

Звернемося до зображення змія на новгородській іконі XIV ст. Його хвіст витягнутий прямо і горизонтально, вздовж нижнього обрамування картини, так само, як на староладозькій фресці. Голова на довгій ший піднесена догори і відвернута вправо. Паща звіра відкрита, язик висунутий. Цікаво, що петля від пояса у руках царівни накинута на вухо страхіття. Два крила змія піднесені догори, дві кігтисті лапи витягнуті вперед. Ліва лата трохи піднесена. В цілому фігура мало динамічна.

На іншій новгородській іконі Георгія (XIV ст.) з Державного Ростовського музею (у Ленінграді) дається більш цільна композиція, об'єднана динамікою боротьби вершника з страхіттям, яке, проколоте списом вершника, звивається в смертельній судорозі².

Незважаючи на художнє спрощення та узагальнення форм страхіття, зображеного на іконі, легко пізнаємо у ньому образ древньорусь-

¹ История русского искусства, М., 1954, т. II, стор. 133.

² В. Н. Лазарев, Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина., Византийский временник, т. VI, М., 1953, рис. 19.

кого дохристиянського божества — собаки-птаха (Сімургла, Семаргла).

Цілком очевидно, що у даному творі художник творчо поставився до зображуваних об'єктів. Оскільки тут показується жорстока боротьба вершника із страхіттям, то, природно, що художник дуже змінив його попередні, звичайно спокійні, статуарні та геральдичні форми. Якщо в більш ранніх пам'ятках в зображенії страхіття безумовно почувається його більша близькість до ідола дохристиянської Русі, то у більш пізніх іконних пам'ятках XIV—XVI ст. бачимо інше ставлення до зображення страхіття. Тут воно перш за все характеризується як темна ворожа сила, з якою Георгій веде запеклий бій.

Нам здається, що в даних іконних сюжетах знайшла відображення багатовікова боротьба руських земель проти кочівників. Їх ворожі до Русі орди знайшли своє відображення в образах древньоруських билин, наприклад Змія Горинича. В образотворчому мистецтві для цього страхіття використаний образ божества древньоруського дохристиянського культу Сімаргла (Семаргла) ¹.

* * *

Багато зображень цікавого для нас образу Сімаргла знайдено у творах древньоруського прикладного мистецтва на кістяних та металевих речах.

При розкопках у Новгороді на Неревському кінці була знайдена кістяна платівка розміром 12×5 см, формуою вона наближалася до трикутника. Правий її бік ширший, ніж лівий. П'ять круглих отворів у платівці вказують на те, що вона була прикріплена до якогось предмета. На платівці вирізано зображення драконоподібного страхіття. Платівка зліва зламана, і тому відсутній кінець хвоста страхіття (рис. 8).

Змієподібний, покритий лускою тулууб звіра злегка звивається. Трохи вперед простягнута права лапа, лівої не видно, паща відкрита, голова повернута вправо, довжелезний язик звішується вниз. Звір має два крила. Під головою звіра вміщено коло — розетка. Згадане зображення страхіття на новгородській платівці композиційно подібне до зображення змія на фресці з кінним Георгієм з Старої Ладоги.

Висловлюється думка, що виготовлення різьбяної кістяної платівки з Новгорода відноситься до кінця XII — початку XIII ст. Але цьому дещо заперечують умови знахідки, пов'язані з восьмим ярусом дерев'яних мостових розкопаної ділянки в Неревському кінці ².

Відповідно до розробленої Б. О. Колчиним стратиграфічної схеми культурних шарів Неревського кінця восьмий настил мостової датується XIV ст. Але іконографічні та стилістичні особливості зображення страхіття, собаки-птаха, на кістяній платівці примушують припустити, що цю пам'ятку древньоруського прикладного мистецтва слід датувати більш раннім часом. На підставі стилістичної подібності зображення дракона на новгородській кістяній платівці з змієм на староладозькій фресці його можна віднести приблизно до кінця XII та початку XIII ст.

¹ Н. П. Кондаков відзначив, що «культ Георгія заснувався на значенні кінних армій для середньовіччя, яке прямувало до життя серед боротьби з кінними полчищами кочівників... І сказання, і ікони Георгія Победоносця, який переміг змія-дракона, виникли саме в цю добу, коли народи Східної Європи закінчували тисячорічну боротьбу з кочівниками. Звідси і узагальнення культу Георгія, вождя — покровителя воїнів, який став на Балканах покровителем землеробства, тварин і скотарства, ковалства і ремесла у горців Кавказу, народним героєм і вождем у народів землеробської Півночі, захисником від розбою, борцем проти демонів і язичників...» (Н. П. Кондаков, Русская икона, т. III, ч. 1, М., 1900, стор. 135).

² Б. А. Колчин, Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа, МИА, № 55, М., 1956; стор. 75, рис. 17, I.

Очевидно, кістяна накладка була кутником на якомусь ларці чи шкатулці. Нам здається досить можливим припустити, що такі твори прикладного мистецтва могли існувати тривалий час. Нема нічого дивного у тому, що розглянута платівка, яка була прикріплена до якого-небудь предмета, могла потрапити у землю в XIV ст.

Під час розкопок у Новгороді на Неревському кінці в десятому ярусі мостової знайдена кістяна бляха з зображенням дракона. Кістяна прорізна бляха знаходилася серед побутових та господарчих речей, знайдених у зрубі великого будинку¹, який, мабуть, належав до великого двору новгородських бояр Анцифоровичів.

Згадана кістяна бляха служила накладкою на скриньці або шкатулці, до якої була прикріплена. Це підтверджується чотирма круглими отворами у кутах цієї платівки, контури якої наближаються до

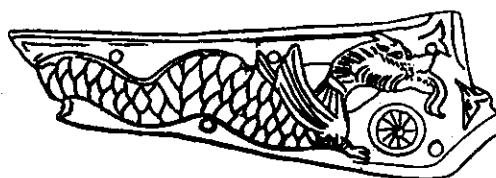

Рис. 8. Кістяна платівка з розкопок на Неревському кінці у Новгороді.

ромбоподібної форми. В середині цієї ромбоподібної форми розміщено розглянути нами страхіття у профіль, звернуте тулубою вліво, але голова його на довгій шиї повернута вправо. Паша фантастичного звіра широко відкрита. У страхіття два крила та дві лапи. Його змієподібний хвіст зігнутий у кільце. Фігура страхіття дуже динамічна. Всі ознаки згаданого страхіття не викликають ніякого сумніву в тому, що у даному випадку ми маємо один з варіантів Сімаргла (Сенмурва — собаки-птаха) у виконанні руських різьбарів. Датування цього зображення, так само як і попередньої кістяної платівки з зображенням собаки-птаха, не може повністю бути визначене по ярусу мостової (десятому), на якій стояло житло, де була знайдена бляха.

На думку дослідників Новгорода, десятий ярус мостової Неревського розкопу відноситься до рубежу XIII та XIV ст. Таким чином, встановлюється той час, коли бляха потрапила в землю. Виготовлена вона, очевидно, раніше і могла існувати довгий час на побутовому предметі, до якого вона була прикріплена.

Якщо перша кістяна платівка за манерою виконання тяжіє до традиції різьблення по дереву, то друга зроблена у більш вільній та мальовничій манері, зв'язаній з металевою технікою.

* * *

Виявляється дуже цікавий зв'язок старої, язичеської віри з християнством в умовах монастирського життя древньої Русі. Для древньоруського суспільства після прийняття християнства було дуже характерним складне поєднання старих та нових вірувань, так зване двовір'я. Воно давало себе знати і в стінах найбільшого монастиря древньої Русі — Києво-Печерської Лаври, навіть після введення у ньому суворого дисциплінарного устрою, що провадився у життя її найбільш енергійним керівником — ігуменом Феодосієм.

¹ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 75, рис. 17, 3

Старі, дохристиянські вірування та звичаї не були забуті в древньоруському суспільстві XI ст. і впливали на монахів Печерського монастиря. Про це розповідає літопис та Києво-Печерський патерик, де наводяться біографічні відомості про монаха цього монастиря Ісаакія, з яким трапилося велике гріхопадіння. Він був спокушений бісами, які примусили його взяти участь у нечестивих піснях і танцях. З усією віро-

Рис. 9. Мініатюра Радзивілловського літопису. Спокушання монаха Ісаакія бісами.

гідністю Ісаакій брав участь у заборонених церквою «поганських» святах та обрядах. Потім він був примушений розкаюватися у цьому. Але біси ще не раз спокушують його.

В Радзівілловському літопису є дуже цікава мініатюра, яка ілюструє спокушання Ісаакія бісами¹. Останній зображені сидячим у пічері та даючим хресне знамення для врятування від бісів, які відображені в образах різноманітних страшних тварин та гадів. Біси, які спокушають Ісаакія, вміщені на мініатюрі праворуч від пічери, де сидить Ісаакій. Вони наступають на нього.

Серед бісів особливо цікаве зображення страхіття собаки-птаха — Сімургла-Сенмурва. Його показано в характерному образі з собачою головою з відкритою пащею, з якої висуваються три листи рослини, з двома великими кігтистими лапами, двома піднесеними дотори крилами та великим зігнутим хвостом дракона. Три рослинних листи, які висуваються з пащі страхіття, нагадують його міфологічну специфіку: божества — охоронця дерева, на якому вирощувалось насіння всіх рослин землі (рис. 9).

У мініатюрах слов'янських рукописів XI—XV ст. — руських, болгарських та сербських — ми знайшли велику кількість зображень божества — страхіття Сімаргла. Вони поміщені у заставках текстів та часто вживаються для прикрашення заголовних літер² (рис. 10). Зображення цього страхіття часто використовуються для прикрашення великих заголовних літер В, Р, Г, У, І. У цих випадках страхіття буває репрезентоване у витягнутому положенні вздовж вертикального стрижня літери.

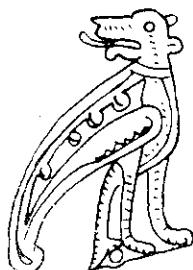

Рис. 10. Мініатюра XII ст. з нотного кондо-кара з Благовіщенського нижегородського монастиря, рукопис Публічної бібліотеки у Ленінграді.

¹ Радзивилловская, или Кенигсбергская, летопись, фотомеханическое воспроизведение рукописи, Об-во любителей древней письменности, 1902, арк. 115.

² В. В. Стасов, Славянский и восточный орнамент, СПБ, 1887.

Виникає припущення, що подібного роду зображення у мініатюрах рукописів є своєрідним відгуком дерев'яних скульптурних стовпоподібних зображень цього дохристиянського божества¹.

У цьому відношенні дуже цікаві мініатюри деяких болгарських рукописів XI—XII ст., де дуже добре передана при зображенії відповідних літер фактура та обробка дерев'яних стовпів. Добре видно, що ці стовпи з зображенням божеств (стовпи-ідоли) відзначалися яскравими фарбами. Вони покривались смугами червоної, зеленої, жовтої, коричневої фарб.

Також оригінально пофарбовані літери з зображеннями страхіття Сімаргла у мініатюрах древньоруських рукописів XII—XV ст., особливо багато зображень цього страхіття ми знаходимо в мініатюрах новгородських рукописів цього часу.

В. А. БОГУСЕВИЧ

ИЗОБРАЖЕНИЕ СИМАРГЛА В ДРЕВНЕРУССКОМ ИСКУССТВЕ

Резюме

Хорошо известен факт, содержащийся в древнерусских летописях, о создании пантеона языческих идов в Киеве на холме «вне двора теремного» князем Владимиром в 980 г. Среди идов дохристианских богов этого пантеона находился загадочный до сих пор для историков религии Симаргл, или Семаргл.

К. В. Тревер на ирано-кавказском материале показала, что в Иране, Малой Азии и на Кавказе был широко распространен мифологический сюжет, имевший в I и в начале II тыс. н. э. большое развитие в различных отраслях изобразительного искусства: скульптуре, живописи, прикладном искусстве и тканях.

В этих произведениях многократно воспроизводилось изображение собаки-птицы (Сенмурва-Паскуджа). Мифологическое значение этого божества на востоке заключалось в том, что оно было хранителем дерева, на котором произрастали семена всех растений земли. В восточном искусстве сложился отчетливый образ этого божества-чудовища, олицетворенного в виде собаки-птицы. Характерными признаками данного фантастического чудовища являются: собачья голова, две когтистые лапы, два крыла и хвост (змейный, драконий или птичий).

К. В. Тревер высказала предположение, что Симаргл древнерусских летописей то же самое, что Сенмурв-Паскудж ирано-кавказского искусства.

Нам удалось собрать значительный изобразительный материал среди художественных памятников древней Руси (в скульптуре, монументальной и станковой живописи, прикладном искусстве и миниатюрах рукописей), который дает образ собаки-птицы Сенмурва-Симаргла.

В скульптуре образ древнерусского Симаргла представлен тремя белокаменными рельефами. Один из них украшал главный вход черниговского княжеского Борисоглебского собора (конец XII в.). Две белокаменные плиты с изображением собаки-птицы находятся на южной стене Георгиевского собора 1234 г. в г. Юрьеве-Польском.

В стенной живописи изображение Симаргла (собаки-птицы) входит в состав большой картины, изображающей Георгия на коне,

¹ Дослідження зображень Сімаргла у древніх руських, сербських та болгарських мініатюрах рукописів є темою спеціальної праці, яка готується нами.

побежденного им змея, царевну и освобожденный город. Это известная фреска Георгиевской церкви конца XII в. в Старой Ладоге. Змей ста-роладожской фрески представляет собой типичное изображение собаки-птицы (Симаргла-Сенмурва).

Особенно многочисленны изображения рассматриваемого нами чудовища на древнерусских иконах, где они представлены в сцене борьбы Георгия на коне со змеем. Змей является этим чудовищем и, по-видимому, в ряде случаев олицетворял собой злую силу кочевников, которые попадали на древнюю Русь.

Примерами изображения Симаргла в прикладном искусстве являются найденные при раскопках на Неревском конце Новгорода две резные костяные пластинки, на которых помещены эти изображения. Пластинки, по-видимому, относятся к украшению ларцев XII—XIII вв., хотя были найдены в связи с восьмым и десятым ярусами мостовых, относимых авторами новгородских раскопок к XIV—XIII вв.

В миниатюрах древнерусских рукописей находим огромное количество изображений рассматриваемого чудовища. Эти изображения входят в орнаментацию заставок и заглавных букв. Особенно редким является изображение Симаргла на миниатюре Радзивилловской летописи (лист 115), где показано искушение бесами монаха Киево-Печерского монастыря Исаакия. Симаргл помещен здесь среди бесов, которые являются олицетворением дохристианских богов древней Руси.

Рассмотрение многочисленных изображений собаки-птицы в древнерусском искусстве приводит нас к предположению о том, что изображение Симаргла в киевском пантеоне Владимира 980 г. представляло собой изображение собаки-птицы, вырезанное (и, по всей вероятности, ярко раскрашенное) на деревянном столбе.

Р. О. ЮРА

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ НАЛЕЖНІСТЬ МЕШКАНЦІВ ДРЕВНЬОГО КОЛОДЯЖИНА

Древньоруські городища, які є одним з головних джерел для вирішення питань, зв'язаних з виникненням та розвитком феодального суспільства і державності у східних слов'ян, до цього часу вивчені ще недовільно. Про більшість городищ у нас навіть немає найелементарніших відомостей щодо часу їх існування та соціальної належності. Відносно тих городищ, які розкопувались, ми в більшості випадків також не маємо більш-менш задовільних даних про їх планування, оборонні споруди, житла і, насамперед, не маємо комплексного археологічного матеріалу, хоча це відіграє головну роль в з'ясуванні соціальної суті цих пам'яток. Тому археологічне вивчення кожного нового древньоруського городища становить для історичної науки значну цінність.

Серед древньоруських городищ, які вивчались в останні роки на території УРСР, винятковий інтерес становить городище біля с. Колодяжне, Дзержинського району, Житомирської області. Це городище є залишками літописного «города Колодяжна», вщент зруйнованого в 1241 р. татаро-монгольськими полчищами.

Про Колодяжин збереглась лише одна літописна загадка, в якій говориться, що після захоплення Києва Батий «приде к городу Колодяжну, и постави порока 12 и не може разбити стены, и начат перемолвливати люди; они же, послушавше злого совета его, передашася и сами избити быша»¹.

Життя тут більше не поновлювалось, і в переліку міст Волині XIX ст. Колодяжин вже не згадується². Але пам'ять про Колодяжин довго жила в народі і дійшла до нашого часу в назві села, яке виникло біля городища, що і допомогло ототожнити це городище з літописним Колодяжином.

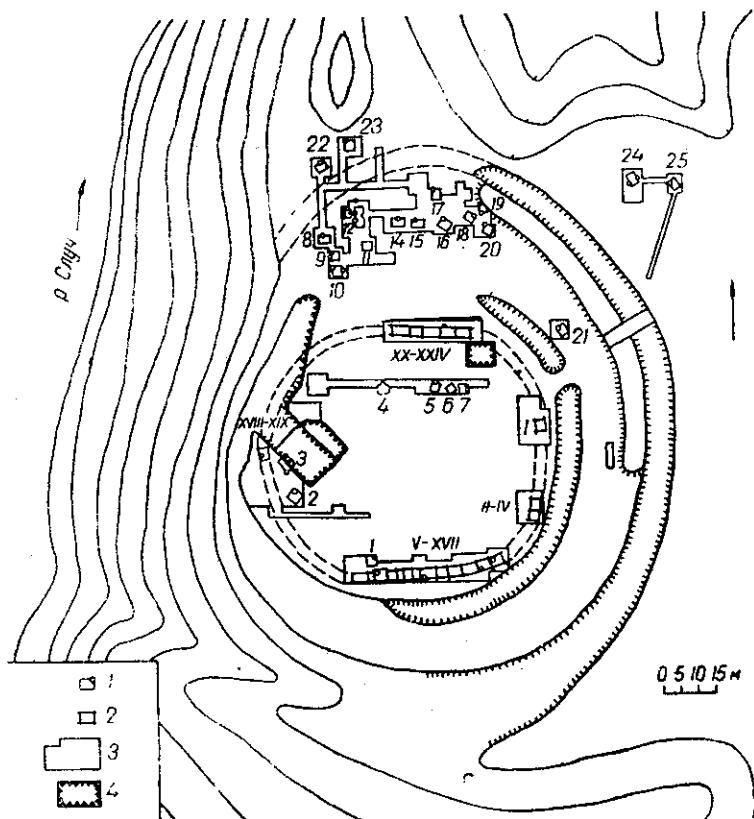
Довгий час місцеположення Колодяжина в літературі зазначалось невірно. Так, вважаючи Кам'янець-Подільський за літописний Кам'янець, ряд дослідників вбачав Колодяжин в с. Ладижин, Тростянецького району, Вінницької області³. Якщо погодитись з таким припущенням, то тоді буде зовсім незрозумілим, чому Батий, який, як зазначає літописець, поспішав з Києва до Володимира, робить незрозумілий так майже в 300 км -- замість того, щоб йти прямо на захід до Володимира,

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 523.

² А. М. Андріяшев, Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887, стор. 74.

³ И. Шараневич, История Галицко-Володимирской Руси, Львов, 1863, карта; И. Барсов, Материалы для историко-географического словаря России, т. I, Вильна, 1865, стор. 114; История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стор. 31, схематическая карта населенных пунктов домонгольской Руси, составленная Б. А. Рыбаковым; В. Т. Пашуто, Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950, карта.

він круто повертає на південний захід до Ладижина і Кам'янця-Подільського і тільки потім звертає на північ до Ізяслава і Володимира. В дійсності шлях Батия з Києва до Володимира проходив значно пряміше, про що може свідчити місцеположення сучасних сіл Колодяжного і Кам'янки — літописних Колодяжина і Кам'янця.

План Колодяжинського городища:

1 — житла напівземлянкового типу; 2 — житла-кліті; 3 — розкопи; 4 — котловани.
Арабськими цифрами дана нумерація жител напівземлянкового типу, римськими — жител-клітей.

Широке археологічне вивчення Колодяжинського городища проводилось на протязі п'яти літніх сезонів (1948, 1949, 1950, 1952 і 1953 рр.) Волинською експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з науковим співробітником В. К. Гончаровим. За цей час було розкопано близько 4000 м² як городища, так і розташованого біля нього селища¹.

Вибір Колодяжинського городища для детального археологічного вивчення не випадковий. Майже повна відсутність комплексних матеріалів, що висвітлюють життя древньоруських городищ, а також порівняно гарна збереженість культурного шару Колодяжинського городища дозволили зосередитись власне на цій пам'ятці.

Крім того, нам відомі назва городища і час його загибелі, що вдається визначити для пам'яток даної категорії далеко не завжди. Розкопки Колодяжинського городища показали досить яскраву картину життя та загибелі невеликого древньоруського феодального замку.

¹ Попередні наслідки розкопок Колодяжинського городища вже опубліковані: В. К. Гончаров, Древний Колодяжин, Вісник АН УРСР, 1950, № 6; В. К. Гончаров, Древний Колодяжин, КСИИМК, вып. XLI, 1951; В. К. Гончаров, Работы Волинской экспедиции 1948 г., АП, т. III, К., 1952; Р. А. Юра, Исследования Колодяжинского городища, КСИА, т. 4, К., 1955.

Цінність цієї лам'ятки, як історичного джерела, полягає в тому, що наявність повної документації розкопок дає можливість вивчення археологічного матеріалу по житловим і господарським комплексам. Цей археологічний матеріал допомагає розширити наші відомості про стан продуктивних сил і техніки матеріального виробництва, класово-майнові відносини, рівень культури та побут древньоруського населення.

Колодяжинське городище розташоване на правому корінному березі р. Случі, який має висоту біля 40 м. Форма городища близька до овала розмірами 150×120 м. З напільного боку воно укріплене двома ровами і валами, з боків городище захищають глибокі і широкі яри. Разом з валами і ровами площа городища дорівнює приблизно 1,5 га (рисунок).

Ширина зовнішнього рову становить 6—7 м, а його первісна глибина дорівнювала біля 3,7 м. В 12 м від підніжжя зовнішнього валу розташований внутрішній рів глибиною 2,5 м, ширину 8 м. За цим ровом знаходився внутрішній вал, від якого збереглося лише незначне валоподібне підвищення ширину 5—7 м.

Найбільшу товщину культурний шар мав по самому краю городища, де він місцями досягав 1,3 м; в напрямку до центра городища товщина культурного шару поступово зменшувалась. Як з'ясувалось, така стратиграфія пояснюється тим, що саме по краю городища розташувались залишки деревоземляних конструкцій фортифікаційно-житлового призначення, а посеред городища знаходилось, так би мовити, велике подвір'я.

Залишки дерев'яних конструкцій, знайдені під масивним шаром лесу, що перекривав стелю клітей, являли собою прямокутні зруби, які тягнулися по колу вздовж всього краю площинки городища, перериваючись тільки на місці в'їзда на городище, де, можливо, була брама. Система дерев'яних споруд складалася з двох рядів: зовнішнього і внутрішнього. Зовнішній ряд являв собою наче єдину споруду, розділену поперечними стінами на окремі кліті. Кліті внутрішнього ряду примикали до зовнішніх клітей тільки в окремих місцях, з неоднаковими інтервалами.

Таким чином, основний фортифікаційно-житловий комплекс Колодяжинського городища був конструктивно з'язаний і будувався одночасно.

Про житлове призначення клітей зовнішнього ряду свідчать знайдені в них печі, речовий матеріал, а також скелети людей, що загинули тут під час битви і пожежі. Деякі з клітей використовувались одночасно і як майстерні, про що говорять зустрінуті тут знаряддя праці та відходи виробництва, заготовки сировини і готова продукція. Кліті внутрішнього ряду призначались, можливо, лише для господарських потреб. В них були виявлені у великій кількості кістки свійських тварин і побутові речі, причому в жодній з них не знайдено залишків печей.

Завдяки відносно добрій збереженості нижніх частин стін клітей зовнішнього ряду вдалось реконструювати не тільки будову окремих клітей, а й планування всього житлово-господарського комплексу в цілому.

Всі кліті зовнішнього ряду побудовані з дубових колод діаметром біля 0,2 м. Кінці поперечних колод виступали за лінію поздовжніх стін приблизно на 0,3—0,4 м. Колоди поздовжніх стін з'єднувались одна з одною по довжині шляхом врубки їх «внахлестку» в поперечні стіни конструкції. За своїми розмірами кліті зовнішнього ряду не одинакові. Більшість з них мала довжину 3,5—3,6 м. Деякі зруби являли собою невеличкі приміщення довжиною всього біля 2 м, в той час як довжина окремих клітей досягала 5 м. Ширина всіх клітей майже скрізь однакова і дорівнювала в середньому 3,2 м. В двох клітях на внутрішній поверхні стін знайдені залишки глиняної обмазки з слідами побілки.

Долівки у всіх житлах глинобитні. В зв'язку з тим, що верхні частини клітей не збереглись, їх висоту, а також будову дверей та вікон простежити не вдалось. Не виключена можливість, що між собою сполучались не тільки кліті зовнішнього і внутрішнього рядів, а й окрім житла зовнішнього ряду. Про це може свідчити хоча б той факт, що печі були не в усіх житлових клітях. По відношенню до дверей печі розміщувались, як правило, в правому задньому кутку клітей і були повернуті челюстями до входу. Печі були двох типів — сферичні глинобитні і кам'янки. В двох клітях знаходилось по дві печі.

Звертають на себе увагу великі зернові ями грушовидної форми, які були викопані в долівках двох клітей. В більшості клітей великі скучення обгорілого зерна знайдені прямо на долівках біля однієї із стін, що може свідчити про наявність спеціальних засік.

Будь-якої певної закономірності в чергуванні великих і малих клітей, а також клітей з печами і без печей, як це спостерігалось, наприклад, на Райковецькому городищі, тут не простежено. Ця обставина дуже утруднює виділення комплексів, які було б можливо приурочити до житлово-господарчих одиниць, що належали окремим родинам.

Всього було розкопано 24 житлові кліті. Виходячи із розмірів периметра городища і приймаючи 3,5 м за середню довжину кліті, можна припустити, що всього на Колодяжинському городищі було близько 70 житлових клітей.

Розміщення жител в середині земляного валу було викликано як фортифікаційними, так і господарчими потребами — житла, які знаходилися під прикриттям валу, було значно важче зруйнувати або підпалити під час воєнних дій, а вільне від будівель внутрішнє подвір'я городища дозволяло розмістити тут в разі потреби велику кількість людей, худоби і продовольчих запасів. Крім того, перекриті земляним насипом валі житла-кліті добре зберігали тепло взимку.

Цікаво зазначити, що розташування жител по краю городища було характерним і для більш ранніх часів. Прикладом такого планування може бути відоме Єкімауцьке городище, що датується IX—XI ст., де житла розташовувались по колу біля валу, а в центрі була вільна від жител площа¹.

Таке планування феодальних садиб, як найбільш раціональне, існувало не тільки в древній Русі, але було типовим і для середньовічних країн Західної Європи. Так, з трактату Петра Кресценція «Про користь сільського господарства», який був опублікований в 1305 р., ми дізнаємося про будову італійських феодальних маєтків. Петро Кресценцій пише, що житла челяді і господарські будівлі розміщувались біля валу, що оточував двір феодала, який всередині був незабудованим — тут знаходилося лише житло власника маєтку².

Поки що житла-кліті зустрінуті лише на чотирьох південноруських городищах — Колодяжинському, Райковецькому, I Городському і на городищі біля с. Воїнська Гребля, Градицького району, Полтавської області, що є залишками літописного Воїнія. Житла-кліті були не особливим типом зрубного наземного житла, а тільки дотепним використанням дерев'яних конструкцій, що розміщувались в середині валів, так званих городен, або тарас, відомих на Русі ще в Х ст.

На Колодяжинському городищі знайдено також залишки жител напівземлянкового типу. Сім з них знаходилось на внутрішньому подвір'ї городища, недалеко від клітей; чотиринацятъ напівземлянок роз-

¹ Г. Б. Федоров, Славяне Поднестровья, зб. «По следам древних культур, Древняя Русь», М., 1953, стор. 142.

² А. И. Хоментовская, О выгодах сельского хозяйства Петра Кресценция, Агрокультура в памятниках западного средневековья, Переводы и комментарии, М.—Л., 1936, стор. 300.

міщувалось на площині городища між зовнішнім і внутрішнім валами. Більшість напівземлянок мала прямоуглу форму розмірами $3 \times 3,5$ м і була заглиблена в материк від 0,5 до 1 м. По кутках заглибленої частини жител простежені ямки від стовпів, що входили в конструкцію стін і підтримували покрівлю. В окремих житлах вдалось простежити входи, вирізані в одній із стін, інколи східчасті. У внутрішній конструкції напівземлянок часто застосовувались врізи в материк, які використовувалися для лежанок і підставок для печей. Характерно особливістю більшості жител є господарські ями, а також відсутність передпічних ям. Печі в напівземлянках виключно глинисті. В двох житлах знаходилось по дві печі. Деякі напівземлянки, так само, як і окремі кліті, використовувалися одночасно і як майстерні, про що свідчать знайдені в них відходи виробництва і ремісничі знаряддя праці.

На селищі, яке розташоване біля городища, відкрито всього чотири житла напівземлянкового типу, що не дозволяє визначити його розміри і густоту забудови¹.

Майже весь речовий матеріал, здобутий під час розкопок Колодяжинського городища, було знайдено на долівках клітей та напівземлянок, що дає змогу скласти уявлення про майновий стан і соціальну принадлежність їх мешканців.

Знайдені в більшості жител та господарських приміщень сільсько-господарські знаряддя, запаси зерна, жорна та кістки домашніх тварин свідчать про те, що основним джерелом існування жителів Колодяжина були землеробство та тваринництво. Археологічний матеріал говорить не тільки про панівне значення землеробства, а й про його досить високий технічний рівень. Так, про розвинуте орне землеробство свідчить перш за все застосування для обробітку землі удосконалених дерев'яних рал і плугів, робочими частинами яких були залізні наральники і лемеші. Наші знахідки представлені одним наральником і трьома лемешами. Цікаво зазначити, що два лемеші були знайдені в кліті XVII і розташованій біля ньїї господарській прибудові, які належали одній із найбільш заможних родин Колодяжина. В житлах знайдено також 21 косу, 8 серпів, 5 залізних оковок від заступів, 17 цілих і фрагментованих жорен, зернові і технічні культури: жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплю.

На городищі зустрінуто багато кісток свійських тварин, які дозволяють визначити їх видовий склад. Переважають кістки великої рогатої худоби і коней. Значно менше знайдено кісток свиней, овець і кіз. Незначна кількість кісток цих тварин і риб, порівняно з кількістю кісток свійських тварин, свідчить про суттєву допоміжну роль мисливства та рибальства в господарчій діяльності жителів Колодяжина.

Крім пам'яток сільського господарства, на городищі виявлено значну кількість речей, які свідчать про місцеве ремісниче виробництво. В декількох клітіях і напівземлянках, які використовувалися як залізоброні майстерні, знайдені криці, залізний шлак, молот-кувалда, ковалські кліщі, зубило, пробійник. В більшості жител траплялися деревообробні інструменти: сокири, скобелі, тесла, долота, різці, свердла. Це дає підставу вважати, що обробка дерева в Колодяжині, як і скрізь в древній Русі, знаходилась на грани між загальнодоступним промислом і ремеслом. Знайдені в обгорілому стані і залишки виробів із дерева — бочки, відра, миски, ложки.

Про наявність в Колодяжині майстрів-ювелірів свідчать зустрінуті тут заготовка срібла, маленькі керамічні тиглі і половина кам'яної формочки для відливки котлів.

¹ Під час археологічної розвідки в 1948 р. було зафіксовано напівземлянкового типу житло з матеріалом XII—XIII ст. приблизно в 600 м на південний схід від городища, що може свідчити про досить значні розміри селища.

В одній із напівземлянок городища (№ 1) зустрінуті у значній кількості фрагменти рогів благородного оленя і дикої кози, а також трубчастих кісток тварин, які мають на собі сліди обробки. Тут же знайдені і готові вироби з рогу і кістки.

На городищі виявлено також велику кількість речей побуту і прикрас: глиняну посуду, ножі, замки, ключі, персні, сережки, шийні гривні, енколпіони і т. п.

Важливо зазначити, що речовий матеріал знаходився в кожному житлово-господарському комплексі приблизно в однаковій кількості. Ця обставина дає підставу вважати, що сім'ї, які тут мешкали, в майновому відношенні були більш-менш рівними. Щоправда, одна з житлових клітей (XVII) виділялась серед інших більшими розмірами і деяким багатством речового матеріалу. Розміри цієї кліті складають $5,0 \times 3,0$ м. На долівці житла були знайдені залишки чотирьох бочок і трьох великих корчаг, в яких зберігались зерна пшениці, жита, гороху, маку та борошно. Біля однієї із стін лежали жорна. Із залізних речей тут виявлено леміш, дві сокири, коса, замок, три ножі, пряжка, уламки дужок і обручів від дерев'яних відер. Крім того, в кліті знайдено сім горщиців і кувшинів, фрагментовані дерев'яні миски та чашки, дерев'яний гребінь, залишки шерстяної пряжі, шматки тканини, клубок ниток, два шиферних пряслася. До числа прикрас слід віднести уламки скляних браслетів, бронзову круглу підвіску і масивну срібну шийну гривну.

Значну кількість речей було знайдено і в господарській прибудові, що належала цьому житлу — керамічний посуд, уламки мідних казанів, леміш, кирку, оковку заступа, долото, тесло, замки, мармуровий натільний хрестик, енколпіон і фігурну бронзову булаву. Як в житлі, так і в господарській прибудові знайдено скелети людей та худоби.

Але ця кліті знаходилась в загальному фортифікаційно-житловому ряді і будова її була такою ж самою, як і всіх інших клітей. Неважаючи на те, що майже в кожному житлово-господарчому комплексі городища були зустрінуті сільськогосподарські знаряддя, запаси зерна і кістки свійських тварин, ми не можемо розглядати їх мешканців як феодально залежних землеробів, відомих під назвою смердів. Такому припущення суперечить знаходження в житлах великої кількості різного майна, в тому числі дорогих срібних прикрас, які, звичайно, не могли належати закабаленим селянам, майнове становище яких досить добре відоме з письмових джерел. Такому припущення суперечить також сама будова жител-клітей, тісно пов'язаних одне з одним і споруджених одночасно за наперед продуманим планом. Як відомо, житла смердів в господарському і побутовому відношенні були цілком самостійними, відокремленими одиницями. З наведених вище причин відпадає також припущення про належність цих жителів дворовій челяді феодальної садиби.

На соціальний склад мешканців внутрішнього двору Колодяжина проливають деяке світло знахідки в окремих житлах зброї і предметів військового спорядження. Як відомо, в древній Русі правом постійно мати при собі зброю користувалися лише представники панівних класів, зокрема військово-феодального стану. Древньоруські дружинники в залежності від свого економічного стану поділялись на декілька груп, в основному на старших і молодших. Старші дружинники, які називались «боярами» і «лучшими мужами», належали до військово-феодальної аристократії. Молодші дружинники, відомі під назвою «отроков», або «детских», були вихідцями з середнього прошарку феодально-го класу, рядовими професійними воїнами. Молодші дружинники знаходились на військовій службі у великих феодалів, за яку наділялись останніми землею з правом експлуатації селян, що її обробляли. Інакше кажучи, вони були дрібними феодалами-землевласниками, які знаходились у васальній залежності від своїх сюзеренів.

Літописи неодноразово згадують про феодальну земельну власність дружинників як про явище цілком звичайне. Так, в 1096 р. князь Мстислав після закінчення війни «распусти дружино по селом»¹. В 1146 р. князь Ізяслав «розграбиша... дому дружины Игоревы и Всеволоже, и села, и скоты, взяша именя много»². В 1150 р. князя Ізяслава по дорозі до Мічська «усретоша и дружина многое множество, иже седяхуть по Тетереви»³. Той же князь Ізяслав в зверненні до своєї дружини говорив: «Вы есте по мне из Рускые земли вышли, своих сел и своих жизней лишился»⁴.

Немає ніякого сумніву в тому, що дружинники розглядаються літописцем як феодали-землевласники.

Таким чином, цілком правдоподібно припустити, що в житлах, які знаходились на внутрішньому подвір'ї Колодяжинського городища, мешкали рядові воїни-дружинники разом з своїми сім'ями. Ці дружинники знаходились на військовій службі у крупного феодала, якому належав Колодяжин. Основною функцією дружинників було не стільки захищати Колодяжин під час нападу ворога, скільки постійно тримати в покорі закабалене селянство, яке було готове при першій же нагоді виступити проти своїх гнобителів.

Про антифеодальні народні виступи в древній Русі неодноразово згадують літописи. Цілком природно, що під час ворожого нападу разом з дружинниками в обороні Колодяжина брало участь все його населення.

Знахідки в житлах і господарських спорудах, що належали дружинникам, предметів військового спорядження — вудил, стремен, шпор, пряжок від збрюї — свідчать про те, що в Колодяжині серед кінського поголів'я були і верхові, бойові коні. В зв'язку з цим стає зрозумілим, чому в житлово-господарських комплексах городища знайдено значну кількість кіс, які призначалися для сінокосу, а також залізних пут з замками для стриноження коней.

Можна припустити, що у вільний від службових обов'язків час дружинники та члени їх сімей самі працювали в своєму господарстві, хоча всі основні сільськогосподарські роботи виконувались залежними від них селянами⁵. Деякі дружинники, можливо, займались не тільки сільським господарством, але і ремісництвом — в декількох клітях і в одному напівземлянковому типу житлі знайдені залишки ремісничого виробництва.

Так, наприклад, в клітях I і V знайдені заготовки заліза у вигляді криць, куски залізного шлаку, молот та ручне зубило, що дозволяє вбачати в них ковальські майстерні. В клітях VII і X зустрінуті маленьке ковадло, кам'яна ливарна формочка і мініатюрні тигельки, які свідчать про те, що тут жили люди, що займались ювелірною справою. В напівземлянковому житлі (№ 1), розташованому біля кліті XVI, виявлені в значній кількості фрагменти рогів оленя і дикої кози з слідами обробки, а також цілком готові кістяні вироби.

Припущення про те, що дружинники могли займатись у вільний від службових обов'язків час ремісництвом, підкріплюється знахідками в цих житлах предметів військового спорядження. Так, наприклад, в кліті VII серед залишків ювелірного виробництва були шпора та вудила. Про це може свідчити також сам факт розміщення цих жителі-майстерень в загальному ряді клітей, що вказує на досить видне становище.

¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 166.

² Там же, стор. 233.

³ Там же, стор. 286.

⁴ Там же, стор. 284.

⁵ Таке припущення в результаті аналізу матеріалів Райковецького городища вперше зробив В. Й. Довженок в статті «Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних», АП, т. 8, К., 1953, стор. 21.

вище, яке займали майстри серед населення Колодяжина. Необхідно зазначити, що ремесло в Колодяжині було розвинуту досить слабо і мало переважно натуральний характер, тобто виготовлена продукція призначалася, в основному, не для ринку, а для власного споживання.

Аналіз речового матеріалу, здобутого в клітях і напівземлянках, які розміщувались в центральній частині городища, дозволяє зробити висновок, що ці два типи житла відрізнялися між собою лише конструктивно, а не за своєю соціальною належністю. Як в клітях, так і в напівземлянках були знайдені рівноцінні речі — енколпіони, срібні шийні гривні, фігурні бронзові булави, шпори і т. п. В обох типах житла простежені також сліди ремісничого виробництва. В зв'язку з цим цілком імовірно припустити, що дружинники жили не тільки в клітях, а й в житлах напівземлянкового типу. Наведені вище факти дозволяють переглянути питання про належність жител-напівземлянок виключно найбіднішим верствам населення древньої Русі.

Виникає питання, кому могла належати кліт XVII, яка, як уже зазначалось, відрізнялась від інших своїми дещо більшими розмірами і багатством речового матеріалу?

Відносно незначні розміри цієї кліті, її розміщення в загальному фортифікаційно-житловому комплексі, а також сам речовий матеріал не дозволяють вбачати в ній житло великого феодала, власника Колодяжина. У нас є підстави вважати, що це житло належало одному з представників старшої дружини, особі, що була одночасно військовим і адміністративним начальником. Можливо, що цій же особі належала фігурна бронзова булава, яка була знайдена в господарській прибудові біля кліті XVII. Як відомо, такі булави в древній Русі були не тільки зброєю, але й знаком воїнської влади.

Про те, що маєтками крупних феодалів, зокрема древньоруських князів, управляли їх наближені — огнищани і тіуни, є згадки в літературних джерелах.

В зв'язку з цим цікаво зазначити, що і на Райковецькому городищі, яке за своєю будовою і соціальним призначеннем подібне до Колодяжинського, була виявлена кліт, яка відрізнялась від інших багатством речового матеріалу, хоча за іншими своїми ознаками не могла належати великому феодалу¹.

Цілком імовірно, що, крім дружинників, в Колодяжині постійно проживала і дворова челядь, про яку згадує «Руська Правда». Челяддю в древній Русі називалася та частина залежного від великого феодала населення, яка безпосередньо працювала на нього, експлуатувалася ним на панщині або працювала в його маєтку, виконуючи найрізноманітніші функції аж до нижчої військової служби в дружині феодала².

Дворовій челяді, можливо, належали ті напівземлянкові житла, які знаходились в північній частині Колодяжинського городища, між зовнішнім і внутрішнім валами. Археологічний матеріал, який було знайдено в цих житлах, цілком відповідає нашому уявленню про господарську діяльність і майнове становище древньоруської дворової челяді. Тут зустрінуті в незначній кількості сільськогосподарські знаряддя, деякі інструменти та побутові речі.

В двох житлах простежені залишки ремісничої діяльності — обробки заліза. Тут знайдено значну кількість залізного шлаку і половинку ковалських кліщів. Це може свідчити про те, що серед дворової челяді були й ремісники. Характерно, що в жодній з цих напівземлянок не було зустрінуто ж одної коштовної речі, які траплялися в житлах центральної частини городища.

¹ В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950, стор. 41—42.

² Б. Д. Греков, Київська Русь, К., 1951, стор. 161.

Але ні дворова челядь, і молодші дружинники не були, звичайно, основними виробниками матеріальних благ феодальних господарств в древній Русі. Такими виробниками, безперечно, були селяни, які знаходились в різних формах залежності від феодалів-землевласників. Селяни жили в неукріплених поселеннях поблизу від феодальних садиб-замків. Вони мали свої невеличкі господарства і обробляли землю феодалів своєю робочою худобою і знаряддям.

Відкриті біля Колодяжинського городища чотири напівземлянкові житла, можливо, і належали таким феодально залежним селянам.

Нарешті, виникає питання, чи жив в Колодяжині сам власник феодального маєтку, великий феодал? В зв'язку з тим, що Колодяжинське городище розкопане ще не повністю, відповісти на це питання поки що неможливо. На цілому ряді древньоруських городищ, які були феодальними садибами-замками, не було зустрінуто жодного житла, яке б за своїми розмірами, будовою чи багатством речового матеріалу могло належати великому феодалу. Це цілком зрозуміло — чим могутнішим і впливовішим був феодал, тим далі від його володінь знаходилась його резиденція. Найбільш могутні феодали жили в крупних містах і управляли своїми маєтками при допомозі своїх наближених — огнішан і тіунів.

Така картина спостерігалась в ці часи і в західно-європейських країнах. Згадуваний вже нами Петро Кресценцій, італійський автор кінця XIII — початку XIV ст., говорячи про власників феодальних маєтків, пише, що коли знатність і могутність феодалів не дозволяють їм жити разом в одній садибі зі своїми колонами, то вони тримають там тільки управляючого (кастальда), а самі живуть в іншому місці¹.

Питання про те, кому, якому конкретно великому феодалу належав Колодяжин, також заслуговує на увагу. Розташований всього на відстані 4 км від Кам'янця, який, за літописом, належав в кінці XII ст. волинському удільному князю Роману Мстиславичу, Колодяжин, можливо, також був власністю цього князя. Це припущення підкріплюється знахідкою на Колодяжинському городищі гончарного посуду з клеймами у вигляді так званого «знака Рюриковичів», що був знаком власності древньоруських князів². Вживання колодяжинськими гончарами замість своїх клейм особистого знака князя може свідчити про те, що вони входили до складу вотчинних ремісників, дуже тісно зв'язаних з князівським господарством. Щоправда, належність цього знака якому-небудь визначеному древньоруському князю ще не встановлена, але не виключена можливість, що це особистий знак князя Романа Мстиславича або його нащадків.

Про те, що власником Колодяжина міг бути тільки могутній феодал, свідчить також сама будова городища. Той факт, що житла-кліті були конструктивно пов'язані з фортифікаційними спорудами і будувались, отже, одночасно з ними, говорить про те, що ці житла будувались не за ініціативою окремих людей, а однією особою, за наперед продуманим планом. Під час будови фортифікаційно-житлових споруд були враховані житлові і господарські потреби тих людей, які повинні були тут постійно жити. Такою особою міг бути, звичайно, тільки дуже великий феодал, скоріш за все удільний князь, який мав достатні кошти і велику кількість робочих рук.

Таким чином, вся сукупність археологічного матеріалу, здобутого під час дослідження Колодяжинського городища, свідчить про те, що це була типова для древньої Русі укріплена садиба-замок великого феодала, можливо, волинського удільного князя Романа Мстиславича.

¹ А. И. Хоментовская, вказ. праця, стор. 300.

² Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси XI—XII вв., СА, вып. VI, М.—Л., 1940, стор. 249.

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ЖИТЕЛЕЙ ДРЕВНЕГО КОЛОДЯЖИНА.

Резюме

Среди исследовавшихся в последние годы на территории УССР городищ времен Киевской Руси значительный интерес представляет городище, расположеннное на окраине села Колодяжное, Дзержинского района, Житомирской области, являющееся остатками летописного «города Колодяжьна», разрушенного в 1241 г. полчищами Батыя.

Ценность Колодяжинского городища как исторического источника заключается в том, что хорошая сохранность культурного слоя и наличие полной документации дали возможность изучить археологический материал по жилищно-хозяйственным комплексам.

На городище вскрыто 24 жилища-клети, которые располагались по его периметру. Всего на городище было около 70 таких клетей. Здесь же были открыты жилища и полуzemляночного типа (21).

Как свидетельствует археологический материал, основным источником существования жителей Колодяжина было земледелие. Представлены находками и памятники местного ремесла.

Важно отметить, что вещевой материал находился почти поровну в каждом жилищно-хозяйственном комплексе и, следовательно, проживавшие в них семьи были в имущественном отношении более или менее равны. На социальный состав обитателей клетей и полуzemляночных жилищ, располагавшихся на внутреннем дворе городища, проливают свет находки в некоторых из них оружия, а также украшений из серебра. Можно думать, что здесь жили профессиональные воинодружинники, принадлежавшие к низшей группе военно-феодального сословия и находившиеся на службе у крупного феодала, владельца Колодяжина. За свою службу феодалу дружинники, видимо, наделялись им землей с правом эксплуатации сидевших на ней крестьян. Археологический материал дает основание предполагать, что в свободное от службы время дружинники могли и сами работать в своем хозяйстве, а также заниматься отдельными видами ремесла. Но все основные земледельческие работы выполнялись, конечно, зависимыми от них крестьянами и дворовой челядью. Последней могли принадлежать полуzemляночные жилища с бедным инвентарем, располагавшиеся на площадке между валами. Обнаруженные за пределами городища четыре жилища-полуземлянки, находились, очевидно, на поселении сельского типа, где проживали феодально зависимые крестьяне — основные производители всех материальных благ феодальных хозяйств древней Руси. Таким образом, вся совокупность археологического материала, добывшего во время исследований Колодяжинского городища, свидетельствует о том, что это была типичная для древней Руси укрепленная усадьба-замок крупного феодала, возможно, волынского удельного князя Романа Мстиславича.

ПУБЛІКАЦІЇ

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ДЕЯКІ НОВІ ДАНІ ПРО ЕПОХУ БРОНЗИ В ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

(За матеріалами експедиції «Великий Київ»
1947—1952 pp.)

На протязі семи років, з 1947 по 1952 р., в Інституті археології АН УРСР під керівництвом П. П. Єфіменка проводила роботу комплексна археологічна експедиція, яка дісталася назву «Великий Київ». Експедиція ставила своїм завданням фіксацію і дослідження пам'яток різного часу, виявлених шляхом широкої археологічної розвідки, проведеної навколо Києва. Пізніше район досліджень експедиції значно розширився за рахунок центральних районів Київської області, а також окремих територій Полтавської, Житомирської і Чернігівської областей. Отже, розвідкою була охоплена вся північна частина Середнього Подніпров'я — від Канева до Києва, значна частина Верхнього Подніпров'я — від Києва до гирла Прип'яті, межиріччя Дніпра і Десни, а також басейн Десни від гирла до м. Остер.

Таким чином, незважаючи на те, що роботи експедиції мали в основному розвідковий характер і значною мірою обмежувалися збиранням підйомного матеріалу, шурfovкою і невеликими розкопками, в результаті семи років обслідування був зібраний великий матеріал, який значно доповнює уявлення про стародавню історію цієї частини Подніпров'я¹.

В цій статті дається огляд і характеристика пам'яток тільки епохи бронзи.

Уявлення про епоху бронзи в північній частині як Лівобережної, так і Правобережної України, яке існує зараз, є дуже фрагментарним і не відбиває дійсної картини ні щодо характеристики матеріалу, ні щодо розуміння історичних подій, які відбувалися тут в епоху бронзи. Пояснюються це в першу чергу дуже поганим вивченням археологічних пам'яток.

Між тим дослідження цього району має велике значення перш за все тому, що у радянській і в закордонній археології панує погляд, за яким саме територія північної частини Подніпров'я є найстародавнішою батьківщиною слов'ян.

Для того щоб таке твердження вийшло за межі умовиводів, яким воно поки що є, потрібні археологічні факти, що цілком певно вказали б на послідовність культурного розвитку на цій території на протязі

¹ За матеріалами експедиції «Великий Київ» написано вже ряд статей, присвячених пам'яткам трипільської культури, епохи міді, раннього заліза тощо. Вони опубліковані у виданнях Інституту археології АН УРСР.

ряду віків. В значній мірі саме цій меті і була підпорядкована робота експедиції «Великий Київ».

На обслідуваній території Дніпро проходить через різні природно-географічні зони. Вище Києва він тече через Полісся, в зоні соснових та дубових лісів. I Дніпро, і Десна течуть тут по низовині, вкритій

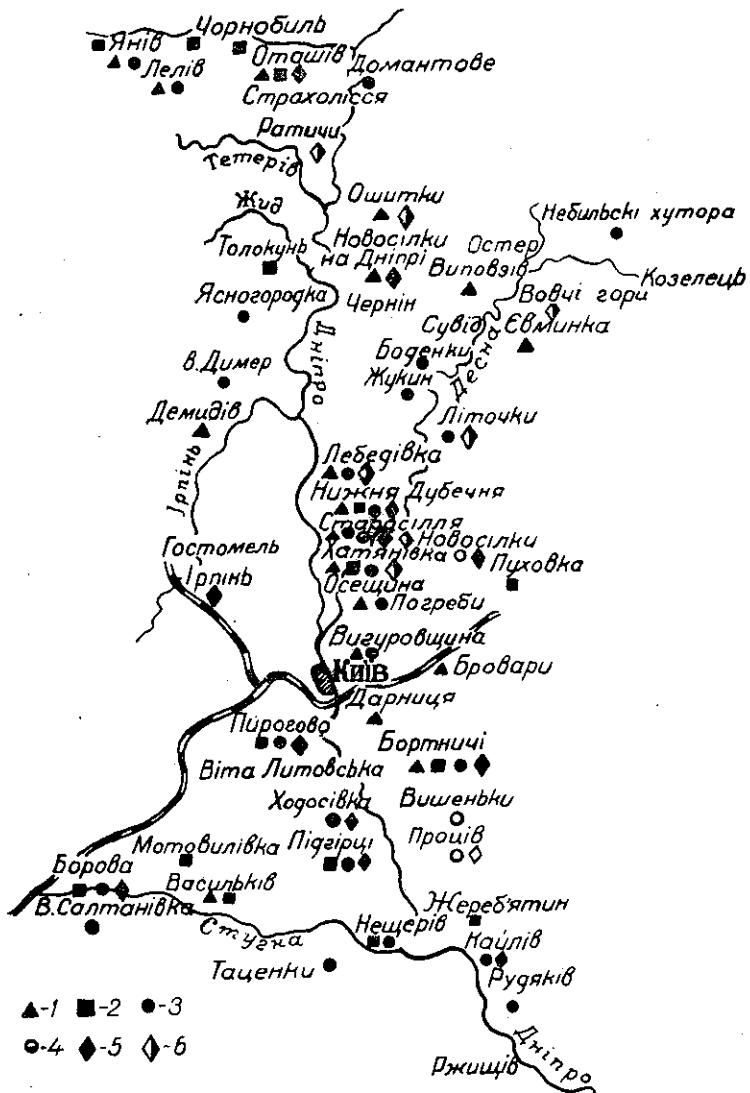

Рис. 1. Карта пам'яток епохи бронзи, обстежених експедицією:

1 — пам'ятки ранньої бронзи; 2 — пам'ятки середньої бронзи з багатоваликою керамікою типу Бабине III і Шевченківський Сад; 3 — пам'ятки середньої бронзи комарівського типу; 4 — пам'ятки середньої бронзи сошинського типу; 5 — пам'ятки пізньої бронзи білогрудівського типу; 6 — пам'ятки пізньої бронзи лебедівського типу.

в основному піщаними відкладами. Заплава у обох річок в цих місцях дуже широка, іноді до 10—14 км. В ряді місць межиріччя Десни і Дніпра має немов єдину низинну піщану терасу, вкриту луками, зарослями невисоких чагарників і невеликими лісовими масивами, серед яких розташовані значні піщані островки. Нижче Києва Дніпро тече по лісостепу; долина річки тут стає вужчою, береги — вищими; особливо високим стає правий берег біля Канева, досягаючи 50—70 м висоти над рівнем річки.

Основна частина пам'яток була виявлена в заплаві річок Дніпра, Десни та їх притоків Стугни, Ірпеня, Тетерева, Прип'яті на піщаних острівцях¹. Більшість таких острівців і зараз навіть в найбільші повені не затоплюється. Друга, менша частина пам'яток, головним чином поселення раннього періоду епохи бронзи, виявлена на надзаплавних терасах і високих ділянках корінного берега.

Пам'яток епохи бронзи виявлено понад 200. Більша частина їх відноситься до середнього та пізнього періодів епохи бронзи, менша — до раннього. Характеристика пам'яток подається по хронологічних періодах, в середині яких, коли це можливо, виділяються окремі культурні групи (рис. 1).

* * *

Експедицією «Великий Київ» пам'ятки раннього періоду епохи бронзи виявлені порівняно в невеликій кількості — всього на 25 пунктах. Більша частина їх знайдена на лівому березі Дніпра, переважно на північ від Києва, а також в межиріччі Дніпра і Десни.

Всі вони являють собою залишки поселень. Їх топографія майже у всіх випадках однотипна, виражена досить чітко; більшість поселень розташована на краю борової чи надзаплавної тераси, на виступаючих мисах та інших ділянках високого берега річки. В незначній кількості залишки поселень раннього періоду епохи бронзи зустрічаються також і в заплаві, де вони розташовувалися на піщаних дюнах. У ряді випадків однотипна кераміка була виявлена в одному і тому ж пункті і на підвищенні ділянці берега, і в заплаві.

На поселеннях раннього періоду епохи бронзи розкопки не провадилися. Підйомний матеріал, який складався головним чином з уламків кераміки, рідко дає можливість судити про форми посуду. І хоч характер керамічного матеріалу, виявленого в різних пунктах, дуже різноманітний, проте порівняно невелика кількість обслідуваних об'єктів, фрагментарність кераміки і майже повна відсутність на цій території відомих пам'яток епохи ранньої бронзи, з якими можна було б порівняти новий матеріал, значно утруднюють можливість розчленування його в часі або територіально.

І все ж в якісь мірі вдається виділити дві основні групи. До першої, більш численної, належать пам'ятки, виявлені переважно на північ від Києва (біля с. Ошитки — урочища На Гірках, Юрків Брід та Бір, біля с. Старосілля — урочище Коло Млина, біля сіл Хатянівка, Лебедівка, Чернин — урочище Божа Гора, біля с. Новоселки на Дніпрі — урочище Струмель та ін.). Основною формою посуду на цих поселеннях є тонкостінні посудини, добре випалені, у глині домішка піску, колір всередині чорний, зовні — жовтий, коричневий, рожевий. Вони мають високі прямі вінця з трохи відігнутим краєм та маленькі денця, слабо виявлені, часто вгнуті всередину. Звичайно орнаментовані вінця і верхня частина посудини, проте зустрічаються екземпляри, в яких орнаментом вкритий увесь тулуб і навіть денце. Візерунок нанесений або дуже тонким шнуром, або рівними короткими смугами, так званим прямим штампом. Він утворює широкі пояси, які складаються з трикутників або ілинкових композицій. В цілому кераміка цього типу за характером тіста, формами і орнаментацією близька до кераміки середньодніпровської культури² (рис. 2, 3, 4, 5, 7).

Друга група пам'яток раннього періоду епохи бронзи, зустрінутих на обслідуваній ділянці, характеризується керамікою іншого типу.

¹ В якісь мірі це пояснюється тим, що роботи експедиції проходили головним чином в заплавах річок і в значно менший мірі — в надзаплавних ділянках.

² Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, вып. XVI, стор. 34—51.

Таких пам'яток значно менше, і область їх поширення в основному лежить на південь від Києва.

Найхарактернішою пам'яткою цього типу є поселення Бортничі в Бориспільському районі, Київської області, досліджene В. М. Даниленком та А. П. Савчуком. Кераміка епохи ранньої бронзи була виявлена тут в двох урочищах: Старе Кладовище та Окрема Дюна.

Урочище Старе Кладовище розташоване на боровій терасі Дніпра, в 1,5 км на північ від хут. Червоного. В цьому місці під час робіт

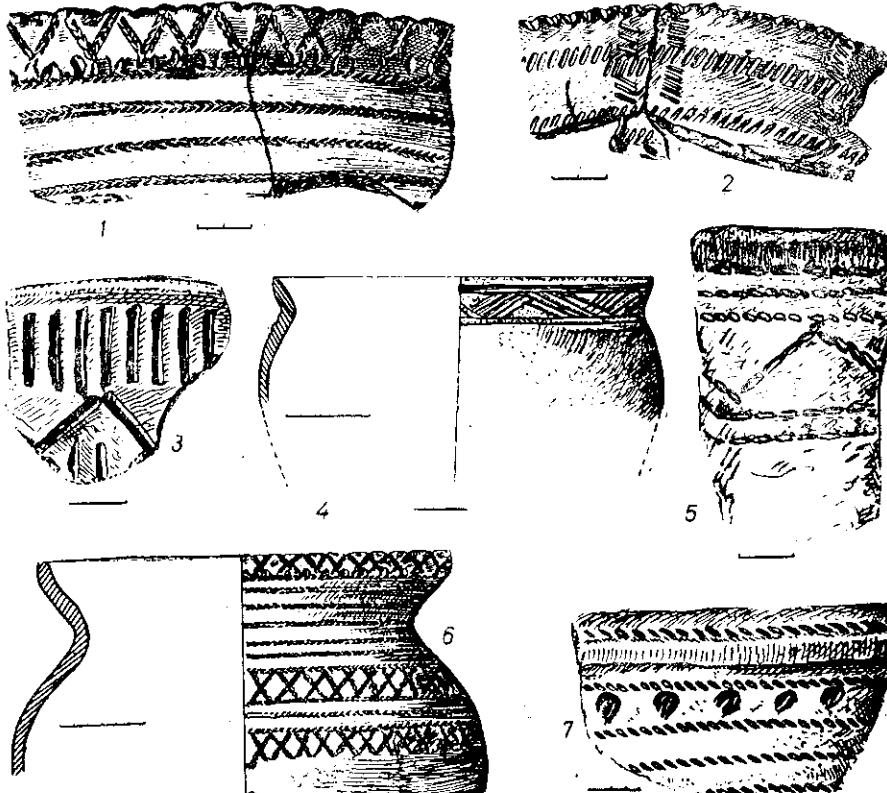

Рис. 2. Кераміка ямно-катакомбного і середньодніпровського типів:
1, 4, 6 — Бортничі; 2, 3, 5, 7 — Чернин.

по прокладці вузькоколійної залізниці виявлено було значну кількість кераміки раннього періоду епохи бронзи.

Така ж кераміка була знайдена в 400 м на південний захід від цього урочища, на ділянці борової тераси, відрізаної котлованом, яка дісталася назву Окремої Дюни. Не виключено, що обидві ці ділянки в ста-ровину були зайняті одним поселенням.

Уся кераміка товстостінна, в глині є домішка крупнозернистого піску. Колір посудин бурій і темно-червоний. Внутрішня поверхня вкрита розчісами. Наскільки вдається помітити, основну форму кераміки складають посудини великих розмірів з опуклим тулубом і плоским денцем. Характерною є багата і різноманітна орнаментація, яка вкриває звичайно верхню частину посудини. Орнамент, напесений товстим шнуром або тасьмою, складається з декількох горизонтальних смуг, які оперезують горло і верхню частину тулуба. На багатьох посудинах відбитки шнура утворюють трикутники і ялинковий візерунок. Часто зустрічаються пояси з горизонтальних смуг шнуркового штампа і коротких косих відбитків шнура або палички (рис. 2, 1, 2, 6).

На поселенні в Бортничах знайдені великі пряслиця біконічної форми, також орнаментовані шнуром. Крім керамічних виробів, тут були знайдені два чотиригранних бронзових шила, декілька уламків кам'яних свердлених сокир та декілька крем'яних стріл у формі видовженого трикутника, із затнутими всередину борідками і коротким черешком для насаду (рис. 3, 1, 3, 6). Кераміка, близька до тієї, що характерна для Бортницького поселення, виявлена в багатьох інших місцях: с. Старосілля — урочище Гористе; с. Осещина — урочище Діброва; с. Хатянівка, Вишнедубечанського району, та ін.

Кераміка, виявлена на цих поселеннях, і за формами, і за деякими мотивами орнаментації, і за обробкою поверхні (розчоси на внутрішній поверхні) близька до кераміки раннього періоду бронзового

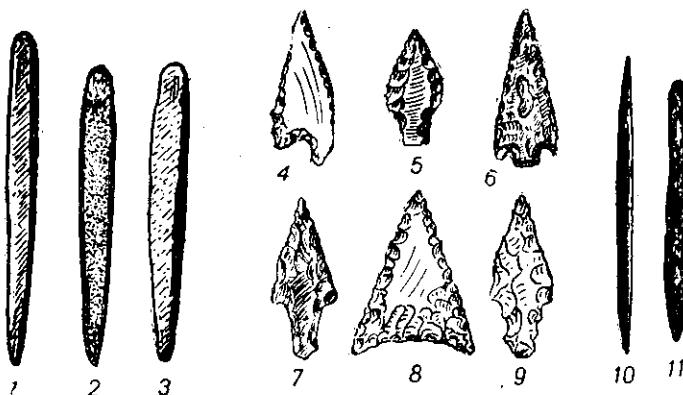

Рис. 3. Вироби з міді, кременю й кістки:
1, 3, 6 — Бортничі; 2, 8, 9 — Плитовище — Янів; 4, 5 — Підгірці;
7, 10, 11 — Старосілля.

віку степової частини України. Зокрема, поселення в Бортничах багато в чому нагадує пам'ятки катакомбної культури. Проте тут є і відмінності, які проявляються не тільки в кераміці, а й в ряді інших ознак: для степових пам'яток раннього періоду епохи бронзи, наприклад, не є характерними пряслиця з шнуром орнаментом, тоді як в Середньому Подніпров'ї вони дуже поширені. Це слід, очевидно, пояснити впливом трипільської культури. В цілому ж в пам'ятках типу Бортничі цілком імовірно можна бачити сліди просування в ранній період епохи бронзи якоїсь групи степових племен у лісостеп, на північний захід.

Таким чином, в тій частині Подніпров'я, яка обслідувана експедицією «Великий Київ», в ранній період епохи бронзи жили декілька різних племінних об'єднань. Іх кількість, хронологічне співвідношення і особливості культури ще не досить ясні, проте вже зараз більш-менш виділяються три групи пам'яток, які відповідають, очевидно, трьом різним племінним утворенням. Перша і, очевидно, більша група пов'язана з середньодніпровською культурою, друга, яка в основному не поширювалася північніше Києва, представлена пам'ятками ямної та катакомбної культури. Нарешті, третя група пам'яток, яка відноситься, можливо, до трохи ранішого часу, була виявлена роботами експедиції «Великий Київ» і названа київсько-пізньотрипільською, або софіївською¹.

¹ Її розгляд не входить в завдання цієї статті, оскільки її присвячено декілька спеціальних робіт. Див. Ю. Н. Захарук, Софіевский могильник, автореферат, канд. диссертации, К., 1951; В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, Червоно-хуторський могильник мідного віку, АП, т. VI, К., 1956, стор. 92—98.

Пам'яток середнього періоду епохи бронзи виявлено значно більше, ніж пам'яток ранього періоду. Знайдені і дослідженні не тільки поселення, а й поховання, досліджено декілька жител, здобуто великий і досить різноманітний інвентар.

Особливе значення має та обставина, що для середнього періоду епохи бронзи на обслідуваній ділянці завдяки матеріалам, одержаним експедицією «Великий Київ», вдалося виділити три, очевидно, основні групи пам'яток, які існували в один або близький час.

Перша група на підставі загальної близькості з пам'ятками середнього періоду епохи бронзи в західних областях України умовно, як і там, може бути названа комарівською. Судячи з великої кількості виявлених пам'яток, у середній період епохи бронзи на обслідуваній ділянці Подніпров'я саме ця культура займала провідне місце.

До робіт експедиції «Великий Київ» комарівські пам'ятки у Подніпров'ї нараховувалися одиницями. Це давало підстави вважати, що територія комарівської культури в основному обмежується районами Західної України і Подніпров'я не захоплює.

В результаті проведених робіт стало цілком ясно, що Подніпров'я, від гирла Прип'яті до Києва, очевидно, в більшій мірі і від Києва на південний приблизно до Канева — в меншій мірі, в середній період епохи бронзи було зайняте племенами комарівської культури або, у всяком разі, культури, дуже до неї близької.

Поселення комарівської культури, виявлені на Дніпрі, завжди розташовані так само, як і в Західній Україні — в заплаві річок, на ліщаних підвищеннях (Погреби, Броварського району, Нижня Дубечня, Жукін, Вишнедубечанського району тощо). На невеликих притоках, які не мають широких заплав, такі поселення розміщувались біля самої води, на березі річки (Велика Салтанівка, Таценки).

Наскільки вдалося простежити, площа цих поселень ніколи не була великою, середні розміри дюнних підвищень, на яких вони звичайно розташовані, становлять 200—400 м в довжину при дещо меншій ширині.

В с. Хатянівці, Вишнедубечанського району, на східному березі озера Мормонського, А. П. Савчуком на комарівському поселенні було досліджено житло — землянка розмірами 4×5 м, глибиною близько 1 м. В ній знаходилися куски печини з відбитками лозин, обпалені, камені, кістки тварин і кераміка. Сліди від поглиблених жител були виявлені і в інших місцях (села Нижня Дубечня, Хатянівка, Старосілля).

На всіх поселеннях спостерігається дуже сталий і одноманітний набір посуду. Він складається з високої тюльпановидної посудини з маленьким денцем і слабо відігнутими потовщеннями вінцями, краї яких завжди косо зрізані, присадкуватого горщика з опуклими бокаами, відігнутими вінцями і широким днищем, зустрічаються глибокі миски, частими є західки друшляків — пляшкоподібних посудин, цілком вкритих маленькими круглими отворами (табл. I, 1).

Характер маси, випал, колір, обробка поверхні і орнамент кераміки завжди однакові. Посуд досить товстостінний, рожевуватого або світло-жовтого кольору, добре випалений, містить велику домішку товченого граніту або кварцю. Зовнішня поверхня завжди добре загладжена, іноді трохи залощена, часто вкрита більш світлим ангобом.

Найбільш характерною рисою цієї кераміки є все ж її орнаментація — небагата, одноманітна, але дуже типова. Звичайно у посудин прикрашені вінця і верхня частина тулуба, які найчастіше бувають оперезні декількома паралельними глибоко прокресленими лініями. Другим, також дуже поширеним мотивом орнаментації є пояс з трикутників або напівовалів, які оперезують вінця посудини. Значно рід-

Табл. 1. Кераміка комарівської культури:
1, 7 — Плитвище — Янівка; 2 — Підгірці; 3, 4 — Вишеньки; 5, 6, 8 — Бортничі.

ше зустрічаються наліпи у вигляді сосків або вушок. Деякі посудини під вінцями прикрашені наколами. Створюється враження, що цей останній орнамент з'являється в пізніший час, коли посуд становиться грубішим і менш ретельно оформленим.

На поселеннях комарівської культури зустрічається звичайно деяка кількість крем'яних виробів. Найтиповішими є великі крем'яні серпи 10—12 см довжини, досить сильно вигнуті. Частими є також знахідки скребків і наконечників стріл з черешками. Порівняно велика кількість крем'яного інвентаря пояснюється, очевидно, бідністю на метал. На поселеннях комарівської культури бронзових виробів не знайдено зовсім.

Експедицією «Великий Київ» знайдено також декілька поховань комарівської культури. Як і поселення, всі вони виявлені в заплавах річок, найчастіше на піщаних островів. У всіх випадках це були трупопоспалення.

У с. Вишеньки, Бориспільського району, в урочищі Процевський Ліс у піщаних видувах селянами було виявлено два поховання. В двох тюльпановидних посудинах типово комарівської форми лежали впереміжку з попелом кальциновані людські кістки (табл. I, 3, 4)¹.

У тому ж селі були виявлені залишки зруйнованого некрополя в урочищі Будницьке Поле. В піщаному видуві на глибині 0,60 м від поверхні виявилися окрім купки попелу з кальцинованими кістками і уламки посудин комарівського типу.

Скупчення кальцинованих кісток А. П. Савчук виявив також біля с. Воропаєво, Вишнедубечанського району, в 2 км на схід від села. В обох цих пунктах серед кальцинованих кісток була знайдена комарівська кераміка. Тут же слід згадати про залишки могильника з трупоспаленням, виявлені в 1957 р. В. К. Дяденком поблизу с. Білгородка, Києво-Святошинського району, Київської області. Могильник розташований в заплаві, на правому березі р. Ірпеня, в 1 км на південний захід від с. Білогородки, на піщаній доні довжиною 50 м. В декількох місцях у видувах були знайдені кальциновані кістки та кераміка комарівського типу.

Особливий інтерес викликає виявлене тут кераміка. Вона представлена уламками тюльпановидних посудин, виготовлених з типової слабо промішаної глини червоного кольору з вкрапленням великих зерен кварцю. Зовнішня поверхня посудин вкрита ангобом, який також є характерною ознакою для комарівської культури. Частина фрагментів прикрашена типовим для комарівської культури орнаментом з декількох врізаних ліній, які оперезують горло посудини, та круглих наколів під вінцями.

Друга частина кераміки, яка за масою, випалом і обробкою поверхні цілком аналогічна першій, орнаментована рядами тонких наліпних валиків, розташованих паралельно один одному. Такий орнамент є характерною рисою так званої багатоваликової кераміки і на комарівських посудинах зустрічається вперше. Кераміка з Білгородки безумовно підтверджує можливість синхронності цих двох культурних груп.

Закінчуючи огляд комарівських пам'яток, слід відмітити, що, наскільки вдається простежити, на території Середнього та Верхнього Подніпров'я комарівська культура помітно відрізняється від її західних варіантів. Відмінності поки що можна простежити тільки в кераміці. У Подніпров'ї, наприклад, нібіто зовсім немає двовухих ваз, високих черпаків, а також канельованої кераміки, характерної для кома-

¹ Відомості про поховання одержані від І. М. Самойловського.

рівської культури Подністров'я. Не зустрічається також і чорнолощений посуд.

Металеві предмети, які, очевидно, як в західні, так і в східні райони України потрапляли з одного джерела — Румунії та Угорщини, схожі. У всякому випадку, таке враження складається на підставі тих небагатьох знахідок, головним чином прикрас, які відомі зараз на території Правобережного Лісостепу. Це, в першу чергу, виявлені при похованнях великі булавки з ромбічними і овальними головками, прикрашені накольчастим орнаментом, спиралевидні підвіски з незімкненими кінцями або такими, що заходять один за один, прокресленим орнаментом.

Причини своєрідності окремих районів, зайнятих комарівською культурою, очевидно, слід шукати у відмінностях генетичної основи.

Польські археологи вважають, що на території Західної України комарівська культура в основному місцевого походження і тісно зв'язана, з одного боку, з культурами мальованої кераміки, а з другого,— з племенами шнурової кераміки.

Єдиною працею, присвяченою генезису східних варіантів комарівської культури, є стаття В. Д. Рибалової «До питання про складання культури епохи бронзи в лісостеповій смузі Правобережної України»¹.

Основна думка автора зводиться до того, що в північно-східній частині Українського Полісся, де пам'ятки шнурової кераміки майже невідомі, комарівська культура виникає на трипільській основі городицького типу.

Для доказу своєї точки зору В. Д. Рибалова розирає керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Мостова на Житомирщині і відмічає в ньому зародження комарівських форм.

Це досить імовірне, на наш погляд, припущення вимагає, проте, додаткових фактів, оскільки пізньотрипільські пам'ятки в поліській частині Правобережної України вивчені ще дуже слабо.

Висновок В. Д. Рибалової про те, що комарівська культура на Дніпрі з'явилася вже в готовому вигляді в результаті пересування її носіїв з території Волині і, можливо, з південного Побужжя, навряд чи є вірним, бо, хоч пам'ятки раннього періоду епохи бронзи на території середнього Дніпра дослідженні ще слабо, не залишає сумніву той факт, що і середньодніпровська культура, і культура пізнього трипілля (софіївський тип), з якими ми маємо певні підстави зв'язувати комарівську культуру, у всікому разі, в північній частині Середнього Подніпров'я, мали значне поширення. Далі, своєрідність дніпровського варіанту швидше може вказувати на те, що комарівська культура склалася тут на місці, а не прийшла сюди в готовому вигляді, оскільки в останньому випадку вона мала б більш повну аналогію з типово комарівськими пам'ятками Західної України.

На північ від Києва, головним чином на Лівобережжі і в міжиріччі Дніпра і Десни, по Десні та її притокам, виявлені пам'ятки, які, не зважаючи на деяку схожість з вищеописаними, навряд чи можна назвати комарівськими. Найповніше ця культурна група представлена в гирлі Сейму біля м. Сосниці, де в 1953—1954 рр. виявлені і обстежені декілька поселень цього типу². У великій кількості пам'ятки сосницько-

¹ В. Д. Рыбалова, К вопросу о сложении культуры эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины, зб. «Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР», К., 1953, стор. 209.

² Виділенню цієї групи пам'яток, названої сосницькою, присвячена окрема стаття (див. С. С. Березанська, Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 87—94).

го типу відомі на Десні. Під час експедиції «Великий Київ» такі поселення були виявлені і в південному Поліссі: у гирлі Десни і на лівому березі Дніпра в районі Києва, біля сіл Старосілля і Хатянівки, Небильських Хуторів, с. Літочки тощо¹.

Третя група пам'яток, які належать до середнього періоду епохи бронзи, цілком відмінна як за своїм характером, так і за генетичними коренями від двох вищеописаних. В археології вона відома як пам'ятки

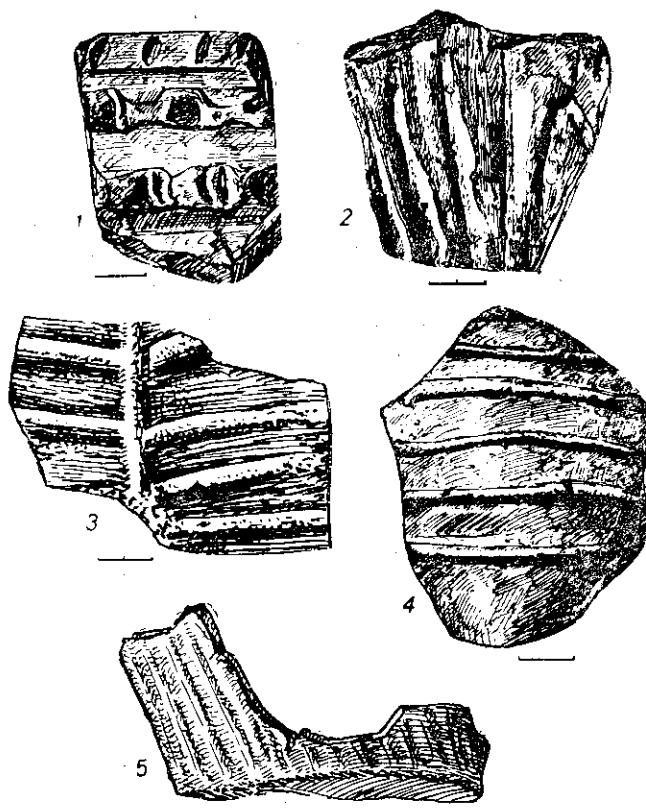

Рис. 4. Кераміка середньої бронзи з багатоваликовою орнаментацією:

1 — 3 — Вишеньки; 4 — Нещерів; 5 — Підгірці.

типу Шевченківського Саду — урочища в Дніпропетровську, де вже давно відомо поселення катакомбного часу з своєрідною багатоваликовою керамікою².

Роботами експедиції «Великий Київ» встановлено, що пам'ятки цього типу у великій кількості поширені по Дніпру та Десні, від Канева до Чернігова, і по Сейму, від Сосниці до Путівля.

В топографії цих поселень спостерігається двойствість: вони зустрічаються і в заплавах — на піщаних островцях, і на підвищених місцях, особливо часто на високих мисах, зручних для оборони.

Для кераміки найбільш характерні ребристі посудини біконічної форми з переломом трохи вище середини тулуба. Іноді ребристість бу-

¹ А. П. Савчук, Звіт про археологічні розвідки експедиції «Великий Київ» 1951 р. на території Вищедубечанського району, Архів ІА АН УРСР.

² Археологические исследования 1907—1909 гг. ИАК, вып. 43, 1912, стор. 104—106.

ває пом'якшена і посудина набуває овальної горшковидної форми з високими вінцями і опуклими стінками. Найбільш типовою для цієї кераміки є її орнаментація, яка вкриває нерідко всю поверхню посудини і складається з двох елементів — наліпних валиків і прокреслених ліній, скомбінованих у вигляді ялинки або закреслених трикутників (рис. 4). Крім посуду, на таких поселеннях звичайними є знахідки кам'яних просвердлених бойових сокир, а також крем'яних наконечників стріл. Імовірно, саме з цією групою кераміки слід зв'язувати випадково виявлені в околицях с. Вишеньки, Бориспільського району, декілька бронзових виробів: два наконечники списів — один з ромбовидним лезом і плоским

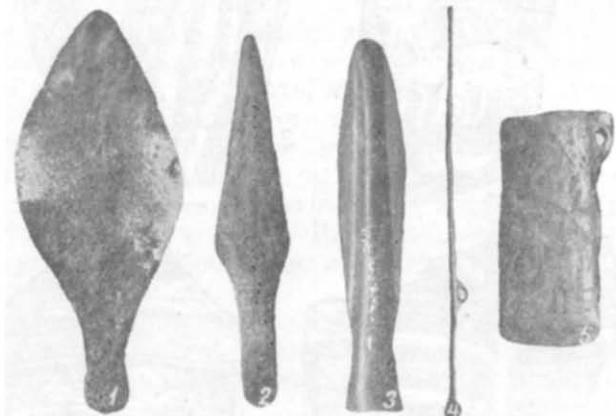

Рис. 5. Бронзові вироби спохи середньої і пізньої бронзи.
1—5 — Вишеньки.

коротким черешком, другий — подовженої листовидної форми з різко виявленим досить довгим черешком — та два маленьких чотиригранних шила (рис. 5, 1, 2).

Виявлення культурного комплексу з характерною багатоваликовою керамікою тільки розпочалося, тому, природно, багато з її елементів ще не ясні. Проте все більше стає очевидним, що пам'ятки з багатоваликовою керамікою являють собою якусь самостійну культурну групу, широко розповсюджену на Україні в середній період епохи бронзи. Про це свідчать не тільки роботи експедиції «Великий Київ», які встановили поширення пам'яток з багатоваликовою керамікою в північній частині України, а й роботи інших експедицій: Правобережної скіфської, Кременчуцької, Оскольської, які встановили наявність пам'яток того ж типу і на правобережжі Дніпра в районі Кіровограда¹, Умані² і на лівобережжі, в Сумській та Полтавській областях³.

Таким чином, пам'ятки, виявлені експедицією «Великий Київ», дають підставу вважати, що в середній період епохи бронзи в лісостеповому Подніпров'ї, у всяком разі, в північній його частині, напевно, одночасно існували три різних культурних групи. Дві з них — комарівська на Правобережжі та сосницька на Лівобережжі — являли собою, очевидно, місцеве населення. В третьій групі з характерною багатоваликовою керамікою слід, очевидно, бачити населення, яке просувалось в цю область звідкись з півдня.

¹ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне р. Тясмина КСИИМК, 43, стор. 80—98.

² С. С. Бerezанская и Г. Т. Титенко, Поселение предскіфского времени вблизи Умані, КСІА, вып. 1, стор. 78—84.

³ Г. Т. Копаненко, Поселения периода пізньої бронзи і раннього заліза поблизу м. Охтирки, «Археологія», т. XI, К., 1957, стор. 95.

Найбільша кількість пам'яток, виявлених експедицією «Великий Київ», належить до пізнього періоду епохи бронзи. Серед них можна виділити дві різні групи: одну — пов'язану з більш південними, другу — з більш північними районами обслідуваної ділянки. Першу групу, поширену головним чином на південь від Києва, на підставі загальної близькості інвентаря можна назвати білогрудівською.

Білогрудівська культура, як відомо, досі пов'язувалася з дуже невеликою групою своєрідних пам'яток — зольників, виявлених в Уманському районі, Черкаської області¹. Значення цих пам'яток, які дають уявлення про генетичну основу культури раннього залізного віку Правобережжя лісостепової України, зменшувалося через неясність території їх поширення. В цьому розумінні роботи експедиції «Великий Київ», які довели наявність поселень білогрудівської культури на Дніпрі, мають важливе значення.

Більшість пам'яток білогрудівської культури виявлено на південь від Києва, по обох берегах Дніпра (в Пирогові, Бортничах, Бориспільського р-ну, Ходосівці, Підгірцях, Обухівського р-ну, та ін.). Значна кількість білогрудівських пам'яток зустрінута також і на північ від Києва, головним чином на правому березі Дніпра (Ірпінь, Ясногородка), а також в басейні Тетерева і Прип'яті. На лівому березі Дніпра, вище Києва, на Десні та її притоках білогрудівських пам'яток не виявлено.

Поселення білогрудівської культури розташовані в таких само умовах, як і комарівські, тобто в заплавах річок та на низьких ділянках берега, поблизу води; часто в тих самих урочищах виявляються залишки поселень комарівської і білогрудівської культур.

Біля с. Підгірці, Обухівського р-ну, Київської обл. під час розкопок В. М. Даниленком була досліджена землянка білогрудівської культури². Землянка, споруджена в гумусованому суглинку, мала глибину близько 1 м, розміри 3,5×5 м. В житлі було виявлено вогнище у вигляді невеликого заглиблення, обмазаного глиною, і велика кількість кісток тварин.

Керамічний комплекс білогрудівської культури північних районів України, судячи з матеріалів експедиції «Великий Київ», значно відрізняється від того, який характеризує південні райони поширення цієї культури.

На обслідуваній ділянці Подніпров'я білогрудівська кераміка в основному представлена тюльпановидними посудинами середніх розмірів, з маленьким денцем і плавно відігнутими назовіці вінцями (рис. 6, 1, 2). Колір кераміки сірий і чорний, в глині є домішка крупних зерен кварцу, зовнішня поверхня звичайно загладжена менш ретельно, ніж внутрішня. Орнаментовані такі посудини завжди однаково — наліпним валиком по горлу. Валик, тонкий і товстий, розчленований, зімкнений, із опущеними кінцями, являє єдину і незмінну прикрасу основної форми кераміки білогрудівської культури на Дніпрі. Тут нібито немає характерних для південних районів поширення білогрудівської культури круглотілих форм посудин, видовжених циліндричних шийок, чорного лощиня, а також рельєфних прикрас у вигляді вушок, шишечок та інших наліпів. Майже не зустрічається також орнаментація, нанесена зубчастим штампом та інкрустація білою пастою (табл. II).

Так само, як і для уманських зольників, на дніпровських поселеннях білогрудівської культури частими є знахідки крем'яних серпів. В порівнянні з більш ранніми серпами, які зустрічаються на комарівських поселеннях, вони стають меншими за розмірами і, що дуже характерно, складаються з кількох частин (складові серпи).

¹ Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р., стор. 74 і за 1926 р.—стор. 79.

² В. Н. Даниленко. Отчет о раскопках в с. Подгорцы 1953 г. Архів ІА АН УРСР.

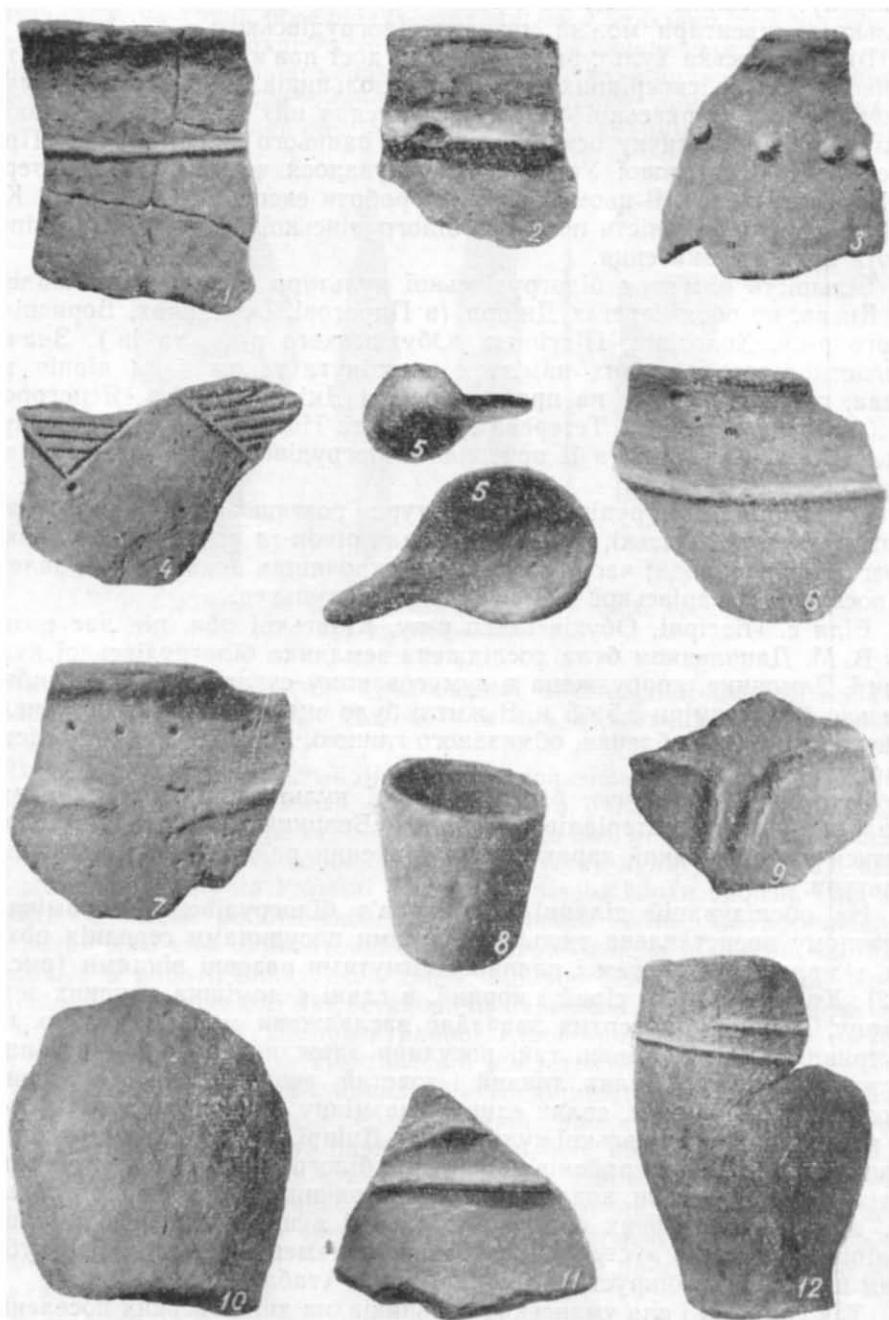

Табл. II. Кераміка білогрудівської культури:
6, 11 — Маркуша, інші — Підгірці.

Цікаві знахідки бронзових знарядь, які відносяться до пізнього періоду епохи бронзи, зроблені в околицях с. Вишенськи¹. Тут був знайдений короткий кельт з овальною втулкою і двома вушками. Верхня частина втулки прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді чотирьох

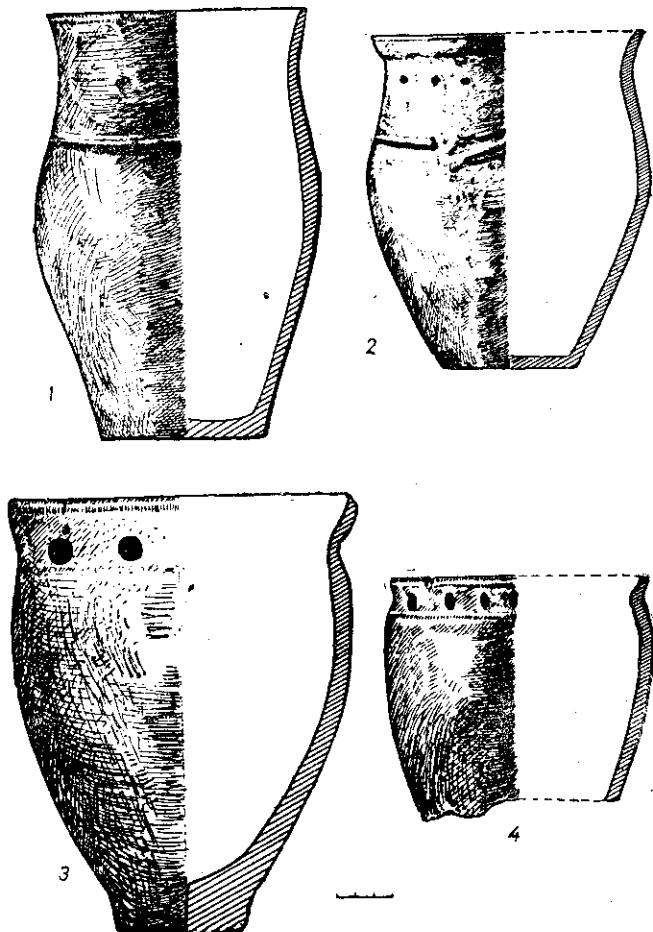

Рис. 6. Типи посудин білогрудівської і лебедівської культур:
1 — Підгірці; 2, 3 — Новосілки на Дніпрі; 4 — Пирогів.

трикутників (по два з кожного боку), (рис. 5, 5). Подібні кельти є типовими для зрубної культури і датуються кінцем II — початком I тис. до н. е.

На території Середнього Подніпров'я вони були також досить широко розповсюджені. У даному зв'язку показовими є два скарби ливарних форм, що походять з Київської обл. і до складу яких входять матриці кельтів близького типу². Крім того, був знайдений наконечник списа видовженої лавролистої форми з овальним ребром, що іде посередині втулки (рис. 5, 3). Подібні наконечники розповсюджені в Західній Європі, особливо в Угорщині, Польщі і Чехословаччині, де вони да-

¹ Речі з колекції Ф. П. Яновського зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

² G. Ossowski, Osada i odlewiarnia przedhistorycznych w Zaricziu. Zbior Wiadomości do antropologii krajowej, Kraków, стор. 45 і далі. A. M. Talignier, La rapiere préscythe après l'introduction des métals, ESA, II, стор. 148, 149, 150, рис. 83, 86.

туються IV періодом бронзи. З Вишеньок походить також довга кругла булавка з шаровидною головкою і маленьким боковим вушком (рис. 5, 4). Час існування таких булавок ще не цілком уточнений. Проте найбільш близьку аналогію їй являють булавки, знайдені на поселенні біля с. Ворошиловка¹. Житомирської області та на Суботівському городищі, Черкаської області, датовані VIII—VII ст. до н. е.²

Металевих виробів на поселеннях знайдено небагато. В с. Підгірцях знайдений бронзовий шестигранний кельт з рівною видовженою втулкою, вузьким лезом та одним вушком. Кельт орнаментовано декількома смужками, які оперезують втулку, та ялинковим візерунком, розташованим на обох широких гранях. Проте не виключена можливість, що він належить до пізнішого часу. Аналогічний кельт знайдений О. І. Тереножкіним на Суботівському городищі черноліського часу.

До пізнього періоду епохи бронзи і саме до білогрудівської культури належить, очевидно, велика кількість бронзових знарядь — кельтів, наконечників списів і серпів, виявленіх у вигляді поодиноких знахідок в різних районах Черкаської області³. Типи цих металевих знарядь, більшість з яких знаходить собі аналогії в Північному Причорномор'ї, вказують на широкі культурні і обмінні зв'язки, звернені в пізній період епохи бронзи не тільки на захід, а й на південь, в бік Північного Причорномор'я.

Таким чином, роботами експедиції «Великий Київ», по-перше, вдалося встановити, що білогрудівська культура, правда, з дещо зміненими рисами, займала значно більшу територію, ніж це здавалося раніше,— очевидно, все Середнє Подніпров'я аж до Києва; по-друге, що в білогрудівській культурі, так само, як і в комарівській, можна виділити декілька локальних груп, які відрізняються поміж собою головним чином по кераміці.

Друга група пам'яток пізнього періоду бронзи в районі робіт експедиції «Великий Київ» була виявлена В. М. Даниленком ще в ході робіт експедиції⁴ і названа ним лебедівською поселенням Лебедівка, Вищедубечанського району, де особливо яскраво проявилася специфіка цієї культурної групи.

Пам'ятки лебедівського типу є, в основному, на північ від Києва, більшість з них виявлені по лівому берегу Дніпра і Десні. Найбільш важливими в розумінні дальнього дослідження є поселення біля сіл Хатянівки, Літочек, Вовчої гори, Ошиток, Вищедубечанського району. Так само як і поселення білогрудівського типу, вони розташовані на піщаних дюнах, в заплавах річок.

Більшість посудин лебедівського типу невеликих розмірів, мають маленьке нестійке дно, потовщені і відігнуті вінця. Стінки посудин товсті, поверхня шорстка. Глина добре промішана, містить домішку зерен кварцу. Колір кераміки сірий і темно-червоний (рис. 6, 3, 4).

Дуже поширений орнамент, нанесений зубчастим штампом. Частим елементом орнаментації є недбалі довгасті наколи, розташовані під вінцями. Іноді вінця посудини прикрашені наколами, а тулуб — складним візерунком з прокреслених ліній або відбитків зубчастого штампа. Крім уламків посуду, на поселеннях лебедівського типу виявлено вели-

¹ С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку біля с. Ворошиловки, АП, т. VI, К., 1957, стор. 47—51.

² А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, XXIV, 1955, стор. 7.

³ А. И. Тереножкин, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА, № 2, 1957 г., стор. 47.

⁴ В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, зб. «Доклады VI научной конференции Института археологии», К., 1953, стор. 207.

ку кількість специфічних крупних пряслиць діаметром до 8—10 см, плоских, прикрашених по ребру косими насічками, а по площині—крупними наколами.

В 2 км від с. Погреби, Броварського району, Київської області, в урочищі Келейка, на схилі надзаплавної тераси В. І. Канівецем був виявлений могильник з трупоспаленням¹, який, судячи з кераміки, відноситься до лебедівської групи.

На глибині 0,30—0,35 м від поверхні серед піску в посудинах лебедівського типу, але більш тонкостінних і погано випалених, знаходилися людські кістки.

При деяких з поховань були знайдені бронзові предмети: булавка з петлевидною голівкою, шило, уламки спіральних кілець, а також крем'яні наконечники стріл.

Неважаючи на те, що лебедівська група досліджена ще дуже слабо і пам'ятки, які відносяться до неї, відомі в невеликій кількості, вона являє значний інтерес головним чином тому, що в ній проявляється близькість з підгірською та милорадівською культурами, які існували на території Полісся і лісних областей України в наступний період — ранньому залізному віці.

Закінчуячи наш огляд, ще раз бажано підкреслити, що, по-перше, кількість виявлених пам'яток (близько 200) переконливо свідчить про те, що придніпровська частина північної України у всі періоди епохи бронзи була густо заселена; далі, що різноманітність пам'яток раннього періоду бронзового віку, яка впадає в очі, вказує, очевидно, на багатоетнічність населення і часте пересування різних племінних груп.

В епоху середнього періоду бронзового віку на обслідуваній ділянці вже не спостерігається такої строкатості археологічних пам'яток, як в ранній період бронзового віку. Наскільки вдається простежити, область Українського Полісся і північна частина Лісостепу в середній період епохи бронзи в основному були зайняті пам'ятками хоч трохи і відмінними поміж собою в різних районах, але належними до однієї культурної групи, спорідненої комарівській культурі західних областей України.

Судячи з місцеположень поселень та інвентаря, населення в цей час займалося головним чином землеробством і скотарством.

Це, очевидно, досить мирне життя час від часу порушувалося вторгненням чужорідних племен. Одне з таких вторгнень добре простежується по поширенню пам'яток з багатоваликою керамікою.

Характерною рисою пізнього періоду бронзового віку на обслідуваній ділянці є різка відмінність між пам'ятками, розташованими на південні і північ від Києва.

Південна група, представлена пам'ятками білогрудівської культури, була, очевидно, результатом дальнішого розвитку комарівської культури. Північна група (лебедівська) тяжіє до культур більш північних, виявлених на Тетереві, Прип'яті, Сожі.

Розподіл на дві культурні області, який намітився ще в часи пізнього періоду епохи бронзи, особливо різко виступає далі в епоху раннього заліза.

Очевидно, саме в районі Києва проходив стик цих культур. Яскравим прикладом цього є такі пам'ятки, як Хотівське городище та Підгірцівське поселення. Обидві ці пам'ятки, що датуються скіфськими стрілами, належать од одного часу (VI—V ст. до н. е.) і розташовані одна від одної на відстані 7 км.

Проте Хотівське городище дуже чітко зберегло всі основні риси, правда, в дещо зміненому вигляді, білогрудівської та черноліської

¹ В. І. Канівець, Звіт про роботу біля с. Погреби, Архів ІА АН УРСР.

культур¹, а Підгірцівське поселення і по кераміці, і по металу безпосередньо об'єднується з кругом культур раннього залізного віку поліських та лісових областей України та Білорусії².

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

НЕКОТОРЫЕ НОВЫЕ ДАННЫЕ ОБ ЭПОХЕ БРОНЗЫ В СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

(По материалам экспедиции «Большой Киев» 1947—1952 гг.)

Резюме

С 1947 по 1952 г. в Институте археологии АН УССР проводила работу комплексная археологическая экспедиция «Большой Киев». Экспедиция обследовала район северной части Среднего Поднепровья, часть Верхнего Поднепровья от Киева до устья Припяти, междуречье Днепра и Десны, а также бассейн Десны от устья до г. Остра.

В статье дается обзор и характеристика памятников эпохи бронзы.

Количество обнаруженных памятников (более 200) свидетельствует, что приднепровская часть северной Украины во все периоды эпохи бронзы была густо заселена. Кроме того, установлено, что в эпоху ранней бронзы на обследованном участке жили несколько совершенно различных племенных объединений, оставивших памятники среднеднепровской культуры, ямной культуры и культуры, названной киевско-софиевской, относящейся, возможно, к несколько более раннему времени.

В эпоху средней бронзы также можно выделить несколько групп памятников, но уже не столь резко различных между собой. Две из них — комаровская наПравобережье и сосницкая на Левобережье оставлены, очевидно, местным населением. Третья группа, с характерной многоваликовой керамикой, появилась здесь в результате продвижения откуда-то с юга.

Характерной чертой позднего периода бронзового века является резкое отличие между памятниками, расположенными южнее и севернее Киева. Южная группа представлена в основном памятниками, близкими к белогрудовской культуре, северная (лебедовская) тяготеет к памятникам так называемой милоградской группы, выявленным на Припяти, Соже, Тетереве и в Белоруссии.

¹ Е. Ф. Покровська, Хотівське городище, АП, т. IV, К., 1952, стор. 12—20.

² В. Н. Даниленко, вказ. праця, стор. 197.

Ю. Г. КОЛОСОВ

РОЗКОПКИ КУРГАНА № 1 НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ САЛГИРУ

Історія вивчення пам'яток епохи бронзи в Криму починається ще з дареволюційного часу. Багато пам'яток цієї епохи було розкопано М. І. Веселовським, Ю. О. Кулаковським та іншими дослідниками. Ці археологи шукали матеріали скіфського часу. Траплялось, що дослідники припиняли розкопки, коли їх припущення не стверджувались і вони замість скіфських відкривали поховання епохи бронзи, або, як їх називали, поховання з червоними кістяками¹.

Отже, незважаючи на велику кількість розкопаних курганів передгірної та степової частин Криму, ці пам'ятки епохи бронзи залишилися мало вивченими.

Розкопки пам'яток епохи бронзи провадились після революції, але вони мали епізодичний характер. Надруковані матеріали по цьому розділу також представлені лише поодинокими статтями та повідомленнями.

У зв'язку з спорудженням Північно-Кримського каналу та Сімферопольського водоймища пам'ятки епохи бронзи вивчалися на протязі кількох років більш-менш систематично. Було знайдено понад 10 поселень епохи бронзи (не рахуючи Керченського півострова) та розкопано до 20 курганів цього ж часу в передгірній частині Криму.

Внаслідок розкопок зібрається значний фактичний матеріал, до цього часу ще не опублікований². Тому публікація навіть окремої пам'ятки може, на нашу думку, мати інтерес.

У 1954 р. Сімферопольська археологічна експедиція під керівництвом П. М. Шульца розпочала розкопки групи курганів, розташованих на розораній поверхні третьої тераси лівого берега Салгиру, на відстані близько 300 м від шосе Сімферополь — Алушта, проти нового селища південної околиці с. Мар'їне.

Група мала три кургани різної висоти та діаметрів. Курган № 1 — найбільший (висота 2,3 м, діаметр 27,5 м). Тут же були і два інших кургани³ значно менших розмірів. Судячи з підйомного матеріалу, що складався з крем'яних виробів, — скребки, наконечники стріл, іноді з поглибленим в основі, наконечники дротиків лавролистої форми, ножовидні пластини, — а також відщепів та ліпної кераміки, іноді з шнуро-

¹ ОАК за 1895 г., СПб., 1897 г., стор. 16.

² Крім статті А. М. Лескова «Седьмой симферопольский курган», КСИИМК, вип. 67, 1957 г.

³ Курган № 2 розкопувався А. А. Щепинським, курган № 3 — О. М. Щегловим. Як показали дослідження, курган № 3 виявився скупченням каміння, яке утворилося в середньовіччя внаслідок розчистки цієї дільниці під оранку.

вим орнаментом врізними лініями, насічками та ін., на території курганої групи було поселення епохи бронзи. Курган № 1 розкопаний повністю автором цієї статті.

Як показала стратиграфія, курган мав подвійну підсипку. Первінний насип у центрі, висотою 1,1—1,3 м був крутіший до півночі та більш пологий на південь. Лінія первінного насипу чітко простежувалася лише в північній полі. В інших вона зникала в міру того, як віддалялася

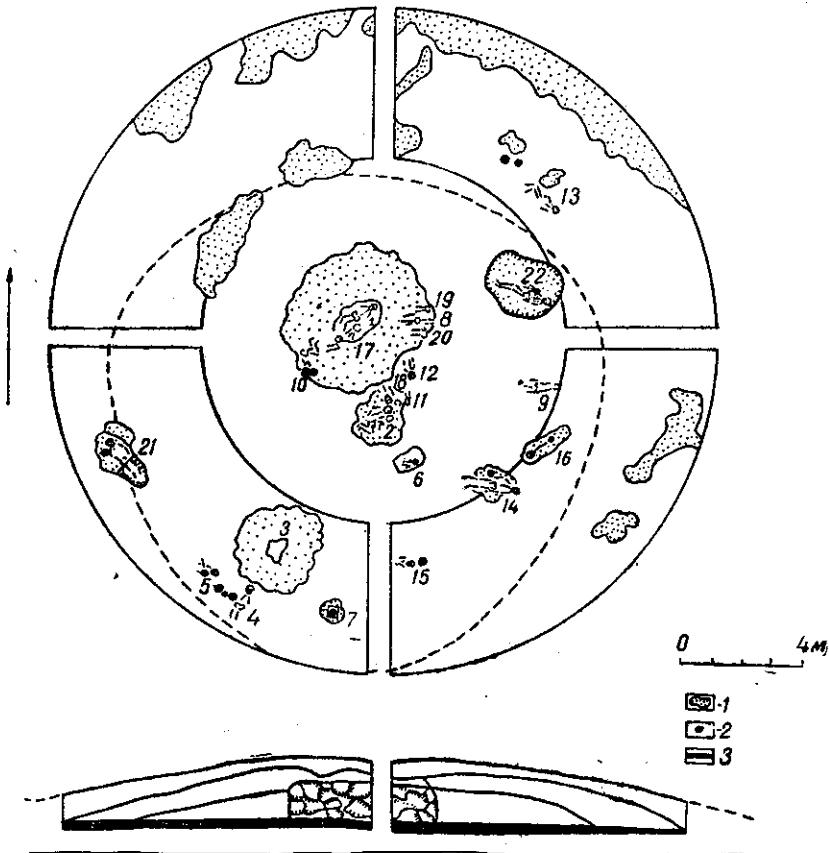

Рис. 1. План та розріз кургана № 1:
1 — кам'яні споруди; 2 — посудина; 3 — похованій ґрунт.

від центра до периферії. Первінний насип перекривала вторинна підсипка, яка мала іншу структуру ґрунту. Ніякого рослинного прошарку чи перегною між двома насипами не помічалося. Мабуть, вторинна підсипка була зроблена незабаром після первінного насипу кургана. По краю насипу простежувалася обкладка з вапнякового каміння середніх розмірів. Ця обкладка в полах кургана перекривалася ґрутовим шаром. Подекуди вона погано збереглася, а в одній, північно-західній, полі її зовсім не було. Можливо, насип кургана був обкладений кам'яним панцирем, каміння якого вибрали ще в стародавні часи. Первінний насип перекривали кілька кам'яних споруд, під двома з них були поховання (рис. 1). В кургані виявлено 21 поховання. З них в первінному насипу — 6 та у вторинному — 15.

Поховання № 1, 2, 4 — 7 під первінним насипом належать до пізнього часу древньоїмської культури. Під вторинним насипом — поховання різних часів, з них № 8 та 9, мабуть, належать до залізного віку, а поховання № 10—22 — катакомбного часу.

Поховання під первинним насипом кургана можна охарактеризувати так.

Поховання № 1 (пізній час древньоїмної культури) знаходилося на глибині 1,8 м від вершини кургана, на дні центрального кам'яного спорудження. Кістяк лежав на підсипці з гальки, частково нею присипаний, на спині, головою на північний захід, лицевими кістками догори. Руки зігнуті і, мабуть, лежали на грудях, ноги підігнуті догори, завалилися на правий бік і частково зруйновані гризунами. Вохра була помічена тільки на місці стоп кістяка, які не збереглися. Кістяк належав старому чоловікові¹.

Кам'яне спорудження 1 знаходилося в центрі кургана і являло собою в плані майже квадрат з трохи округлими сторонами ($5 \times 4,2 \times 1,3$ м), складений з великих глиб діориту, видобутих з сусіднього горба. У центрі кам'яного спорудження простежувався підпрямокутної форми отвір ($1,10 \times 1,9$ м), частково привалений зверху великим камінням. На дні спорудження, як уже вказувалось, лежав кістяк чоловіка (поховання № 1).

Підстилкою для кістяка служила галька, на яку в свою чергу було поставлене й саме спорудження. Товщина стінок спорудження повсюди була однакова — 1,5 м. З південної сторони центрального кам'яного спорудження, майже впритул до нього, знаходився значно менших розмірів суцільній кам'яний завал з таких же по розміру блоків діориту. В плані кам'яний завал мав майже квадратне описання ($2 \times 1,6$ м). Висота цього завалу досягала 1,15 м. Під кам'яним завалом було знайдено поховання № 2.

Поховання № 2 (рис. 2) (пізній час древньоїмної культури) подвійне. Каміння перекривало поховання повністю. Два кістяки лежали на древній денній поверхні. Поруч з великим скорченим кістяком жінки знаходився скорчений кістяк дитини. Обидва кістяки орієнтовані головами на північний схід. Жіночий кістяк лежав на спині з підігнутими колінами, ноги завалилися на лівий бік. Ліва рука простягнута вздовж тулуза, права зігнута в лікті та покладена кистю на таз. Голова повернута до голови дитини. Положення кістяка дитини простежити не можна, тому що дуже погано збереглися кістки верхньої частини тулуза. Земля під похованням, а також та, що прикривала його, обгоріла та має багато вугілля, інколи вохру. На відстані 40 см на північ — захід від кістяка були знайдені залишки обгорілого дерева. Навколо поховання лежало кілька каменів.

Кам'яне спорудження 3, що мало в плані овальну форму ($2,90 \times 2,20 \times 0,70$ м) знаходилося на віддалі 4,5 м від центрального кам'яного спорудження 1, в південній полі кургана.

Спорудження мало посередині невеликий ($0,8 \times 0,5$ м) отвір. Воно було складене з тих-таки каменів діориту, але меншого розміру. В серед-

Рис. 2. Поховання № 2

¹ Визначення зробила антрополог відділу античної та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР К. Ф. Соколова.

дині спорудження поховання не було, але з ним, можливо, були зв'язані поховання № 4 та № 5.

Поховання № 4 (пізній час древньоїмної культури). Кістяк лежав на спині, головою на північ. Ноги простягнуті, а стопи, мабуть, були покладені одна на одну. Положення рук простежити не вдалося. Кістяк лежав біля південної стіни кам'яного спорудження З на древній денній поверхні.

Рис. 3. Кам'яний ящик.

Поховання № 5 (пізній час древньоїмної культури). З південно-західного боку кам'яного спорудження З знаходився кістяк, неглибоко впущений з древньої денної поверхні, головою на північ — схід — схід, дуже скорчений, на лівому боці. Добре простежити кінцевки, особливо руки, не вдалося. Біля таза стояв ліпний круглодонний горщик, в складі керамічної маси якого була домішка черепашки (таблиця I, 1).

Описані вище поховання № 1, 2, 4, 5 належать до первинного насипу кургана та зв'язані з кам'яними спорудженнями. До центрального кам'яного спорудження 1, в якому знаходилося основне поховання № 1, належить поховання № 2. До цього ж першого ритуального комплексу необхідно віднести також і поховання № 6. Вони мало вигляд обпаленої площаці на древній поверхні в південно-східній частині кургана, яка відстояла від поховання № 2 на 40 см в напрямі на південний схід. Площаці з залишками

багаття мала прямокутну форму. На площаці простежуються плями попілу, вугілля та порохні. Південна стінка обмежена обпаленим бортником (13—15 см) під кутом 60°. Тут лежав ліпний круглодонний погано випалений горщик ямного типу без орнаменту з прямими невисокими вінцями (висота 11,6 см, діаметр вінець 8,4 см) (табл. I, 2). Можливо, це дитяче поховання.

Поховання № 7. В 1 м на південний схід від кам'яного спорудження З на древній денній поверхні знаходився (рис. 3) кам'яний ящик ($0,70 \times 0,55 \times 0,30$ м).

Він складався з чотирьох вертикально поставлених каменів. Три з них з одного боку були оброблені так, що стінки їх порівняно гладкої поверхні були звернуті всередину. Зверху ящик був прикритий трьома плоскими вапняковими каменями. В самій середині знаходилась круглодонна посудина (висота 12 см, ширина вінець 8,5 см, ширина в середній частині 12,5 см) (таблиця I, 4). Це один з найстародавніших кам'яних ящиків у Криму.

Аналогічні ящики з посудинами були знайдені в кам'яних закладках епохи бронзи у Надпоріжжі. Так, наприклад, на о. Тавільжаний під закладкою № 2 було виявлено невеликий кам'яний ящик, в якому на різній глибині знаходилося три посудини. Кінцем епохи бронзи датується і закладка № 2 на р. Вороній в Надпоріжжі, під якою знаходився невеликий кам'яний ящик (ширина 0,64 м, довжина 0,7 м) з посудиною зрубного типу¹. Такі ж кам'яні ящики зустрічалися також і в похов-

¹ О. Лагодовська, Кам'яні закладки Надпоріжжя, АП, г. II, 1949 р., стор. 174.

ваннях Кічкаського могильника. Щодо призначення цього маленького кам'яного ящика, то нам здається, що в таких ящиках ховали дітей. Судячи з розмірів ящика, покійником було немовля, хрящи та кістки якого швидко перетліли, не залишивши ніяких слідів.

Ось чому знахідки в курганах не тільки таких ящиків, але навіть іноді і окремих горщиків повинні насторожувати дослідників — можливо, це були дитячі поховання, залишки яких часто зовсім не зберігаються.

Малі кам'яні ящики з о-ва Тавільжаного, р. Вороної та Кічкаського могильника О. Ф. Лагодовська відносять до культових споруд, тому що в них не були знайдені поховання. З цим твердженням О. Ф. Лагодовської можна було б погодитись, якщо б всі відомі нам на Україні маленькі кам'яні ящики не давали б ні поховань, ні речей, з ними зв'язаних. Але такі кам'яні ящики з похованнями дітей відомі. Це насамперед поховання з вже загаданого Кічкаського могильника. В 1927 р. А. В. Добровольським в околиці с. Кічкас, Запорізької області, під насипом кургана № 6, в центрі кромлеху, поруч з великим кам'яним ящиком було знайдено малий — довжиною 1 м, ширину 0,45 м. Зверху ящик перекривали такі ж невеликі кам'яні плити. В південно-східній частині ящика знайшли череп дитини та кусок червоної вохри¹.

В кургані № 9 того ж Кічкаського могильника під насипом був знайдений малий кам'яний ящик з горщиком всередині, так само, як і в нашому кругані № 1. Ці випадки тільки підтверджують думку про застосування малих кам'яних ящиків для дитячих поховань. До цього часу, на жаль, з жодного невеликого ящика без поховань не брали ґрунт на аналіз фосфору. Тільки в майбутньому, аналізуючи ґрунт з ящиків, можна буде остаточно вирішити це питання.

В усіх секторах (крім північно-західного) у вторинному насипу кургана № 1 були виявлені впускні поховання, всього 15 (№ 8—22). Більшість поховань розміщувалася в центрі кургана в радіусі 3—4 м. Не зупиняючись на описі всіх поховань, розглянемо однакову за орієнтацією та положенням групу поховань.

Поховання № 8 та № 9 витягнені, орієнтовані головою на захід, безінвентарні.

Поховання № 10, 11, 12, 18 (катакомбні). Всі скорчені, на правому боці, головою на південь. Біля голови або рук лежали фрагменти ліпних плоскодонних горщиків. В похованні № 10, крім фрагментів горщика, на місці грудної клітини (частково не збереглася) лежала плоска, з просвердленим отвором галька. Всі поховання були завалені камінням.

Таку ж групу скорчених поховань, але на лівому боці, головами на північний схід або схід становлять поховання № 15, 17, 19, 20. Як і в другій групі, біля голів похованіх знаходилися фрагменти стінок горщиків і всі вони були завалені камінням.

Поховання № 15 належало немовляті. Воно майже не збереглося. В ногах були куски червоної вохри, в головах ліпний товстостінний горщик (висота 12 см, діаметр вінець 9,8 см, діаметр дна 5,8 см; таблиця I, 8).

До четвертої групи належать поховання № 13, 14, 16 на спині, головами на південний схід та південний захід. Два з них — № 14 і 16 — з простягнутими ногами. На фалангах пальців рук стояли ліпні плоскодонні горщики. Один горщик вдалося повністю реконструювати (висота 7,8 см, ширина в середній частині 12 см, діаметр денця 5 см, діаметр вінець 9 см; таблиця I, 9). На його тулубі з зовнішньої та внутрішньої сторін добре помітна гребінцева згладженість.

¹ А. В. Добровольський, Коротке звідомлення за археологічні досліди на території Дніпрельстану 1927 р., Архів ІА АН УРСР, стор. 25.

Поховання № 13 погано збереглося, але вдалося простежити, що померлий лежав на спині, з скорченими ногами, піднятими догори колінами, які завалилися на правий бік. Біля ніг — червона вохра.

Зупинимося на двох інших.

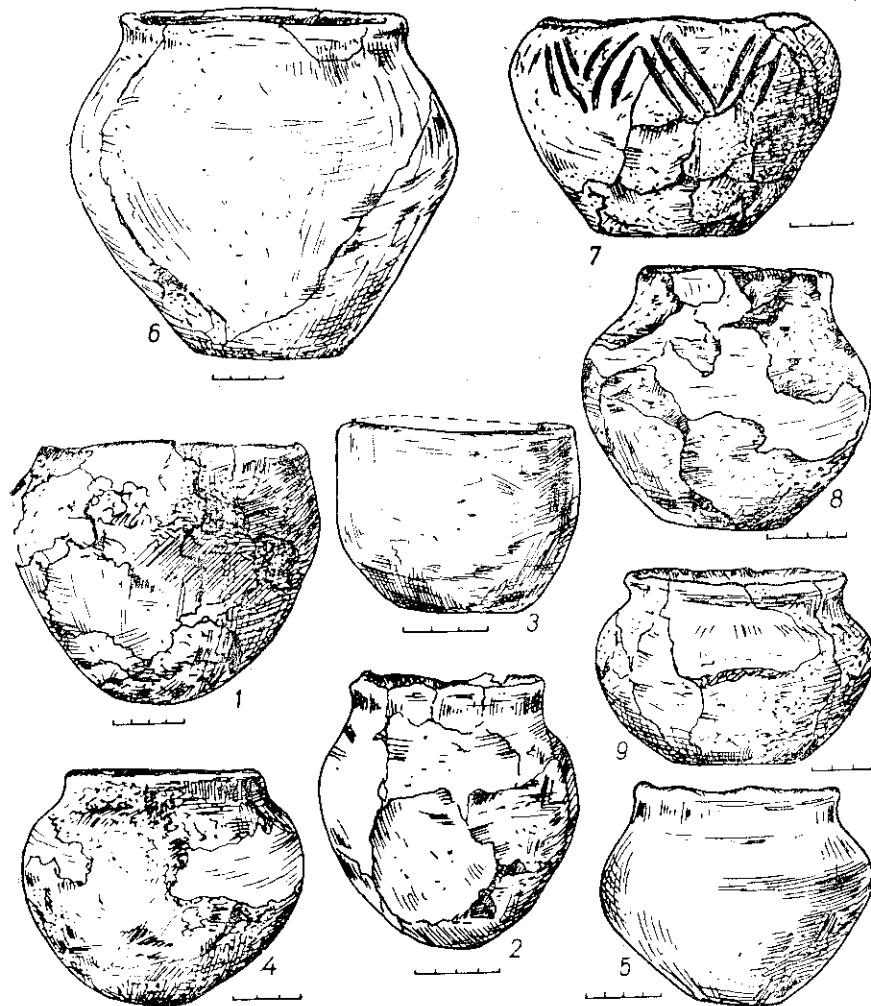
Поховання № 21 (катакомбне). У південно-західній полі кургана, в ямі, впущеній в материк (глибина 0,3 м, довжина 1,9 м, ширина 1,55 м), знаходився кістяк. Яма зверху була закладена великим камінням під яким знаходилися дві великі кам'яні плити ($0,60 \times 0,70$ м та $0,58 \times 0,80$ м), що не повністю перекривали могильну яму. Кістяк орієнтований головою на північний захід, витягнений на спині.

Рис. 4. Поховання № 22

Ліва нога зігнута, права — витягнута. Руки зігнуті в ліктях та покладені на стегна. Біля правої плечової кістки на боку лежав ліпний пло скодонний горщик, орнаментований трьома рядами вдавлених ліній у вигляді трикутників (висота 10 см, діаметр вінець 13 см, діаметр dna 7,5 см; таблиця I, 7). Вінця по всьому краю були обломані ще в давни ну. Посудина катакомбного типу.

Поховання № 22 (рис. 4). Воно, так само як і № 19, впущене у яму, викопану в материкову (глибина 0,4 м, довжина 2,2 м, ширина 1,65 м). Яма заповнена чорним гумусом, який при зачистці легко від діявся від стінок і dna ями. В ямі лежав витягнений чоловічий кістяк на спині, головою на південний схід. Під головою плоский камінь, біля нього — ще вісім невеличких каменів. Поряд, з північної сторони, знаходився другий кістяк. Череп лежав тім'яними кістками догори, нижня щелепа була на кістках грудної клітини. Обидва кістяки були покладені на дерев'яну підстилку, від якої де-не-де залишилися сліди у вигляді коричневих плям дерев'яної порохні. Древ'яна підстилка була густо посыпана червоною вохрою. Біля чоловічого черепа виразно видно круглу коричневу пляму дерев'яної порохні (діаметр 12 см), ма буть, від дерев'яної посудини (рис. 4, а). Недалеко від лівої руки

Таблиця I. Посудини з кургана № 1.

чоловічого кістяка знайдений крем'яний відщеп з ретушшю. Можна вважати, що другий кістяк був зрушеній під час поховання чоловіка. Для припущення, що його розчленували, є мало підстав, бо в цьому випадку кістки мали б сліди хоч би нарізок і були б розташовані в анатомічному порядку.

У первинному насипу кургана, вище поховання № 4 на 0,20 м, було знайдено три горщики, що лежали майже поруч, між похованнями № 4 та № 5, по лінії схід—захід. Один з горщиків добре зберігся. Він має вигляд маленької баночки (висота 5,7 см, діаметр вінець 7,8 см та денця 4,3 см; таблиця I, 3). В складі керамічної маси цього горщика, так само як і в уламках двох інших посудин, є домішка товченої черепашки. Ці три посудини належать похованню № 4.

У вторинному насипу кургана, в 1 м на північний захід від поховання № 13, поруч з кількома каменями стояв ліпний з плоским денцем горщик (висота 7,5 см, діаметр денця 4 см, вінець 7,9 см; табл. I, 5). Тулуб горщика опуклий, сферичної форми. Далі на південний захід стояв другий великий горщик з плоским дном (висота 18,4 см, діаметр денця 8,6 см, вінець 1,4 см; табл. I, 6). На зовнішньому боці та в середині горщика добре помітна гребінцева згладженість. Обидва горщики збереглися майже цілком. Крім посудин, у вторинному насипу виявлені два предмети з міді — половина кільця та пластинка у вигляді пелюстки.

Як вже згадувалося, на території, зайнятій курганною групою, було поселення епохи бронзи, але, на жаль, простежити центральну ділянку поселення у лівобережних курганів не вдалося. Були закладені дві траншеї між трьома курганами, в яких виявилося окрім невеликого скопчення обпаленого каміння, а також кістки переважно рогатої худоби.

Вищезазначені мідні предмети з вторинного насипу кургана, можливо, потрапили туди разом з ґрунтом поселення під час пізнішої підсили кургана пізнього часу дерев'яної культури.

У вторинному насипу кургана № 1, а також в насипу кургана № 2 знайдені зернотерки і куранти, які потрапили сюди тим же шляхом, що і мідні речі. Вони свідчать про те, що люди бронзової доби в долині Салгиру займалися землеробством.

Після приведеного вище фактичного матеріалу повернемося до першого насипу кургана. Під ним виявлено два ритуальних комплекси.

Поховання першого комплексу провадилися так: на древній деній поверхні була насилана галька, на яку поклали померлого, трохи присипавши труп, потім його обклали великими каменями у вигляді монументального спорудження підпрямокутної форми. Центральне поховання чоловіка супроводжувало подвійне поховання матері з дитиною, мабуть, умертвлених під час ритуальної церемонії. Поховання це було засипане землею, на якій розклади багаття. Потім поховання завалили великим камінням. Поруч з цим поховальним спорудженням зробили невелику, обмазану глиною, площадку, на якій також, можливо, поховали дитину (поховання № 6). Перший комплекс відноситься до пізнього часу дерев'яної культури (перша чверть II тис. до н. е.).

Таке датування підтверджує стратиграфія кургана, орієнтація кістяка центрального поховання на північний схід, його положення на спині із зігнутими в колінах ногами, які завалилися потім вбік; подібна ж орієнтація та положення поховання № 2, а також типовий для ямного часу яйцевидний посуд з поховання № 6.

Незважаючи на те, що другий ритуальний комплекс, так само як і перший, знаходився під одним первинним насипом, ми вважаємо можливим виділити його.

З овальним кам'яним спорудженням другого комплексу зв'язані поховання № 4 та 5, розташовані поблизу цього спорудження на одному горизонті древньої денної поверхні, та поховання № 7 в маленько-му кам'яному ящику.

Овальне кам'яне спорудження З поховань це містило. В ньому знайдено було лише кілька фрагментів ліпної погано випаленої кераміки з домішкою товченої черепашки та скучення вугілля у вигляді двох плям. Мабуть, це спорудження було ритуальним місцем, де сплювалися якісь приношення. Цей комплекс синхронічний першому — як і перший, добре датується стратиграфічно положенням, орієнтацією поховань та круглодонним посудом з поховань № 5 та 7. У вторинному насипу кургана всі поховання (№ 8—22) впускні.

Судячи з стратиграфії, положення, орієнтації та супровідних поховання речей, усі вони (за винятком № 8 та 9, які, мабуть, належать до залізного віку) відносяться до катакомбного часу — до другої чверті II тис. до н. е. Про це свідчать їх орієнтація на південь — південний схід — схід, положення на правому або на лівому боці, скорчене або на спині, з підігнутими або витягненими ногами.

Загальною об'єднуючою ознакою цих поховань є місцеположення супровідного інвентаря поруч з головою чи руками похованих, а також завал поховань камінням. Якщо поховання не закидалося камінням, що бувало рідко, то біля нього знаходилося каміння, яке служило наче ознакою місцезнаходження похованих і навіть окремих речей — посудин.

Необхідно відмітити, що завал впускних поховань камінням в курганах епохи бронзи є характерною рисою поховального обряду в Криму.

Треба відзначити зв'язок населення епохи бронзи Криму з Кавказом. Цей зв'язок простежується на деяких рисах поховального обряду в кургані № 1 та 6¹. Він добре помітний насамперед в обряді підсипки дна могильної ями галькою, в застосуванні кам'яних ящиків та в знахідці посудини рілковидної форми з округлою виїмкою в денці.

Наведений матеріал дозволяє зробити висновок, що курган № 1 з'являється в пізній час древньої культури, коли круглодонна посудина яйцевидної форми вже замінюється плоскодонною. Цей курган підсиਪається і включає нові поховання в катакомбний час, його використовують для впускних поховань не тільки епохи бронзи, але, можливо, навіть і початку заліза.

Ю. Г. КОЛОСОВ

РАСКОПКИ КУРГАНА № 1 НА ЛЕВОМ БЕРЕГУ САЛГИРА

Резюме

В 1954 г. Симферопольская археологическая экспедиция произвела раскопки курганов на левом и правом берегах Салгира, в районе будущего Симферопольского водохранилища. На левом берегу был раскопан самый большой курган № 1. Раскопками установлено, что насыпь кургана имела двойную подсыпку. Небольших размеров первичная насыпь была сооружена в позднее время древнейшей культуры (начало первой половины II тыс. до н. э.). Вторичная насыпь

¹ П. Н. Шульц и А. Д. Столляр, Курганы эпохи бронзы в долине Салгира, КСИИМК, вып. 71, 1958 г., стр. 57—59.

возникла в связи с захоронением впускных погребений катаомбного времени (вторая четверть II тыс. до н. э.).

С первичной насыпью связаны комплексы каменных сооружений, пять погребений в каменном сооружении или возле них и небольшой каменный ящик с круглодонным сосудом внутри. Это — древнейший каменный ящик в Крыму. Такой каменный ящик и ему подобные небольшие каменные ящики не только в Крыму, но и на всей территории южной Украины служили, по-видимому, гробницами для детских погребений. Положение погребенных разное: два на спине с подогнутыми коленями кверху, одно вытянутое на спине и одно сильно скрученное на левом боку. Все погребения ориентированы головой на север с отклонениями на восток. Сопровождающий инвентарь — лепная, чаще круглодонная посуда, с примесью толченой извести или ракушек. Во вторичной насыпи кургана всего было найдено 15 погребений. За исключением двух (поздних), все относятся к катаомбному времени и почти все ориентированы на восток и юго-восток. Положение скелетов разное: скрученное на правом или на левом боку, на спине с подогнутыми или вытянутыми ногами. Большинство погребений было беспорядочно завалено камнями.

Таким образом, каменные сооружения под насыпью, облицовка курганов каменным панцирем, завал погребений камнями являются характерными чертами в погребальном обряде курганов эпохи бронзы в Крыму. Обряд посыпания речной галькой дна могильной ямы, прослеженный в некоторых курганах Крыма, был распространен на Кавказе. Связь населения эпохи бронзы степного и предгорного Крыма устанавливается с Кавказом не только по характеру погребальных обрядов, но и по аналогичным Кавказу глиняным сосудам реповидной формы с выемкой в днище, найденным автором статьи во время раскопок шестого кургана на правом берегу Салгира.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА, Г. Т. КОВПАНЕНКО

МОГИЛЬНИК БІЛЯ с. ҚАЛАНТАЄВО

Під час розкопок городища чорноліської культури у с. Калантаєво, Ново-Георгієвського р-ну, Черкаської області, в 1956 р.¹ був відкритий невеликий сарматський могильник, повністю досліджений в 1957 р. Крім сарматських поховань, тут було знайдено одне поховання скіфського часу.

Під могильник була використана вся площа головного укріплення Калантаєвського городища в межах його валу та рову, розміром 40—50 м в поперечнику. Одне поховання було відкрито на схилі рову, за валом, в південно-східній частині городища (рис. 1).

Могили на поверхні ґрунту нічим не відрізнялися. Поховання були впущені в чернозем на глибину 0,8—1,3 м. Завдяки тому, що шар чернозему на городищі мав велику потужність — понад 1 м, обриси могильних ям в більшості випадків не простежувалися. Три могильні ями (№ 16а, 31, 42) містили залишки зруйнованих поховань.

Поховання на площі могильника розміщені без всякої системи. Тільки біля східного краю городища, вздовж його валу, декілька могил знаходились по одній лінії в напрямку з півночі на південь. Всього на площі городища було відкрито 42 поховання, з яких чотири збереглися повністю, всі ж інші були частково або повністю зруйновані при пограбуванні могильника ще в давні часи.

Подаємо опис поховань, які цілком або частково збереглися, а саме: № 1, 5, 7, 8, 11, 12, 14, 17, 18, 20, 30, 31, 32, 34. Решта поховань мала вигляд скуччення розрізних кісток одного, інколи двох і навіть трьох кістяків. В одному з таких скучень, наприклад, були знайдені залишки трьох черепів, серед яких один дитячий, в другому — три тазових і три плечових кістки і т. ін. Інколи скучення складалися з нагромадження кісток верхньої або тільки нижньої частин кістяка.

Поховання 1 (жіноче)² виявлене біля східного краю могильника на глибині 1,3 м. Збереглися *in situ* тазові кістки та кістки ніг без ступні правої ноги (рис. 2, 3). Кістки верхньої частини кістяка були зрушенні з місця, череп не зберігся. Кістяк лежав на спині в витягненому положенні, орієнтований головою на північний схід. Біля ніг знаходилася червонолакова чашка і металеве дзеркало. Серед розкиданих кісток тулуба знайдено дрібні плоскі намистини чорного жолюру, в тому числі одна невелика, сердолікова, видовженої форми (рис. 8, 8).

¹ Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около с. Калантаево и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КСИА, вып. 8. Розкопки проводились Калантаєвським загоном Кременчуцької первісноскіфської експедиції 1956—1957 рр. в складі Є. Ф. Покровської, Г. Т. Ковпаненко та О. Д. Ганіної.

² Визначення статі похованіх проведено авторами розкопок на підставі антропологічного матеріалу та інвентаря.

Червонолакова гончарна чашка на кільцевій підставці мала напівсферичну форму з трохи загнутим всередину краєм. Лак коричневого відтінку вкриває всю внутрішню поверхню чашки, а також верхню частину зовнішньої, стікаючи на стінки посудини коричневими плямами (рис. 6, 5).

Дзеркало має вигляд тонкої круглої пластинки (діаметр 7,4 см) з трохи опуклою зовнішньою поверхнею, зробленою з сірого сплаву.

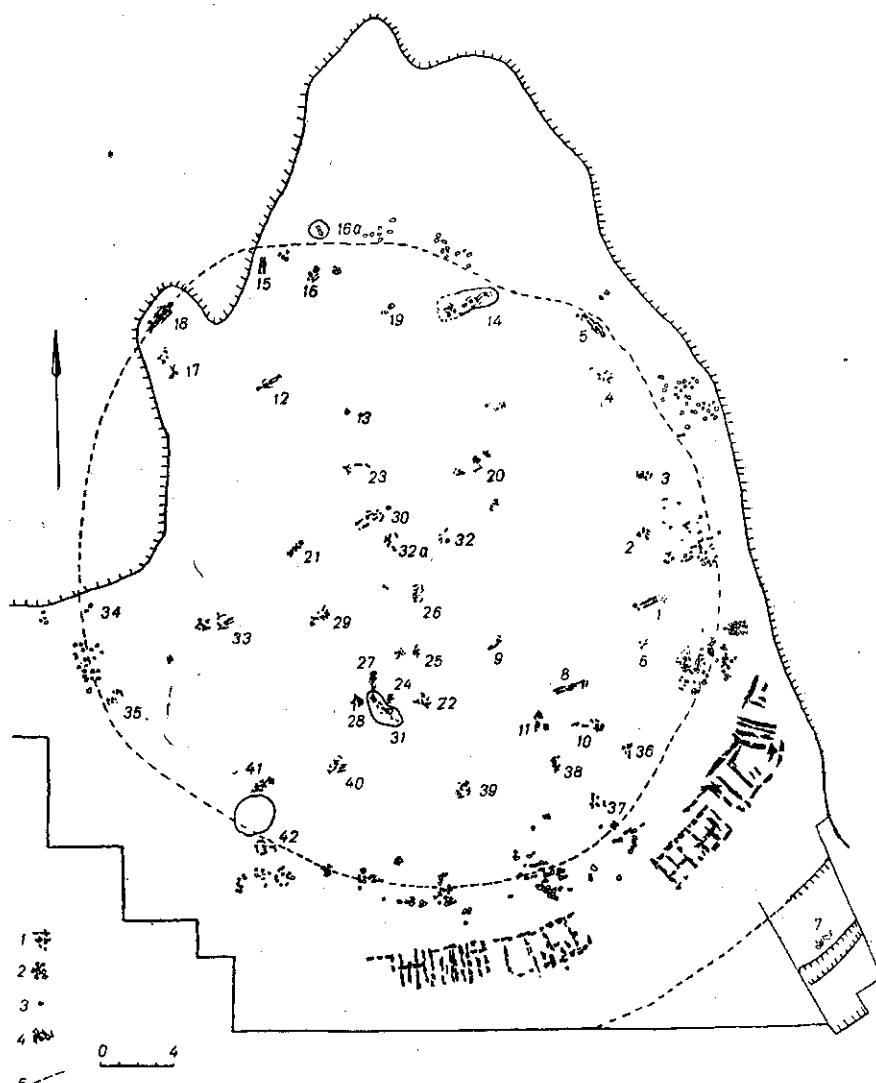

Рис. 1. План могильника:

1 — залишки дерев'яного укріплення валу; 2 — скучення каміння; 3 — посудини; 4 — людські кістки;
5 — межа валу.

З одного боку біля краю знаходиться невелика, в вигляді дуги, вищерблина, яка, мабуть, служила для кріплення ручки (рис. 7, 9). Зовнішня поверхня дзеркала добре відполірована і зберегла свій колір та блиск. По краях поверхня вкрита корозією, яка утворює начебто рамку. Цей факт, а також необрблений край дзеркала дозволяють припустити, що воно було вставлене в футляр або рамку.

Поховання 5 (жіноче) відкрите на глибині 1,3 м біля північно-східного краю могильника, у підніжжя валу городища. Могильна

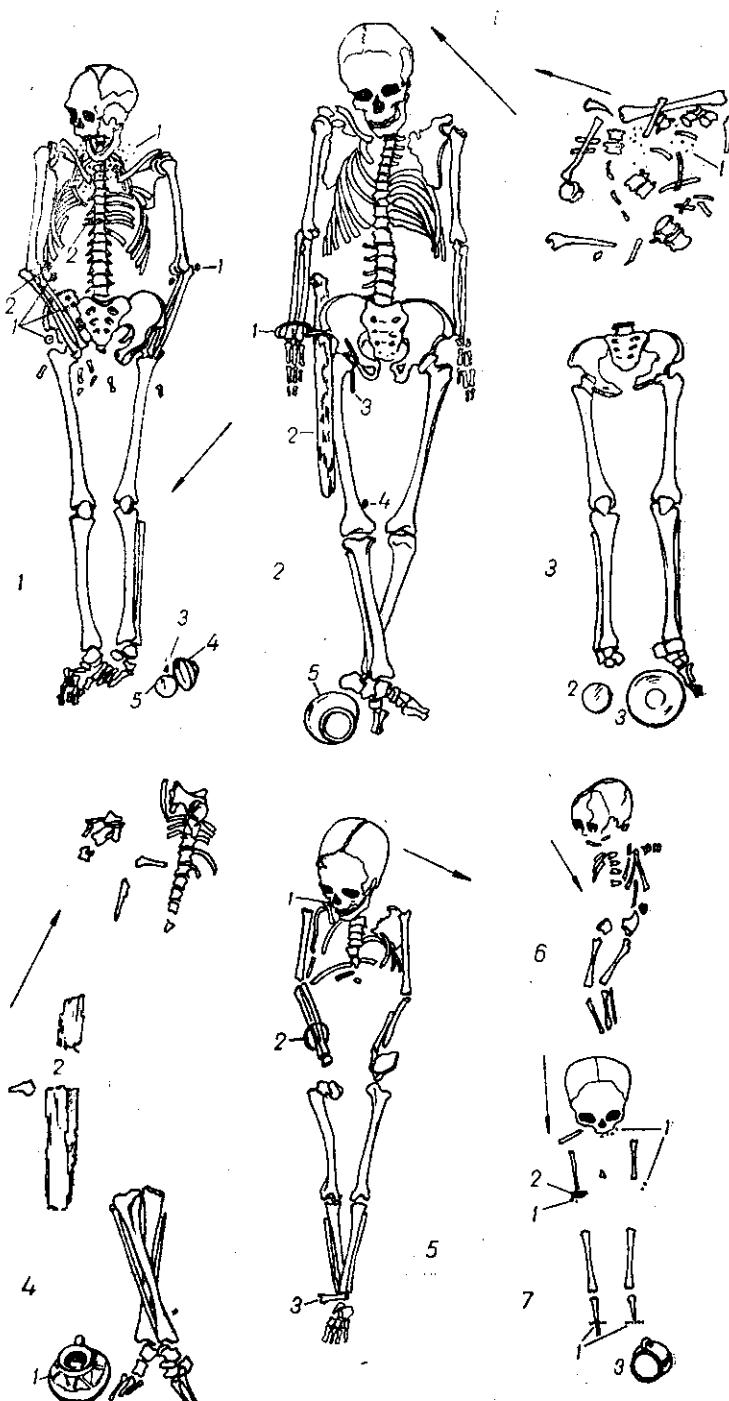

Рис. 2. Планы поховань:

1. Поховання 5: 1 — скарабей та намистини; 2 — фібула; 3 — залізні уламки; 4 — червонолакова чашечка; 5 — дзеркальце.
2. Поховання 18: 1 — браслет бронзовий; 2 — меч залізний; 3 — уламки ножа; 4 — намистина; 5 — посудина.
3. Поховання 1: 1 — намистини; 2 — дзеркало; 3 — чашка червонолакова.
4. Поховання 17: 1 — посудина; 2 — уламки меча.
5. Поховання 12: 1 — намистина; 2 — бронзовий браслет; 3 — кістка барана.
6. Поховання 7.
7. Поховання 27: 1 — намистини; 2 — бронзовий браслет; 3 — червоноглянцевий глечник.

яма простежувалась частково, її північно-східний край прорізав внутрішній схил валу.

Кістяк жінки лежав на спині у витягненому положенні, орієнтований головою на південь—південь—схід (рис. 2, 1; 3). Руки, трохи зігнуті в ліктях, лежали кистями на тазових кістках. Біля черепа знайдена

Рис. 3. Поховання 5.

сережка у вигляді невеликого кільця з тонкого бронзового дроту (рис. 7, 12), біля шийних хребців лежали невеликі плоскі чорні намистини, аналогічні знайденим при похованні I (рис. 8, 11).

В області грудей, на хребцях, лежала бронзова фібула з підв'язним прийомником, зроблена з одного куска круглого в перерізі дротика (рис. 7, 4), нижче поперека, з правого боку, знайдена залізна деформована іржею пряжка. Біля лікткових кісток верхніх кінцівок знайдено сім скарабеїв, зроблених із сірувато-блакитної пасті, із знаками на зворотному боці (четири біля правої та три біля лівої руки), п'ять великих круглих намистин з рожевуватого та безколірного сердоліку. Шоста сердолікова намистина була знайдена в чорноземі останньо від поховання (рис. 8, 4). На лікткових кістках правої руки лежало просвердлене іклло (рис. 8, 2), біля нього, між кістками — рубчаста округло-циліндрична бусина із скловидної пасті (рис. 8, 4а). Біля ікла, поряд з скелетом лежала велика глиняна бусина (рис. 8, 5).

Під гомілковою кісткою правої ноги зібрана низка дрібного блакитного бісеру (рис. 8, 106).

Біля ступні лівої ноги лежала боком невелика червонолакова чашечка (рис. 6, 2), біля неї — металеве дзеркальце і невеличкий шматок залізної пластинки. Чашечка тонкостінна, з фігурним профілем, на високій порожнистій підставці. Внутрішня поверхня чашечки та опукла зовнішня (біля краю) вкриті червоно-оранжовим лаком. Дзеркальце аналогічне по формі знайденому в похованні № 1 (рис. 7, 8), але менших розмірів (діаметр 5 см). Зроблене воно також із сірого сплаву, поверхня значно пошкоджена корозією. На зворотному боці помітні залишки шкіри (?), мабуть, від футляря.

Поховання 7 (дитяче) впущене в стінку зовнішнього рову в південно-східній частині городища, на глибину 2,8 м від сучасної поверхні поля. Кістяк дитини (трьох-четирьох років) лежав на правому боці з трохи зігнутими в колінах ногами, головою на південний захід. Біля ліктя знайдена велика намистина бочкоподібної форми, зроблена з темно-синьої скловидної пасті з подвійним білим пояском (рис. 7, 5).

Поховання 8 відкрито в східній частині могильника. Від кістяка залишились незрушеніми кістки піг без лівого стегна, кілька ребер та хребців. По положенню кісток ніг можна визначити, що кістяк лежав на спині з витягненими кінцівками, орієнтований головою на північний захід. Біля кісток ніг знайдено дрібний пастовий бісер (рис. 8, 106), а біля залишків кісток грудної клітки — довгаstu бусину із рожевуватої пасті (рис. 8, 7).

Недалеко від цього поховання в чорноземі знайдено уламок краю бронзового дзеркала, пастовий скарабей, аналогічний вищеописаним із поховання № 5 (рис. 8, 3), і невелика пастова намистина.

Поховання 9 цілком зруйноване. Знаходиться в східній частині могильника, безпосередньо біля краю траншеї воєнного часу, яка пересікає площу миса з північного сходу на південний захід. Збереглися лише кістки верхньої частини кістяка, які лежали без всякого порядку: нижня щелепа, ключиця, фаланги пальців рук та дві лопатки. Серед кісток знайдено десять намистин: дві чорні (геширові), які мають вигляд видовжених привісок з розширенням на кінці у вигляді ромба, шість невеликих рожевих сердолікових, дві прозорі привіски із аметиста, з яких одна має вигляд фігурки жаби (рис. 8, 9).

Поховання 11 знаходиться також в східній частині могильника. Збереглися *in situ* тільки частини кісток ніг похованого: стегно, дві малі гомілкові та суглоби ступні. По залишках кісток можна визначити, що похований лежав у витягненому положенні на спині, головою на північний схід. Під час розчистки були знайдені дві невеликі круглі сердолікові бусини (рис. 8, 1) та шматок рум'ян.

Поховання 12 відкрито незруйнованим в північній частині городища. Належало воно підлітку. Кістяк, орієнтований головою на південний захід, лежав на спині з витягненими кінцівками. Ноги в нижній частині схрещені. На кістках правої руки надіто бронзовий браслет з круглого дроту, кінці якого заходять один за одній. Кінці сплющені і прикрашені схематичним зображенням зміїної голівки (рис. 7, 1). Біля шийних хребців знайдена бусина бочкоподібної форми з синьої скловидної маси, з білим узорчатим пояском, аналогічна бусині дитячого поховання № 7 (рис. 7, 7). Впоперек гомілкових кісток лежала частина ребра барабана і декілька вуглинок.

Поховання 14 (скіфське). Відкрите в північно-східній частині могильника. Могильна яма цього поховання (розміром 2,4×0,8 м) частково проходила через внутрішній схил валу городища. Дно її виявлено на глибині 2,8 м від сучасної поверхні валу. Яма впущена в материк на 0,75 м і прорізала своїм західним краєм дві ями древнього походження, не доходячи до їх dna. В сірій засипці цих древніх

ям контур західної частини могильної ями був невиразним. Похований лежав на спині, з витягненими вздовж тіла руками, головою на захід. Ноги, які спочатку були підняті колінами вгору, впали вліво. На тазових кістках з лівого боку лежали залишки дерев'яного сагайдака разом з 77 бронзовими наконечниками стріл. У багатьох з них були сліди деревок. (рис. 4, 1).

Біля ступні правої ноги знайдено уламок залізної пластинки (рис. 4, 4). За головою похованого,

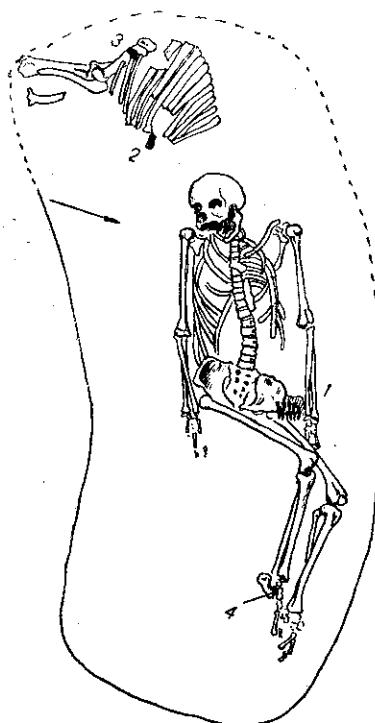

Рис. 4. План скіфського поховання 14:
1 — залишки сагайдака з наконечниками стріл;
2 — залишки залізного ножа, 3, 4 — залізні уламки.

під західною стінкою могильної ями, лежали залишки напутньої їжі—кістки передньої частини тулуба молодого бика (?) і поблизу — цілком зруйнований залізний ніж із слідами дерев'яної ручки (рис. 4, 3).

Сагайдачний набір стріл представлений різними по формі—піраміdalnymi, трилопатевими і тригранними—наконечниками. Перший тип (рис. 5, 1) — трилопатеві (12 екземплярів). Ложок доходить майже до вістря головки. Втулка виділяється з половини ложка і виступає нижче головки на 3—4 см. Гострі кінці ребер досягають до рівня основи втулки, або трохи вище неї. Деякі з наконечників мають на одній із сторін отвір. Один з наконечників орнаментований.

Другий тип (рис. 5, 2) — трилопатеві, близькі по формі до першого типу, але відмінні від них обрізною або трохи виступаючою втулкою. Своїми вістрями кінці ребер спускаються нижче основи втулки (11 екземплярів). Серед них зустрічаються і орнаментовані.

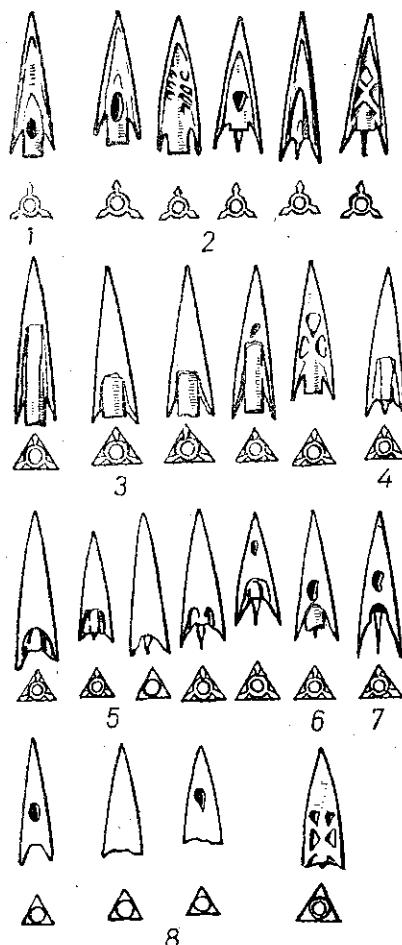

Рис. 5. Наконечники стріл з поховання 14: 1—8 — типи наконечників.

Третій тип (рис. 5, 3) — вузькі, тригранні. В верхній частині грані гладкі (12 екземплярів). З половини або з третини головки на поверхні граней нанесені контури втулки з вузькими ложками по боках, зрізані зверху впоперек. Кінці ребер трохи розходяться. Втулка виступає нижче головки на 2—3 мм. Один з наконечників орнаментований.

Четвертий тип (рис. 5, 4) аналогічний третьому типу, але з обрізною втулкою (7 екземплярів). Гострі кінці ребер і основа втулки на одному рівні або трохи нижче. Один з наконечників орнаментований.

П'ятий тип (рис. 5, 5) — тригранні наконечники з обрізною втулкою, яка часто заходить глибоко (23 екземпляри). Гострі кінці ребер звисають нижче основи втулки. Між кінцями ребер, які утворюють дугу, нанесений ложок, рівний зверху, в середині якого слабо виділяється псевдовтулка. У більшості наконечників цього типу один з кінців ребер значно довший, ніж останні.

Шостий тип (рис. 5, 6) — вузькі тригранні, з виступаючою нижче головки втулкою (3 екземпляри). Гострі кінці ребер утворюють правильну дугу над втулкою.

Сьомий тип (рис. 5, 7) — тригранні, з гладкими гранями. Завдяки глибокому вирізу дуги біля основи граней, яка збільшується ще півкруглим вирізом посередині, кінці ребер утворюють довгі, тонкі вістря (1 екземпляр).

Восьмий тип (рис. 5, 8) — тригранні, з гладкими гранями і з гострокутною або дуговидною виїмкою в основі (8 екземплярів). Один орнаментований.

Всі перелічені вище типи наконечників стріл, з яких складається сагайдачний набір похованого, знаходять свої аналогії в скіфських пам'ятках IV—III ст. до н. е.¹

По ховання 17 виявлено в північно-західній частині могильника. Незрушеними збереглися лише частина грудної клітки кістяка і схрещені кістки кінцівок (рис. 2, 4). Кістяк був орієнтований головою на північ — північ — захід.

З правого боку біля кісток похованого знайдено залишки залізного меча, а біля ступнів ніг — глиняний глечик. Глечик ліпний, з сфероконічним корпусом, вузьким плоским дном і короткою, трохи розширену вгору шийкою. Ручка у вигляді петлі з'єднує середню частину корпусу з шийкою. Поверхня гладка, коричневого кольору. Пояс тонкого різного орнаменту, який охоплює плечі посудини, складається з відрізків стрічок, утворених з чотирьох ліній (рис. 6, 11), розміщених під кутом один до одного.

По ховання 18 збереглося непорушеним. Воно знайдене безпосередньо біля північного краю мису, над кручею, на внутрішньому схилі валу, знищеного яром. Кістяк дорослого чоловіка, орієнтований на північний схід, лежав на спині з витягненими кінцівками. Гомілкові кістки ніг схрещені (рис. 2, 2).

При похованому знайдені на правій руці бронзовий браслет з не-зімкненими плоскими кінцями з зображенням голівки вухатого звіра (рис. 7, 3). З правого боку від пояса, вздовж стегна, лежав залізний меч з прямим перехресям і з залишками, очевидно, кільцевого навершя (рис. 7, 15). На тазових кістках знайдено залізний ніж з залишками дерев'яної ручки (рис. 7, 13). Біля гомілкової кістки правої ноги лежала синя пастова глазчаста бусина (рис. 7, 6). Біля ступнів ніг стояв горщик, поблизу нього декілька окремих вуглинок і дрібних уламків кальцинованих кісточок.

Горщик сіроглинняний, невисокий, біконічної форми, на кільцевій підставці, з короткими, округло-потовщеніми краями вінець, трохи

¹ P. Rau, Die gräber der früher Eisenzeit in unterem Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929, табл. X3F, табл. XI.

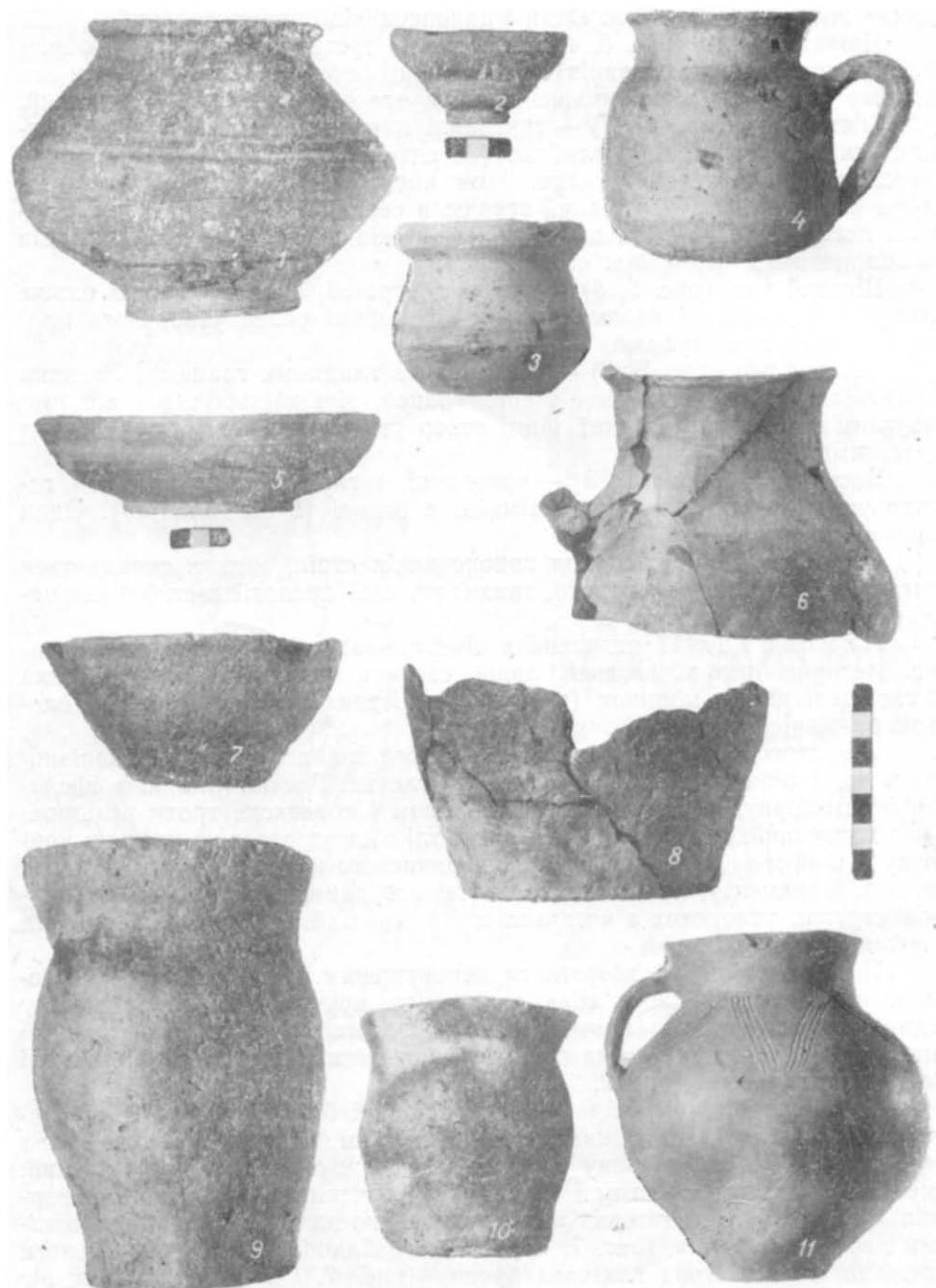

Рис. 6. Посуд з поховань

відігнутих назовні (рис. 6, 1). Над кутовидним перегином стінки горщика нанесений поясок з двох заглиблених ліній. Поверхня посудини світло-сіра, плямиста, носить сліди згладження. Горщик в давнину був розбитий на уламки і для його скріплення просвердлені вздовж швів зламу наскрізні отвори.

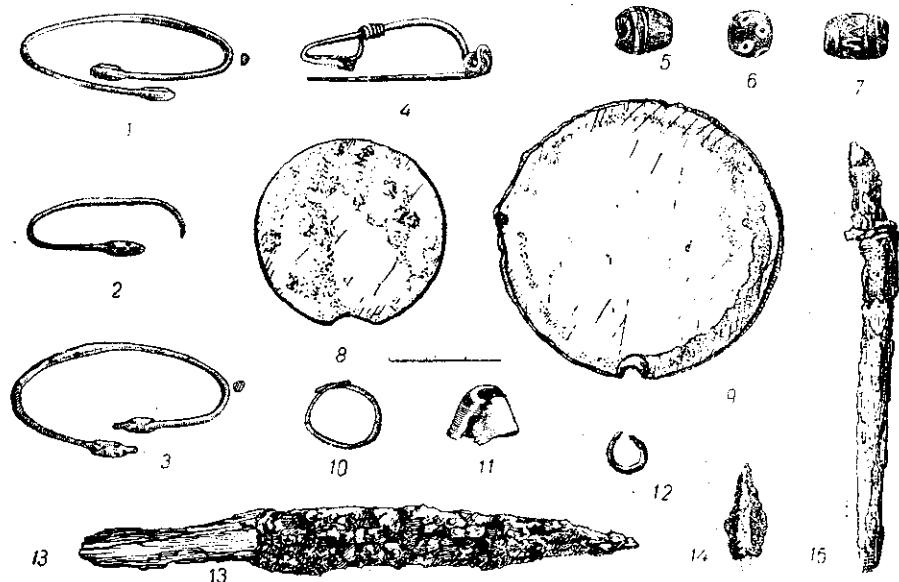

Рис. 7: 1—3—бронзові браслети з поховань 12, 18, 27; 4, 8, 12—бронзові речі з поховання 5; 5—7—намистини з поховань 7, 12, 18; 9—дзеркало з поховання 1; 10, 11—бронзові кільце та дзвоник, знайдені на могильнику; 13, 15—залізний меч та меч з поховання 18; 14—залізний наконечник стріли з поховання 20.

Поховання 20 знаходилося в середній частині могильника. Збереглась лише частково грудна клітка. Серед кісток знайдений заливний трилопасний наконечник стріли з відламаним черешком (рис. 7, 14).

Дитяче поховання № 27 відкрито в південній частині могильника (рис. 2, 7). Кістяк дитини, орієнтований па північ, лежав на спині з витягнутими кінцівками. На правій руці був знайдений невеликий бронзовий браслет, зроблений з половини великого. Один з кінців сплюснутий, і на ньому зображена голова вухатого звіра (рис. 7, 2), аналогічна зображеню на браслеті з чоловічого поховання № 18. Крім браслета, на кістках правої і лівої рук трапилися дуже дрібні, білуваті пастові намистини (бісер). Такі ж намистини знайдені і біля шийних хребців (рис. 8, 10а). Невеликі скляні з позолотою всередині намистинки виявлені і біля гомілкових кісток (рис. 8, 12).

Біля ступні лівої ноги стояв червоноглиняний глечик з ручкою. Він зроблений на круглі, має рівні стінки, які під кутом переходять в округлу придонну частину і східчастим перегином з'єднуються з циліндричною короткою шийкою з плавно відігнутим краєм. Овальна в перерізі ручка своїм верхнім кінцем прикріплена до виступу плеча, а другим — до нижньої частини корпусу (рис. 6, 4). Поверхня посудини гладка, вкрита щербинами давнього походження, які в деяких місцях пробивають стінки наскрізь.

Поховання 30 знайдено в центральній частині могильника. Незрушеною залишилась лише нижня половина кістяка (тазові кістки і кістки ніг), верхня частина зруйнована, черепа немає. По положенню кісток можна встановити, що похованний лежав на грудях, орієнтува-

ний головою на схід. В головах стояв простий ліпний горщик витягнутих пропорцій, з вузьким дном і вінцями у вигляді воронки. Край його прикрашений недбало нанесеними маленькими ямками (рис. 6, 9). Поверхня темно-коричнева, нерівна, трохи шершава.

Поховання 31 здійснено в материковій могильній ямі. Воно цілком зруйноване. Яма овальної форми, розмірами $2,5 \times 0,85$ м, орієнтована з північного заходу на південний схід, впущена в материк на

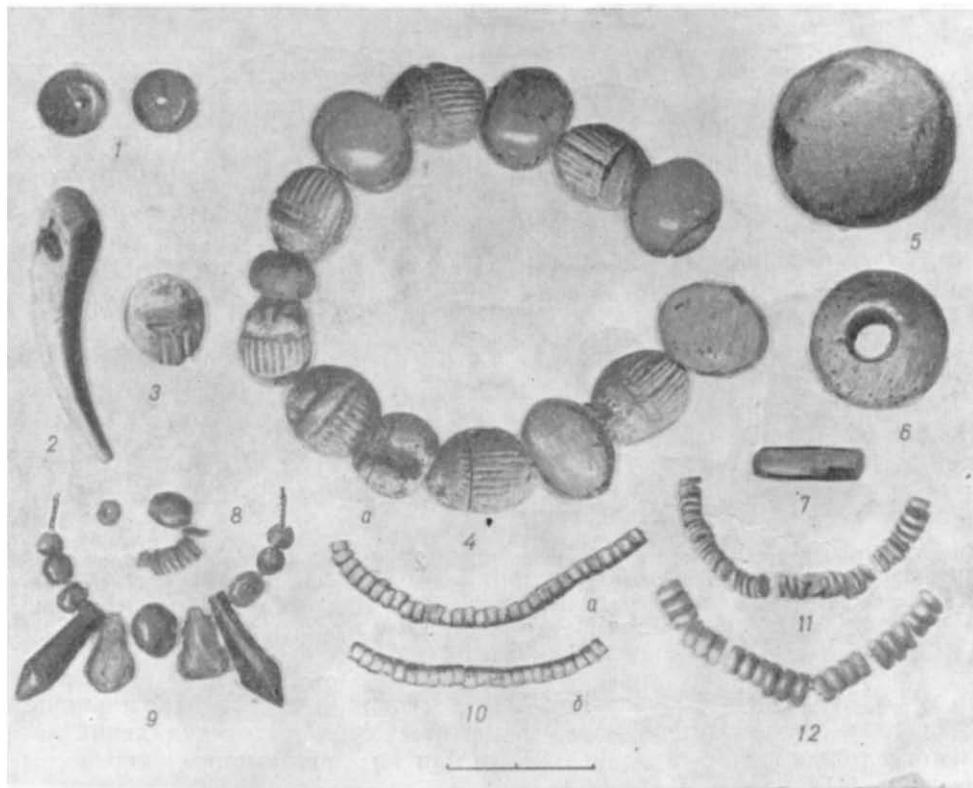

Рис. 8: 1 — намистина з поховання 11; 2, 4, 5, 10б, 11 — іколо, намисто, скарабей з поховання 5; 3—7 — скарабей та намистина з поховання 8; 6 — глиняна намистина (?), знайдена на могильнику; 8 — намисто з поховання 1; 9 — намисто з поховання 9; 10а, 12 — бісер та намисто з поховання 27.

глибину 0,8 м. На дні ями зберігся лише череп, який лежав в середній частині, і плечова кістка — в південно-східному кутку. Череп цього поховання носить сліди спеціальної деформації — лобна і потилична його частини помітно витягнені. Біля черепа лежали уламки двох роздавлених посудин: нижня частина простого горщика з темною, шершавою, нерівною поверхнею (рис. 6, 8) і верхня частина ліпного глечика з залишками ручки. Глечик досить старанного виробу, тонкостінний, має високу шийку з плавним переходом в округлий корпус і трохи відігнутий назовні вінець (рис. 6, 6). Поверхня посудин гладенька, з рожевим відтінком.

Поховання 32 (дитяче) повністю зруйноване. Біля розрізних залишків кістяка знаходився простий ліпний горщик, орнаментований по краю невеликими ямками (рис. 6, 10). По виробці, орнаменту і формі він аналогічний посудині з поховання № 19, але дещо менших розмірів і має більш опуклий корпус.

Поховання 34 (дитяче) виявлено в західній частині мису. Цілком зруйноване. Біля залишків черепа знайдено невеликий з чер-

воної глини глечик з відламаною ручкою. Глечик зроблений на крузі, має біконічної форми корпус, з широкими округло виступаючими над стінкою вінцями. Дно його широке, плоске. Ручка була прикріплена одним кінцем до вінця, а другим — до нижньої частини глечика. Поверхня червонувата, матова (рис. 6, 3).

Як уже згадувалося, всі інші поховання могильника були цілком зруйновані і лише зрідка супроводжувалися окремими незначними уламками металевих предметів, що погано збереглися, як, наприклад, уламками залізних мечів (поховання 38).

На рівні поховань в різних частинах могильника зустрічалися інколи окремі людські кістки і знахідки: кільце з бронзового дроту з кінцями, які заходять один за один (рис. 7, 10), бронзовий дзвіночок з тонкої пластинки (рис. 7, 11), шийка сіроглинняного, зробленого на крузі глечика, уламок вінця червоноолакової посудини, невелика мисочка конічної форми простої ліпної роботи (рис. 6, 7) і дві великі глиняні бусини, аналогічні бусині з поховання № 5 (рис. 8, 6).

Таким чином, на підставі поховань, які цілком або частково збереглися (крім поховання 14 скіфського часу), встановлено, що поховані були орієнтовані головою здебільшого на північний схід, в окремих випадках на південний захід або південний схід. Кістяки лежали в витягненому положенні на спині, з витягненими кінцівками, в трьох могилах — з схрещеними нижче колін ногами (поховання 18, 17, 12). В одному випадку (поховання 31) череп носить сліди спеціальної деформації. Залишки напутньої іжі у вигляді кістки барабана були виявлені при дитячому похованні 12. Біля нижніх кінцівок кістяка поховання 18 були знайдені маленькі уламки перепалених кісток тварин і окремі вуглики.

Поховання супроводжувались інвентарем, в складі якого досить чітко виділяються поховання жіночі, чоловічі і дитячі.

До жіночих поховань, крім поховань 1 та 5, належить, очевидно, і ряд зруйнованих поховань з залишками аналогічного інвентаря у вигляді бус, уламка дзеркала (поховання № 8—11). Всі вони зустрінуті в східній частині могильника.

Чоловічі і дитячі поховання знаходилися на останній площі могильника. В склад інвентаря чоловічих поховань входили речі озброєння: залізні мечі (поховання 17, 18), стріли (поховання 20), бронзовий браслет (поховання 18), залізний ніж (поховання 18) і посуд.

При дитячих похованнях зустрінуто посуд, бронзові браслети, по одній великій бусині, дрібні буси та бісер.

Кераміка, яка входить до складу інвентаря поховань Калантавського могильника, представлена ліпним і гончарським посудом. Він находить свої аналогії в пам'ятках сарматського часу степового Придніпров'я і Приазов'я.

Два ліпних горщики із поховань № 30 і 32 (рис. 6, 9, 10) досить недбалої роботи, орнаментовані малими ямками по краю, знаходять свої аналогії серед горщиків сарматського могильника на р. Молочній I—II ст. н. е.¹ До цього ж часу відноситься і невелика ліпна мисочка конічної форми (рис. 6, 7), знайдена в могильнику. Подібні мисочки зустрічаються в Північному Причорномор'ї, наприклад, на акрополі Кам'янського городища².

Аналогії ліпним глечикам з поховань № 17 і № 31, які виділяються своєю старанною виробкою і гладкою поверхнею (рис. 6, 11, 6), в степових сарматських похованнях нам не відомі. Але сіроглинняний ліпний глечик, в якійсь мірі подібний по формі і орнаменту до нашого

¹ М. И. Вязьминина, Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, ВССА, 1952, стор. 224, табл. II, 7.

² Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954, стор. 97, табл. IX, 13.

(поховання 17) тільки з більш витягнутими пропорціями, зустрінутий в похованні, можливо, сарматського часу кургана № 340 біля с. Глинне на р. Дністрі¹.

Врізний орнамент у вигляді пояска, що охоплює плечі посудини, заповнений відрізками стрічок із трьох-четирьох ліній, розміщених під кутом одна до одної, зустрічається на сарматському посуді перших століть н. е. Північного Причорномор'я². Уламки тонкостінного посуду старанної виробки відомі на Городищі біля с. Золота Балка в шарі рубежа н. е. Форма червонолакової чащечки з поховання I (рис. 6, 5) добре відома по знахідках в пам'ятках I ст. н. е. в античних містах Північного Причорномор'я і Приазов'я³. Фігурна червонолакова чащечка із поховання № 5 (рис. 6, 2) аналогічна чащечці I ст. н. е., знайденій при розкопках Танаїса 1957 р. разом з монетою I ст. н. е.⁴

Червоноглинняний глечик з дитячого поховання № 27 (рис. 6, 4) близький по формі і виробці глечику, який знайдено в одному з поховань I ст. н. е. в некрополі Неаполя-скіфського⁵, від якого він відрізняється меншими розмірами. Такого ж типу, але з більш видовженим корпусом і більших розмірів тонкостінна посудина знайдена в одному з сарматських поховань I—II ст. н. е. в могильнику Аккермень II на р. Молочній⁶.

Сіроглинняна кераміка представлена біконічною посудиною з поховання № 18 (рис. 6, 1) і уламком шийки глечика, знайденої поза поховання. Повна аналогія першій посудині нам не відома. Але залишний меч з цього ж поховання, як буде вказано нижче, датує її I ст. н. е.

Уламок сіроглинняного глечика із світло-сірою залощеною поверхнею належить до типу глечиків, добре відомих на городищі Золота Балка.

Залишний меч поховання № 18 з прямим перехрестям і, очевидно, з кільцевим навершям, залишний наконечник трилопатової черешкової стріли з поховання № 20 (рис. 7, 14, 15) характерні для сарматського озброєння перших століть нашої ери⁷.

До I ст. н. е. відноситься і бронзова фібула (рис. 7, 4) з підв'язаним приймачем, яка знайдена в жіночому похованні № 5⁸.

Бронзові браслети чоловічого поховання № 18 і дитячого № 12, прикрашені зображенням вухатого звіра на приплюснутих кінцях (рис. 7, 2, 3), зустрічаються в похованнях I ст. н. е. в Північному Причорномор'ї⁹.

¹ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. I, К., 1951, стор. 16, табл. XVI, 15.

² Орнамент на посудині з поховання № 7, кургана 3 біля с. Мар'їнське, Херсонської області, Нікопольсько-Гаврилівська експедиція 1959 р. Фонди Інституту археології АН УРСР.

³ Т. К. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952, стор. 301, рис. 3, 6; стор. 315, рис. II, 3.

⁴ Розкопки Д. Б. Шелова 1957 р., Фонди НМК.

⁵ Посудина з могили № 15 кургана 1949 р. на східній ділянці некрополя Неаполя-скіфського зберігається у відділі античної і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР в Сімферополі. Розкопки П. М. Шульца.

⁶ М. И. Вязьминова, вказ. праця, стор. 231, табл. IV, 7.

⁷ Н. В. Анимиров, Мето-сарматский могильник у станицы Усть-Лабинской, МИА, № 23, 1951, стор. 199, рис. 2, 3, 4; М. И. Вязьминова, вказ. праця, стор. 237, табл. V, 6, 7; і і ж. Вивчення сарматів на території Української РСР, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 68—69, рис. 6, 1, 3.

⁸ А. И. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 80, табл. III, 4; М. И. Вязьминова, Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, ВССА, М., 1954, стор. 239, табл. VI, 8.

⁹ M. Ebert, Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolaejewka», Praehistorische Zeitschrift, V. Heft 1/2, 1913, Abb. 108, i.

Розповсюдженими в той час були і браслети, кінці яких оформлені у вигляді голівки змії. Схематичне зображення змійної голівки є на браслете дитячого поховання № 27 (рис. 7, 1).

Дзеркала жіночих поховань (рис. 7, 8, 9), виготовлені із сіруватого сплаву, по своїй формі і розмірах знаходять аналогії в похованнях I ст. н. е. біля с. Золота Балка¹.

Дзвоник Калантаївського могильника (рис. 7, II) зустрінутий в одному з сарматських поховань Усть-Лабинського могильника на Кубані I ст. до н. е.—II ст. н. е.² Буси різної форми і розмірів, виготовлені з геширу, сердоліку, пасті, які знайдені в похованнях (рис. 8), є звичайними знахідками в сарматських похованнях перших століть нашої ери.

Дрібні бусинки-бісер, знайдені біля гомілкових кісток деяких поховань (поховання № 5, 27), очевидно, прикрашали поділ та рукава одягу, як це не раз відмічалось в сарматських похованнях межі I ст. н. е.³

На підставі розглянутого вище матеріалу робимо висновок, що Калантаївський могильник відноситься до I ст. н. е. Склад його інвентаря відповідає інвентарю одночасних сарматських поховань степового Придніпров'я і Приазов'я.

Відповідає сарматським похованням і орієнтація кістяків головою на північний схід, південний схід, на північ. Такі ознаки, як перехрещені нижні кінцівки і деформація черепа, зустрінуті в деяких наших похованнях, є однією з особливостей, властивих сарматським похованням.

Все відмічене може свідчити про можливу етнічну належність населення, що залишило цей могильник, до сарматських степових племен. Часткове проникнення окремих груп степових сарматських племен в I—II ст. н. е. на територію лісостепового Правобережного Придніпров'я спостерігалось по ряду сарматських поховань, відкритих дореволюційними дослідниками в басейні річок Рoci, Тясмина і східних приток Південного Бугу. Останні представлені в основному впускними похованнями в насипи більш древніх курганів⁴.

Розкопаний біля с. Калантаєва могильник є поки що єдиним безкурганним сарматським могильником, відомим в лісостеповому Придніпров'ї, де основними в цей час були пам'ятки зарубинецько-корчуватівської культури. Так, наприклад, найближчими одночасними пам'ятками з Калантаївським могильником є Корчуватівське поселення біля с. В. Андрусівка⁵, в 8 км від с. Калантаєва, поселення і могильник з трупоспаленням в урнах біля с. Суботова⁶ та ін.

Досліджений сарматський могильник ще раз показує на факт співіснування і взаємний зв'язок сарматських племен, які проникли в лісостепове Придніпров'я в I ст. н. е. з місцевим населенням, носіями корчуватівської культури.

Цікаве поховання скіфського часу виявлене біля північно-східного краю могильника, для якого замість насипу кургана був використаний схил валу Калантаївського городища. Воно належало звичайним похованням рядових воїнів IV—III ст. до н. е., кургани яких добре відомі в степах Північного Причорномор'я.

¹ А. В. Добровольский, Отчет Никополь-Гавриловской экспедиции 1952 г., Альбом отчета, табл. 35, 1, 2, 5, Архів ІА АН УРСР.

² Н. В. Анфимов, вказ. праця, стор. 199, рис. 18, 28.

³ М. И. Вязьмитина, вказ. праця, стор. 241; Н. В. Анфимов, вказ. праця, стор. 200.

⁴ К. Ф. Смирнов, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии, ВССА, 1954, стор. 217; М. И. Вязьмитина, Вивчення сарматів на території Української РСР, стор. 63.

⁵ Е. В. Максимов, Е. А. Петровская, Археологические памятники в окрестностях с. Большая Андрусовка и на Тясмине, КСИА, вып. 8.

⁶ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Суботовское городище, СА, 1958, № 2, стор. 167.

Аналогічне поховання в глибокій могильній ямі під насипом кургана на граници Лісостепу і Степу було також знайдено Кременчуцькою експедицією біля с. Адамівка, Чигиринського району, Черкаської області в 1957 р. у межиріччі річок Тясмина і Дніпра¹.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ, Г. Т. КОВПАНЕНКО

МОГИЛЬНИК ВОЗЛЕ с. ҚАЛАНТАЕВО

Резюме

Во время раскопок городища чернолесской культуры у с. Калантаева, Ново-Георгиевского района, Черкасской области, в 1956 г. был обнаружен небольшой сарматский могильник, полное исследование которого завершено в 1957 г. Кроме сарматских погребений, здесь было открыто одно погребение скифского времени.

Могильник занимал всю площадь главного укрепления городища, в границах его вала и рва, размером 40—50 м в поперечнике. Погребения были впущены в чернозем на глубину 0,8—1,3 м; только в трех случаях прослеживались могильные ямы.

Могильник был ограблен в древности. Всего было открыто 42 погребения, из которых целыми сохранились четыре, остальные же были частично или полностью разрушены.

Скелеты лежали на спине с вытянутыми конечностями, за исключением трех погребений, у которых были скрещенные ниже колен ноги. Ориентированы погребения в большинстве случаев на северо-восток, юго-восток, на север и изредка юго-запад. В одном случае череп погребенного носил следы специальной деформации.

Погребения сопровождались инвентарем, в состав которого входили: сосуды лепные и кружальные (краснолаковые, красноглиняные, сероглиняные), металлические предметы и бусы. В мужских погребениях встречены предметы вооружения (железные мечи и наконечник стрелы), бронзовый браслет, в детских — бронзовые браслеты и бусы, в женских — небольшие зеркала из сероватого сплава, бронзовая фибула, кольцо и серьги из проволоки, а также бусы из гешира, пасты, сердолика, аметиста и скарабей. Инвентарь Калантаевского могильника аналогичен инвентарю многих сарматских погребений I в. н. э. степного Приднепровья и Приазовья. Соответствует сарматским погребениям ориентация скелетов и такие признаки, как перекрещенные нижние конечности, а также и деформация черепа.

Все это может свидетельствовать о том, что население, оставившее этот могильник, принадлежало к сарматским степным племенам.

Частичное проникновение в I—II вв. н. э. отдельных групп степных сарматских племен на территорию лесостепного Правобережного Приднепровья наблюдалось по ряду сарматских погребений, открытых до революционными исследователями в бассейне рек Роси, Тясмина и восточных притоков Южного Буга. Последние представлены в основном впускными погребениями в насыпь более древних курганов.

Калантаевский могильник является пока единственным бескурганным сарматским могильником, известным в лесостепном Приднепровье, где основными в это же время являются памятники зарубинецко-корчеватовской культуры.

¹ Звіт В. М. Даниленко та О. Г. Шапошникової про розкопки біля Адамівки, Кременчуцька первісноскіфська експедиція 1956 р., Архів ІА АН УРСР.

М. П. КУЧЕРА

КЕРАМОІКА ДРЕВНЬОГО ПЛІСНЕСЬКА¹

Незважаючи на велику наукову цінність керамічного матеріалу як археологічного джерела, вивчення древньоруської кераміки ще не вийшло за рамки нагромадження фактичного матеріалу. Локальні та хронологічні її особливості, не говорячи вже про закономірності еволюції типів і форм, відомі досі в найзагальніших рисах.

Особливий інтерес керамічного комплексу Пліснеська полягає в тому, що розвиток його простежується безперервно на протязі шестисот років (з VII по XIII ст.).

Наукове значення керамічного матеріалу Пліснеська обумовлюється ще й тим, що в силу історичних причин древньоруський період на території західних областей УРСР в археологічному відношенні вивчено дуже слабо.

Відповідно до функціонального призначення виявлений на городищі посуд розподіляється на горщики, корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, кришки, сковорідки. Провідне місце по кількості знахідок і тривалості побутування займають горщики.

Хронологічно кераміка древнього Пліснеська розподіляється на чотири основних періоди, а саме: VII—VIII, IX—X, XI і XII—XIII ст.²

Кераміка VII—VIII ст.

До цього періоду належать дві групи глиняного посуду з різними типологічними та технологічними ознаками.

Кераміка першої групи (рис. 1, 3, 4) представлена горщиками з відносно низькими і здебільшого різко виступаючими назовні плечиками, які нерідко придають тулубу майже біконічну форму (рис. 1, 3). Довгі і, як правило, слабо відігнуті вінця закінчуються косо зрізаним назовні краєм, іноді трохи потовщеним.

За пропорціями горщики розподіляються на високі і більш низькі. Перші з них частково нагадують по формі глечик (рис. 1, 4), інші — макітру (рис. 1, 3).

¹ Залишками древньоруського міста Пліснеська, яке входило до складу Галицько-Волинського князівства, є велике городище, розташоване біля с. Підгірці, Олецького району, Львівської області. Після другої світової війни розкопки на городищі провадилися в 1946—1949 рр. і в 1953—1954 рр. Керамічний матеріал зберігається в фондах відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, Львівському державному історичному музеї та в фондах Інституту археології АН УРСР. В статті йде мова лише про глиняний посуд.

² Відносна хронологія кераміки визначається за стратиграфічними даними (місце-знаходженням в культурному шарі, розподілом по окремим житлово-господарським комплексам), абсолютна хронологія — по датованих аналогіях і частково по датованих сучасних речах.

Для більшості посудин характерні розміри звичайного кухонного горщика: діаметр вінець 12—18 см, денець — 8—9 см, висота 17—25 см. Рідше зустрічаються горщики з діаметром вінець до 30—35 см і висотою до 35—40 см. Ці здебільшого широкогорлі посудини використовувались як тара для зберігання припасів.

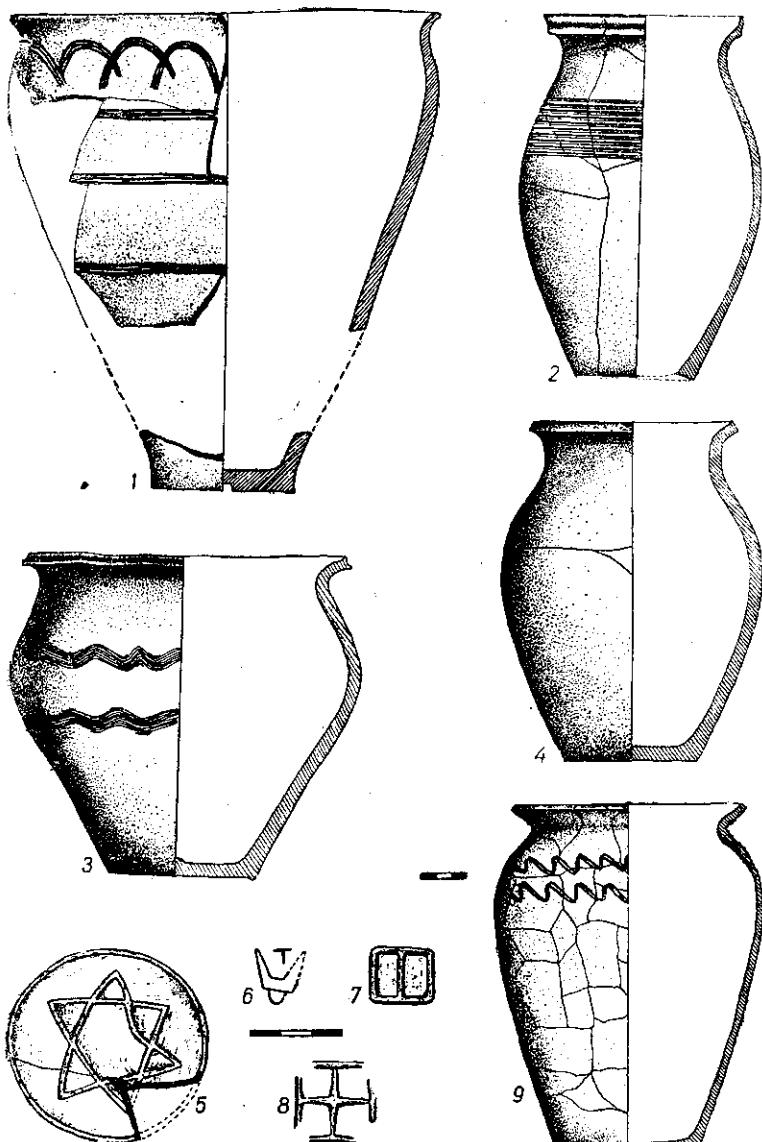

Рис. 1. Кераміка древнього Пліснеська:
1 — горщик XI ст.; 2 — горщик IX—X ст.; 3, 4 — горщики VII—VIII ст.; 5—8 — клейма на посудинах XI ст.; 9 — горщик XI ст.

Значна частина горщиків орнаментована прямими та хвилястими чи одними тільки хвилястими лініями, утвореними гребінцевим штампом, рідше — загостреною паличкою.

Випал посудин нерівномірний. В цілому для них характерним є цегляно-рожевий колір. Глиняне тісто має значну домішку крупнозернистого піску. Посуд цієї групи формувався на повільному гончарському крузі. Якість виготовлення посудин неоднакова. Деякі горщики мають асиметричний тулуб і деформовані вінця.

Аналогії до кераміки першої групи відомі в с. Ріпнів, Львівської області¹. Типовий для першої групи горщик знайдено на території Києва під час розкопок В. В. Хвойки². До цієї ж групи належить також значна частина керамічного матеріалу із Луки-Райковецької (Житомирщина)³. Кераміка першої групи знаходить деякі типологічні паралелі в окремих посудинах із ранньосередньовічного шару Пастирського городища (Кіровоградщина)⁴.

Однотиповість кераміки, яка походить із різних районів східнослов'янської території, пояснюється тим, що побутувала вона в один і той же історичний період. На всіх означених пунктах ця кераміка походить із комплексів передківоруського періоду, тобто є одною із сполучних ланок в розвитку матеріальної культури від дофеодального часу до періоду Київської Русі. Датування цієї кераміки VIII ст. за типологічними ознаками не підлягає ніякому сумніву. За аналогією з добре датованими комплексами Пастирського городища⁵ нижню хронологічну межу цієї кераміки слід перенести в VII ст.

Аналогічні до цієї групи посудини відомі також в Південній Польщі, де їх прийнято датувати VII—VIII ст.⁶ Подібні горщики зустрічаються в похованнях VII—VIII ст. на території Словакії⁷ та в похованнях цього часу на території Угорщини⁸.

Із найраніших речей, синхронних з керамікою першої групи, на городищі знайдено трилопатевий наконечник стріли та шпору з гачкоподібними кінцями. Аналогічні наконечники стріл зустрілися на Пастирському городищі VII—VIII ст.⁹, у Вознесенському скарбі VIII ст. (Запоріжжя)¹⁰, на Новопокровському могильнику VII—VIII ст. (Харківщина)¹¹ і в ряді інших пунктів цього часу на території УРСР, Угорщини та Чехословаччини. Шпора за польськими аналогіями також датується VII—VIII ст.¹²

З керамікою першої групи співіснувала в Пліснеську на протязі не значного відрізу часу ліпна кераміка, яка виготовлялася від руки, без

¹ Фонди відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР; Ю. М. Захарук і О. О. Ратич, Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, АП, т. V, К., 1955, стор. 41, табл. I, 4.

² Фонди Київського державного музею, інв. № 29313.

³ Фонди Інституту археології АН УРСР; В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950, табл. I, I, 8, 10.

⁴ Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁵ М. Ю. Брайчевський, Нові розкопки на Пастирському городищі, АП, т. V, К., 1955, стор. 76.

⁶ Józef Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań, 1947, стор. 422, рис. 234, стор. 258, рис. 159, 3.

⁷ V. Budinský-Křička, Slovanské popolnicové pole z doby predhradišťnej vo Výchopoch—Opatovciach, okr. Nitra. Historica Slovaca. V (Eisnerov Sborník). Bratislava, 1947, стор. 143—144, табл. IV, I; Jozef Rognibský, Slovanský mohylník vo Vel'kých Hostiach, okr. Bánovce n/Bebr. Slovenská archeológia, III, Bratislava, 1955, стор. 227—229, табл. I, рис. 1; Vojtech Budinský-Křička, Pohrebisko z neskorej dobyavarškej v Žitavskej Toní na Slovensku. Slovenská archeológia, IV—I, 1956, Bratislava, стор. 104—127, табл. XI, 5; XXIX, 6; XXXIV, 22; Jan Eisner, Devínska Nová ves. Bratislava, 1952, табл. 97 (8), 55 (8), 66 (7,4).

⁸ Horváth Tibor, Az üllői és a Kiskörösi avar temető, Archaeologia Hungarica, XIX, Budapest, 1935, стор. 89, табл. XXXIX, 10; стор. 103, табл. XLII, 23; Joseph Hampel, Alterthümer des frühen mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905, табл. 520, рис. 17.

⁹ М. Ю. Брайчевський, Пастирське городище, Вісник АН УРСР, 1952, № 10, стор. 72.

¹⁰ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, III, 1950, табл. II, I, 5, 6 на стор. 44.

¹¹ Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення, Археологія, VI, 1952, стор. 48, табл. II, 6 на стор. 40.

¹² Józef Kostrzewski, nazw. праця, стор. 313, рис. 20 (середній); Jan Źak, O chronologii ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wnetrza z Biskupina, pow. Znin. Wiadomości archeologiczne, XX, zesz. 3, Warszawa, 1954, стор. 278, табл. XXVI, d, h.

вживання гончарського круга. До цієї групи належить всього кілька уламків, що походять не більше як від трьох чи чотирьох горщиків, знайдених лише в одному житлі¹. Як дозволяє судити реконструкція

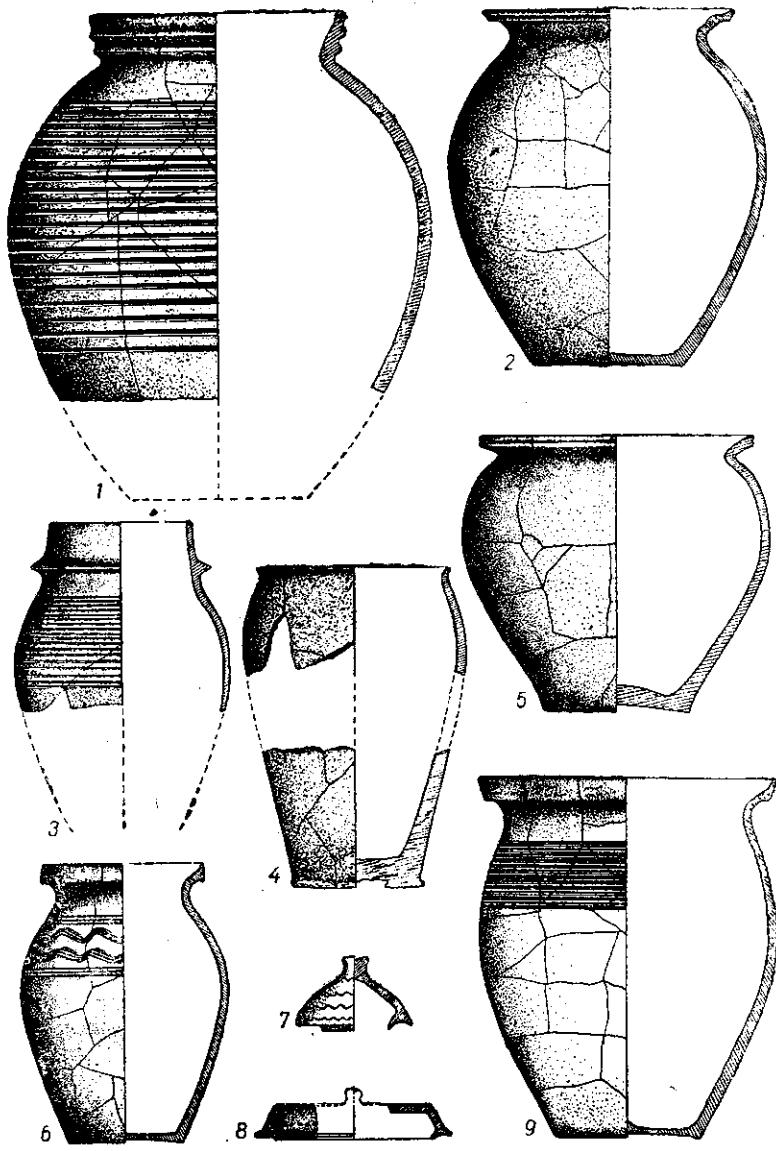

Рис. 2. Кераміка древнього Пліснеська:
1 — корчага XI ст.; 2, 5 — горщики XI ст.; 3 — глечик XII—XIII ст.; 4 — ліпний
горщик VII—VIII ст.; 6, 9 — горщики IX—X ст.; 7, 8 — кришки XI ст.

деяких посудин (рис. 2, 4), останні мали видовжені пропорції (понад 20 см). Найбільша ширина (14,5 см) приходилася на саму верхню частину тулуба. Короткі (0,5 см) вінця з нерівним округленим краєм були незначно відігнуті назовні. Нижня частина посудин майже усіченим конусом переходила до асиметричних денець, по зовнішньому краю яких здебільшого виступають нерівні запливи глини. На внутрішній поверхні

¹ Кераміка першої групи, навпаки, знайдена в семи житлово-господарських спорудах.

уламків збереглися вертикальні та горизонтальні смуги від згладжування стінок під час формування пучком трави. В глиняному тісті помітні значні включення дресви (шматочки вапняку). Поверхня стінок нерівна, бугриста. Колір її темно-сірий, нерідко з плямистим темно-рожевим забарвленням. Один із горщиків прикрашений заглибленнями у вигляді неправильних хрестів.

Кераміка цієї групи знайдена на долівці одної з напівземлянок разом з посудом першої групи, що дає підставу датувати її VII—VIII ст.

Кераміка IX—X ст.

Кераміка IX—X ст. репрезентована посудинами тих самих пропорцій, що і кераміка першої групи VII—VIII ст.: високими і більш низькими горщиками (рис. 1, 2; 2, 6, 9). Проте посудини цього періоду мають більш чітку диференціацію форм. Високі горщики мають завжди меншу місткість. Для них характерні видовжена шийка і помірний вигин бочка. Здебільшого плечики виражені дуже слабо. Найширша частина припадає трошки вище середини посудини (рис. 1, 2; 2, 6). Розміри цих горщиків: висота 18—27 см, діаметр вінець 10—15 см, денець 6,5—8 см. Деякі з найбільш видовжених та вузьких посудин нагадують по формі глечик і, очевидно, використовувалися за цим призначенням (рис. 1, 2).

Більш низькі горщики мають широкий отвір і менш виразний вигин бочка. Для цих посудин характерні більш значні розміри: висота 21—40 см, діаметр вінець 18—30 см, денець — 9—13 см. В кількісному відношенні ця форма горщиків дещо переважає. Всі посудини порівняно добре сформовані на гончарському кругі. Вінця їх потовщені і утворюють ізволні широку манжету.

За технологічними ознаками та орнаментацією кераміка IX—X ст. розподіляється на три групи. Першу групу становлять горщики, прикрашені в верхній частині 5—12 одноманітними паралельними лініями, які наносилися вістрям по сирій глині (рис. 1, 2; 2, 9). На значній частині цих посудин нижня площаина денець увігнута до середини, тобто формувались вони на кругі з напівсферичною підставкою.

Друга група кераміки відрізняється від першої складом тіста. Посудини цієї групи формувались із добре відмученої білуватої глини з незначною домішкою дрібного піску. Ці посудини мають загладжену поверхню.

Посудини третьої групи визначаються дуже ретельною технікою формування. Орнаментовані вони в верхній і середній частині тулуба чотирма-п'ятьма хвилястими та прямыми смугами, утвореними гребінцевим знаряддям з трьома зубцями (рис. 2, 6). Денця цих горщиків зрізуваються на кругі ниткою (чи пучком волосся) — ознака, характерна для гончарського круга важкого типу¹. Посудини другої та третьої груп зустрічаються на городищі дуже рідко. Ці групи становлять не більше 6—8% по відношенню до кераміки основної, першої групи.

Оскільки кераміка першої групи типологічно становить одну лінію розвитку з гончарською керамікою VII—VIII ст., то появу її слід відносити до часу не пізніше початку IX ст. Існування цієї кераміки обмежувалось значним проміжком часу, на протязі якого площа поселення збільшилась майже в десять разів. У курганах могильника древнього Пліснеська вона має дуже значне поширення і зустрічається тільки в похованнях з обрядом трупоспалення IX—X ст. Отже, верхню хронологічну межу кераміки першої групи слід віднести на кінець X ст., коли її змінюють інші керамічні групи.

Другої та третьої керамічних груп, судячи з розподілення їх в

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 169.

окремих житлах, в IX ст. в Пліснеську ще не було. З'явились вони тільки десь в X ст. і співіснували разом з керамікою першої групи.

Більш-менш близькі аналогії до охарактеризованої кераміки відомі на ряді поселень та могильників в області Подніпров'я, де ця кераміка датується IX—X ст. (Чернігів, Гніздовський могильник поблизу Смоленська, Шестовицький могильник поблизу Чернігова, городище Пісочний Рів на Десні, поселення біля підніжжя Великого скіфського городища в районі Канева) ¹.

Аналогії до цієї кераміки, що датується тим же часом, відомі також в Чехії ². Природно, що найближчі аналогії до пліснеської кераміки IX—X ст. повинні бути на Волині. В останній час ідентичні до першої групи горщики знайдено на поселенні біля с. Ріпнева.

Кераміка XI ст.

У XI ст. в Пліснеську побутувало кілька типів посуду: горщики, корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, сковорідки, кришки.

Основним посудом були горщики. Інші типи посудин становлять незначну частину по відношенню до горщиків.

Горщики цього часу (рис. 1, 9; 2, 2, 5; 3, 3) мають виразні плечики і, як правило, короткі шийки, утворені різким зламом вінець безпосередньо від плечиків. У кількісному відношенні переважають горщики струнких форм (рис. 1, 9; 3, 3). Рідко зустрічаються низькі горщики з сильно опуклими плечиками (рис. 2, 5.) і горщики з овальним в профілі тулузом (рис. 2, 2).

Горщики мають такі розміри: діаметр вінець 13—24 см, денець 7—13 см, ширина в плечиках 13,5—28 см, висота 13—30 см. Судячи з окремих уламків, для більшості посудин були характерні середні із зазначених розмірів (діаметр вінець 16—19 см).

Переважно довгі (2—2,5 см) вінця не мають одної форми. Бувають вони або простими (рис. 1, 9; 2, 5), або потовищеними та ускладненими (рис. 2, 2; 3, 3).

Денця посудин в одних випадках трохи ввігнуті до середини, в інших — рівні. Поверхня посудин має темно-бурий колір, іноді вона буває темно-сірою чи коричнюватою.

Виготовлялися горщики, як і в попередній час, стрічковим способом на ручному гончарському крузі. Приблизно на 50% горщиків зустрічається орнамент, який складається з хвилястих та прямих ліній, нанесених двозубцевим чи однозубцевим вістрям. Іноді верхню частину посудин прикрашували мазками білої мінеральної фарби, причому побілювали, як правило, і внутрішню поверхню вінець. Часто по ще невисохлій білій фарбі наносили вістрям по сирій глині заглиблений орнамент.

Із інших особливостей описаних горщиків слід згадати про наявність на багатьох з них клейм, якими гончари помічали свою продукцію. Серед клейм переважають знаки у вигляді хреста, квадрата, круга (рис. 1, 5, 7, 8). В двох випадках зустрінuta шестираменна зірка (рис. 1, 5), в одному — так званий знак Рюриковичів у вигляді герба київського князя Володимира Святославовича (рис. 1, 6).

¹ В. А. Богусевич, Роботи Чернігівської експедиції АП, т. III, 1952, стор. 115, табл. 1, рис. 2; А. А. Спіцын, Гніздовські курганы в раскопках С. И. Сергеева, ИАК, вып. 15, 1905, стор. 65, рис. 124, 126, 4; стор. 67, рис. 139, 140; В. И. Сизов, Курганы Смоленской губернии, выпуск 1, Гніздовский могильник близ Смоленска, СПБ, 1902, стор. 103, рис. 74, 75. Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, 1952, стор. 129, табл. II, 11; М. В. Володський. Городища верхній Десни, КСИІМК, вып. XXIV, 1949, стор. 76, рис. 16; В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952, стор. 149, рис. 3.

² Jozef Poulik, Staroslovanska Morava, Praha, 1948, стор. 100; J. Вогковський, Staročeské pohřebiště poblíže hradu (pražského). Historica Slovaca. (Eisnerov Sborník). Bratislava, 1947, стор. 149, 151—152; рис. 14.

Горщики цієї групи були знайдені в окремих житлах разом з горщиками трьох попередніх груп, тобто вони з'явились в Пліснеську десь в кінці X ст. і деякий час, приблизно до початку XI ст., співіснували з останніми.

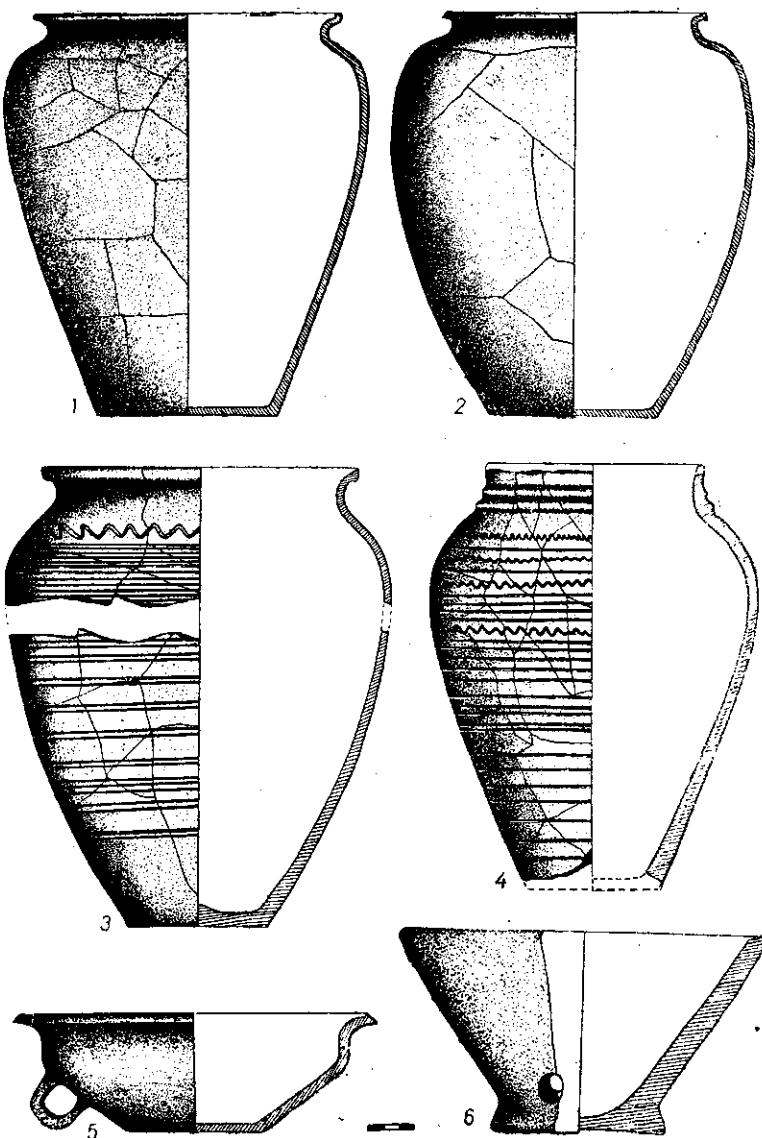

Рис. 3. Кераміка древнього Пліснеська.
1, 2 — горщики XII—XIII ст.; 3 — горщик XI ст.; 4 — корчага XI ст.; 5 — миска XI ст.; 6 — миска-сирниця XI ст.

Горщики цієї групи побутували в Пліснеську довго. Існування їх стратиграфічно зафіксоване двома будівельними періодами. За їх верхню хронологічну межу слід прийняти кінець XI ст., коли вони змінюються іншою керамічною групою.

Кераміку цієї групи датують деякі супровідні речі. До них належать численні пряслиця з рожевого шиферу, що з'являються, як відомо, на початку XI ст.¹ В одній напівземлянці знайшовся біля печі трубчастий

¹ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 198—199.

замок. Ці замки поширюються не раніше XI ст.¹ Дуже подібна кераміка виявлена на ряді древньоруських городищ в районі Києва, де вона датується XI ст.²

Типовий горщик цієї групи знайдено на Ланцкоронському городищі (Польща). В горщику зберігався скарб срібних речей першої половини XI ст.³ Подібна кераміка відома також в Угорщині, де вона датується XI ст.⁴

У XI ст., як вже вказувалось, разом з горщиками побутували в Пліснеську інші типи посуду. Корчаги та глечики, що вживались для зберігання сипких тіл та рідин, відрізняються від горщиків більш вузьким отвором та наявністю прямих вінець, які є безпосереднім продовженням шийки. На цих посудинах шийка майже завжди прикрашувалася ззовні двома чи трьома, дуже рідко одним, пружками (рис. 2, 1, рис. 3, 4)⁵.

Миски, які слід відносити до столового посуду, були неглибокими. Особливістю їх є наявність одного вушка, вертикально прикріпленого в нижній частині до стінки (рис. 3, 5)⁶. Миски-сирниці з розлогими товстими стінками мають в нижній частині по одному отвору, що призначився для стікання сироватки при виготовленні сиру (рис. 3, 6). Кришки зустрілись двох типів: більш високі напівсферичні (рис. 2, 7) і низькі циліндричні (рис. 2, 8).

Сковорідки, що мають форму товстого круга з загнутими вгору краями, розподіляються на дві групи: виготовлені від руки і сформовані на гончарському крузі. В глиняне тісто сковорідок дуже часто додавався шамот (потовчені черепки посуду).

Крім описаного вище посуду, десь в кінці X — на початку XI ст. в Пліснеську були відомі горщики своєрідної групи. Ці горщики мають нерозвинену форму. Для них характерним є непропорційне співвідношення поміж окремими частинами, що частіше проявляється в сполученні широкої шийки з вузьким, конічно видовженим тулубом (рис. 1, 1). Посудини прикрашалися в горизонтальному та вертикальному напрямках хвильастими та прямими смугами чи відрізками смуг, неохайно виконаних звичайно тризубцевим знаряддям.

Горщики цієї групи формувались на повільному гончарському крузі найпрimitивнішої конструкції. Денця посудин мають на нижній площині по одному круглому заглибленню, яке походить від осі гончарського круга, що стиричала над його дошкою.

Аналогічні посудини під назвою частково-гончарних були майже повсюдно поширені на території Польщі⁷. Зустрічаються вони також (але рідко) на території Чехії⁸. Польські дослідники справедливо вва-

¹ Р. Л. Розенфельдт, Русские замки домонгольского времени, КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стор. 36; Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 222—223.

² П. А. Рапорт, Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р., Археологія, VII, 1952, стор. 144, рис. 2 (нижній ряд).

³ Rudolf Jamka, Wczesnohistoryczny skarb znaleziony na grodzisku w zawadzie Lanckorońskie. Wiadomości archeologiczne, XIII, Warszawa, 1935, стор. 95—100, табл. XIII, рис. 1.

⁴ Széll Márta, XI századi temelök Szentes Környékén. Archaeologia Hungarica, Folia archaeologica, III—IV, Budapest, 1941, стор. 244, рис. 7.

⁵ Пружки не тільки прикрашували шийку, а їй надавали її значну міцність.

⁶ Ці миски, очевидно, могли використовуватися і як кришки.

⁷ Józef Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań, 1947, стор. 258, рис. 159 (2); Witold Hensel, Gród wczesnodziejowiy w Klecku w pow. Gnieźnieńskim, Wiadomości archeologiczne, XVI, Warszawa, 1939, табл. XLIX, 1, 4, 6; табл. L, 1, 4, 8; Zadziszław Adam Raiewski, Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie znińskim. Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. znińskim. Poznań, 1938, табл. LIII, 2, 5, 6, 7, 12, 13, 19; табл. LII, 3, 6, 16, 19; Maria Kopiecza, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu ul. Ostrów Tumski 17. Sprawozdania archeologiczne, I, Wrocław, 1955, стор. 68, рис. 5 на стор. 75.

⁸ Ivan Botkovský, Neistarsi slovanská keramika ze středních Čech. Památky archeologické, VI—VIII, Praha, 1939, табл. X, 47, IX, 30; VII, 10; Jozef Poulik, Staroslovanska Morava, Praha, 1948, табл. III, 1—3.

жають, що ці горщики спочатку ліпились від руки і тільки потім обтічувались в верхній частині на гончарському крузі.

Кераміка XII—XIII ст.

У XII—XIII ст. поряд з горщиками продовжували існувати нечисленні посудини інших типів: корчаги, глечики, кришки. Мисок в цей час уже не було¹.

Горщики цього періоду досконалі формами та якістю обробки. Плечики їх стають ширше, вище та крутіше (рис. 3, 1, 2).

Характерними є низькі шийки, що мають чітко профільований вигин при переході до вінець та плечиків. Короткі, здебільшого горизонтально відігнуті вінця закінчуються по верхньому краю незначним, іноді валикоподібним потовщенням.

Посудини тонкостінні і добре випалені (поверхня буває темно-ржавою чи темно-коричневою). Заглиблений орнамент зустрічається рідко. Складається він з чотирьох-п'яти вузьких паралельних ліній, проритих вістрям по плечиках. Хвилястий орнамент зустрічається як виняток.

Набуває значного поширення звичай покривати верхню частину посудин білою фарбою, яка наносилась щіточкою паралельними чи навхресними смугами. Іноді по білій фарбі наносився вістрям заглиблений орнамент. Аналогічної форми горщики були загальнопоширеним типом посуду, що існував у древній Русі на протязі XII—XIII ст.

Із інших типів посуду XII—XIII ст. кришки мали ті ж самі форми, що і в XI ст. Корчаги та глечики XII—XIII ст., на відміну від аналогічних посудин XI ст., в більшості випадків на шийці пружків не мають.

У цей час існував також новий тип глечиків, невідомий в XI ст. Характерною ознакою цих глечиків, що мають видовжені пропорції і не дуже помітні плечики, є трикутний в перетині валок, розташований в нижній чи середній частині шийки з двох протилежніх боків; на якому завжди буває по одному вирізу (рис. 2, 3). Оригінальне призначення валка полягало в тому, що він задержував шворку (чи ремінець), якою перев'язувалась шийка для підвішування посудини на своєрідній дужці в вигляді петлі (кінці петлі проходили через вирізи на валку). Такі глечики були зручні для переносу². З привізного посуду в побуті населення древнього Пліснеська вживалися місткі товстостінні амфори.

* * *

*

Кераміка, на що вже вказувалось, є найціннішим археологічним джерелом, проте закономірності її розвитку досі ще не вивчені. В уявній єдності древньоруської, як і взагалі слов'янської кераміки приходяться різноманітні її варіанти — хронологічні і локальні. В одному й тому ж хронологічно-локальному варіанті можуть проявлятися, в свою чергу, технологічні та типологічні відміни та особливості. Ясно, що поки зусиллями археологів не буде вивчено нагромаджений речовий матеріал, спроби будь-яких серйозних узагальнень виявляться передчасними і кераміка як історичне джерело залишиться неповноцінною.

У зв'язку з відсутністю узагальнюючих досліджень автори окремих публікацій змушені звичайно констатувати факти і залишати кераміку саму по собі³.

¹ В древній Русі столовий посуд, з поширенням токарного верстата, виготовлявся із дерева. Про це свідчать знахідки на ряді городищ, що загинули від пожежі, оббургених дерев'яних мисок.

² Залишки шворки на шийці одного подібного глечика були знайдені на Колодяжинському городищі на Волині. (Див. канд. дисертацію Р. О. Юри «Древній Колодяжин», Архів ІА АН УРСР).

³ Див., наприклад, А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, 1955, стор. 108.

Керамічний матеріал Пліснеська, розглянутий нами вище, охарактеризовано переважно з точки зору еволюції типів і форм глиняного посуду. Однак там же залиувались як датуючі матеріали аналогії з цілого ряду інших пунктів, які й дозволяють, наскільки це посильно, визначити культурно-історичне місце керамічного матеріалу Пліснеська.

Перша група кераміки VII—VIII ст. є найранішим, вихідним типом гончарського посуду Пліснеська. Ця кераміка була поширенна на території сучасних Угорщини, Південної Польщі, Західної України, на Житомирщині. Знайдена вона також у Києві. Таким чином, район поширення цієї кераміки, витягнутий смугою з північного сходу на південний захід, займав досить значну територію.

Питання про походження цієї кераміки залишається справою майбутнього. Керамічні форми, які можна було б вважати її прототипом, досі ще невідомі. Кераміка I групи з'являється в готовому вигляді, як уже самостійний, цілком закінчений тип.

Не підлягає ніякому сумніву, що початкове існування кераміки першої групи обмежувалось більш вузьким районом, звідки вона поширювалась. Однак визначити цей район поки що важко.

Першу керамічну групу VII—VIII ст. безпосередньо змінює перша керамічна група IX—X ст. В порівнянні з попередньою групою ця кераміка була поширенна на більш значній території. Аналогії до неї відомі в Чехії, Західній Україні, Польщі, на Київщині, Чернігівщині, Смоленщині. В означеній області ця кераміка виявляє декілька місцевих варіантів. Варіант, представлений посудом Пліснеська, відомий тільки на території Західної України.

Однотиповість кераміки, що побутувала в Пліснеську на протязі IX—X ст., пояснюється єдністю її генетичної основи: вона розвинулася безпосередньо із першої керамічної групи VII—VIII ст. Подібна ж однотиповість керамічного матеріалу спостерігається і на інших пам'ятках Західної України.

На території Чехії, Польщі та в Наддніпров'ї, навпаки, в IX—X ст. кераміка була неоднорідною, що пояснюється неоднорідністю її вихідних типів.

У пліснеській кераміці XI ст. помітні зовнішні впливи. Місцеві традиції простежуються дуже слабо. Горщики набувають розвиненої форми, яка склалася в Середньому Подніпров'ї ще в X ст. В побуті місцевого населення починають вживатися миски-сирниці та сковорідки, що були відомі східним слов'янам уже в VIII—IX ст. В цілому посуд XI ст. єдиної генетичної основи не має.

Зміни в керамічному матеріалі Пліснеська, що сталися наприкінці X ст., зумовлені, очевидно, причинами історичного порядку. Їх слід пов'язувати з діяльністю Володимира Святославовича, що остаточно закріпив західноруські землі за Київською Руссю¹.

Матеріальна культура цього часу виявляє випадки проникнення в Пліснеськ цілком сторонніх, архаїчних керамічних форм. Маємо на увазі групу недбало виготовлених горщиків з відбитками осі гончарського круга. Наявність на городищі цієї кераміки, що є типовою для західних слов'ян, ставить питання про можливе поповнення населення Пліснеська за рахунок якоїсь частини вихідців із Польщі.

В XII—XIII ст. кераміка Пліснеська набуває типових древньоруських рис. Знову відновлюється єдність її типологічних та технологічних ознак, що відносяться уже не до локальної, а до загальноруської основи.

Якщо в ранній період Київської Русі кераміка східних слов'ян у технологічному відношенні не відрізнялася від західнослов'янської кераміки і мала з нею багато спільних типологічних рис, то в XII—XIII ст.

¹ Помітні зміни, що відносяться до цього часу, спостерігаються не тільки в керамічному матеріалі, а й в інших елементах матеріальної культури Пліснеська.

древньоруська кераміка стає по своїй неперевершеності цілком самобутньою. На території західних сусідів східних слов'ян побутував у цей час посуд, дуже подібний до древньоруського посуду X—XI ст.

* * *

В керамічному матеріалі Пліснеська, якщо його розглядати в порядку хронологічної послідовності, виявляється зв'язок між окремими групами лише за деякими типологічними ознаками, причому сукупність останніх не завжди постійна.

Кожна із хронологічно послідовних груп відповідала певній стадії удосконалення гончарського круга. Незначне конструктивне удосконалення гончарського круга неминуче тягло за собою зміну типологічних ознак гончарських виробів.

Застосування більш досконалого круга збігалося в часі з зміною умов випалу посудин. Кожна з керамічних груп, що становлять хронологічний ряд, має тільки її властивий колір поверхні.

Подібна зміна типологічних та технологічних ознак пояснюється тим, що місцевим гончарам доводилося запозичувати вже готові керамічні зразки, що виникали до цього десь в інших центрах. Разом з запозиченням удосконалень гончарського круга запозичувались і нові способи випалу посудин. В цьому, очевидно, слід вбачати основну причину поширення однотипової кераміки на значних за розмірами територіях.

* * *

Керамічний матеріал Пліснеська виявляє цілий ряд особливостей, що мають місцеве, західноруське походження і аналогії до яких на інших територіях невідомі.

До їх числа належать два своєрідних типи горщиків, що побутували в Пліснеську на протязі VII—X ст., — низькі горщики з широким отвором та видовжені горщики з порівняно вузьким отвором. Аналогічні типи горщиків знайдені також на поселенні VII—X ст. біля с. Ріпнева. Подібна диференціація типів надає західноруському посуду цілком самобутні риси.

Місцевим, західноруським типом посуду були корчаги та глечики з прямими вінцями, що прикрашувалися зовні декількома пружками¹. До цілком місцевого типу посуду належать також глечики з валком на шийці, що перев'язувалась шворкою.

Ліпні глиняні сковорідки зустрічаються на багатьох древньоруських поселеннях, проте гончарні сковорідки, що існували в Пліснеську в XI ст., до цього часу були невідомі.

Із інших локальних особливостей кераміки Пліснеська становить інтерес наявність на посудинах білої фарби. В добу древньої Русі побілення посуду практикувалось тільки в Галицько-Волинській землі. На території Подніпров'я кераміка з фарбами була поширена в післямонгольський період, коли посуд прикрашували окремими різnobарвними смугами.

Цікаво зазначити, що орнаментація посудин білою фарбою, причому такою ж самою технікою, якою фарбували свої вироби галицько-волинські гончари, відома з етнографічних матеріалів нашого часу на Чернігівщині².

¹ Посуд з подібними вінцями мав значне поширення на території Польщі. Однак цей посуд представлений там не корчагами та глечиками, а має форму звичайних горщиків з широкою шийкою.

² М. А. Фриде, Гончарство на юге Черниговщины, Материалы по этнографии, т. III, вып. I, Л., 1926, стор. 47.

КЕРАМИКА ДРЕВНЕГО ПЛЕСНЕСКА

Резюме

Раскопками древнерусского города Плеснеска, остатками которого является городище у с. Подгорцы, Олесского района, Львовской области, обнаружен многочисленный керамический материал VII—XIII вв.

Основную форму керамики VII—VIII вв. составляют гончарные горшки с низкими, хорошо выраженным плечиками, в большинстве орнаментированные волнистыми и прямыми линиями. По пропорциям эти горшки делятся на низкие (рис. 1, 3) и на высокие (рис. 1, 4).

Незначительная группа керамики VII—VIII вв. представлена высокими лепными горшками (рис. 2, 4).

Керамика IX—X вв. по пропорциям почти не отличается от гончарной керамики VII—VIII вв. (рис. 1, 2; рис. 2, 6, 9). Плечики на горшках этого времени выражены слабее. Все сосуды хорошо сформованы на гончарном круге. Характерным признаком их является широкий манжетовидный венчик.

По технологическим признакам и орнаментации керамика IX—X вв. делится на три группы. Сосуды первой группы украшены в верхней части несколькими параллельными линиями (рис. 1, 2; рис. 2, 9). Керамика второй группы отличается необычным составом теста (примесью беловатой глины); сосуды этой группы имеют заглаженную поверхность. Горшки третьей группы орнаментированы волнистыми и прямыми линиями, донышки их имеют следы срезывания на круге ниткой (рис. 2, 6). Керамика двух последних групп встречается на городище редко.

Посуда XI в. представлена несколькими типами: горшками (рис. 1, 9; рис. 2, 2, 5; рис. 3, 3), кувшинами и корчагами (рис. 2, 1; рис. 3, 4), мисками (рис. 3, 5), мисками-сырницами (рис. 3, 6), сковородками, крышками (рис. 2, 7, 8). Основным типом посуды являются горшки стройных форм с широкими плечиками, низкой шейкой и длинным венчиком, обычно украшенные прямыми и волнистыми линиями (рис. 1, 9; рис. 3, 3). На горшках XI в. часто встречаются гончарные клейма.

Керамический комплекс XII—XIII вв. наряду с горшками представлен корчагами, кувшинами, крышками.

Горшки этого времени выделяются совершенством своих форм и качеством отделки (рис. 3, 1, 2). Углубленный орнамент (линейный и волнистый) на керамике XII—XIII вв. встречается редко.

Керамический материал древнего Плеснеска обнаруживает ряд особенностей местного, западнорусского происхождения. К числу их принадлежат бытовавшие в VII—X вв. два типа горшков: низкие с широкой горловиной и высокие со сравнительно узкой горловиной. Местным, западнорусским типом посуды были корчаги и кувшины с прямым горлышком, украшенным снаружи некоторыми рельефными ободками.

К локальным особенностям керамики древнего Плеснеска относится побелка сосудов минеральной краской, практиковавшаяся отчасти в XI в. и в особенности в XII—XIII вв.

О. І. ДОМБРОВСЬКИЙ

СТАРОДАВНІ СТІНИ НА ПЕРЕВАЛАХ ГОЛОВНОГО ПАСМА КРИМСЬКИХ ГІР

Однією з цілей археологічної розвідки, яка систематично проводилася в горах Криму з 1955 по 1959 р.¹, була перевірка літературних і усих свідчень про стародавні кам'яні стіни на перевалах і деяких водороздільних хребтах Кримських гір.

Опис подібних споруд тричі зустрічався в археологічній літературі минулого століття; потім вони довгий час не привертали уваги дослідників.

Першим звернув увагу на ці пам'ятки в 1837 р. П. Кеппен. На підставі своїх власних спостережень, а в значній мірі і розповідей місцевих жителів він прослідив лінію напівзруйнованих кам'яних стін, які загороджували перевали таких нагір'їв, як Карабі, Тирке, Демерджі, Чатир-Даг². Стіни ці Кеппен ототожнював з «довгими стінами» загадкової країни Дорі, згадуваної Прокопієм Кесарійським в трактаті «Про будови»³.

Через деякий час точка зору Кеппена була залишена. Говорячи про це, ми змушені відмітити, що М. А. Тиханова в статті «Дорос-Феодоро в істории средневекового Крыма»⁴ приписала Кеппену таке розуміння терміну «довгі стіни», яке іде відріз з Прокопієм і якого дотримується вона сама слідом за Дюбуа де Монпере. Починаючи з легковажих міркувань останнього, занадто довірливо повторюваних М. А. Тихановою⁵, в цілому ряді праць «довгі стіни» Прокопія були безпідставно ототожнені з різночасовими і різнохарактерними середньовічними укріплennями передгірських районів Криму. Це невірне, як ми гадаємо, положення повторюється ще й до сьогодні і в найновіших працях з кримського середньовіччя В. В. Кропоткіна⁶ та А. Л. Якобсона⁷. Воно базується, в основному, на трьох помилках: на перетлумаченні тексту Прокопія; на топографічному непорозумінні, в силу якого в розташуванні згадуваних передгірських укріплень можна побачити уявну лінію або «систему» оборони; на датуванні VI ст. н. е. всіх вказаних пам'яток, в дійсності в більшості своїй пізніших. Про ці помилки в свій час згадував Е. Веймарн, який поле-

¹ Робота проводилася відділом античної і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР за участю археологічного і геодезичного гуртків обласної дитячої екскурсійно-туристської станції, які працювали при відділі.

² П. Кеппен, Крымский сборник, СПБ, 1837, стор. 2, 44, 45, 243.

³ Proscorii, De aedificiis, III, 7.

⁴ МИА, № 34, 1953, стор. 319 і далі.

⁵ М. А. Тиханова, вказ. праця, стор. 320, 323—325.

⁶ В. В. Кропоткин, Из истории средневекового Крыма, СА, XXVIII, 1958, стор. 199.

⁷ А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА, № 63, 1959, стор. 24—27.

мізував з приводу них з вказаними авторами¹. В рамках даної статті докладно не розглядається це питання, тим більше, що розгорнута полеміка з приводу локалізації країни Дорі і огорожуючих її стін подається в інших роботах, підготовлених до друку².

Досліджуючи текст Прокопія, Е. І. Соломонік перш за все приходить до висновку про достовірність свідчення Прокопія про «довгі стіни» в Криму, що викликає сумнів майже в усіх працях з кримського середньовіччя, як нібито таке, що суперечить археологічним даним. Спеціальне вивчення термінології Прокопія і аналіз уривка про країну Дорі в його трактаті «Про будови» дозволили їй уточнити розуміння ряду термінів Прокопія, в тому числі і найменування «довгі стіни». В названому творі і в інших його працях цей термін використовується тільки в одному певному розумінні (пор. Фукідід, «Про довгі стіни в Афінах» та ін.) — як фронтальної перешкоди, що відокремлювала або захищала великі території³. Прокопій ніде не називає «довгими стінами» стіни міст і кріпостей або самі міста і кріпості, як це розуміють названі вище автори.

Віднесення стін на перевалах головного гірського пасма до часу Юстініана і Прокопія П. Кеппен не аргументував жодними археологічними матеріалами. Проте і шляхом виключення можна прийти до висновку, що вони, очевидно, споруджені не пізніше того часу. Стіни ці не можуть відігравати ніякої ролі, крім одної — бути перешкодою на шляхах, що ведуть з степів і передгір'їв на Південний берег Криму; ніякі інші споруди, як побачимо, за своїм характером і топографічно не підходять так близько до тексту Прокопія; не існує ніяких інших свідчень, які можна було б приурочити до цих стін; ніколи не використовували їх як укріплення ні татари, ні генуезці (у всякому разі не існує ніяких свідчень про це).

У 1883 р. В. Х. Кондаракі коротко і неясно описав стіни, які були на Бабуган-Яйлі, західніше перевалу Кебіт-Богаз, розташованого між Чатир-Дагом (Палат-горою) і Бабуганом⁴. Стіни, згадувані ним, очевидно, не слід змішувати з тими, незначні залишки яких нам вдалося прослідити місцями на вузькому, крутому і звиристому хребті, який з'єднує Бабуган з Чатир-Дагом. Через цей хребет, або «коњок», як звуть його місцеві жителі, в тому місці, де він немовби провисає посередині, перевалює дорога з Алушти до Кримського держзаповідника. В давнину і в середні віки вона була для цих місць основним шляхом, який зв'язував Південний берег з передгір'ям і степом. Стіна Кебіт-Богаз, мабуть, була аналогічна другій, відомій Кеппену стіні під західною вершиною Чатир-Дагу — Еклезі-Буруном. Між стінами пролягає найбільш круті, місцями стрімка частина хребта, що була природною перешкодою. За останній час одержані численні свідоцтва туристів, мисливців і лісників про ті кам'яні кладки на самому Бабугані, які, очевидно, мав на увазі Кондаракі; стає ясним, що лінія природних і штучних перешкод, яка колись ізольувала Південний берег, не закінчувалася, як думав Кеппен, біля західних скель Чатир-Дагу, а продовжувалася далі на захід, вздовж головного пасма Кримських гір.

У статті М. А. Сосногорової «Мегалитические памятники в Крыму» також згадуються залишки довгих стін, що частково збереглися і до на-

¹ Е. В. Веймарн, «Пещерные города» Крыма в свете археологических исследований 1954—1955 гг., СА, № 1, 1958, стор. 72—74.

² Э. И. Соломоник, Свидетельство Прокопия о «длинных стенах» в стране Дори в Крыму, рукопись, 1958; О. И. Домбровский, О местоположении страны Дори и «длинных стенах» Прокопия Кесарийского по археологическим данным, рукопись, 1958. Обидві праці зберігаються в архіві відділу античної і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР.

³ Тези двох доповідей на цю тему, прочитаних в 1958 р. на пленумі ЦМК в Москві і на засіданні античного сектора ЛВІМК в Ленінграді, зберігаються в архівах названих установ.

⁴ В. Х. Кондараки, В память столетия Крыма, М., 1883, стор. 245.

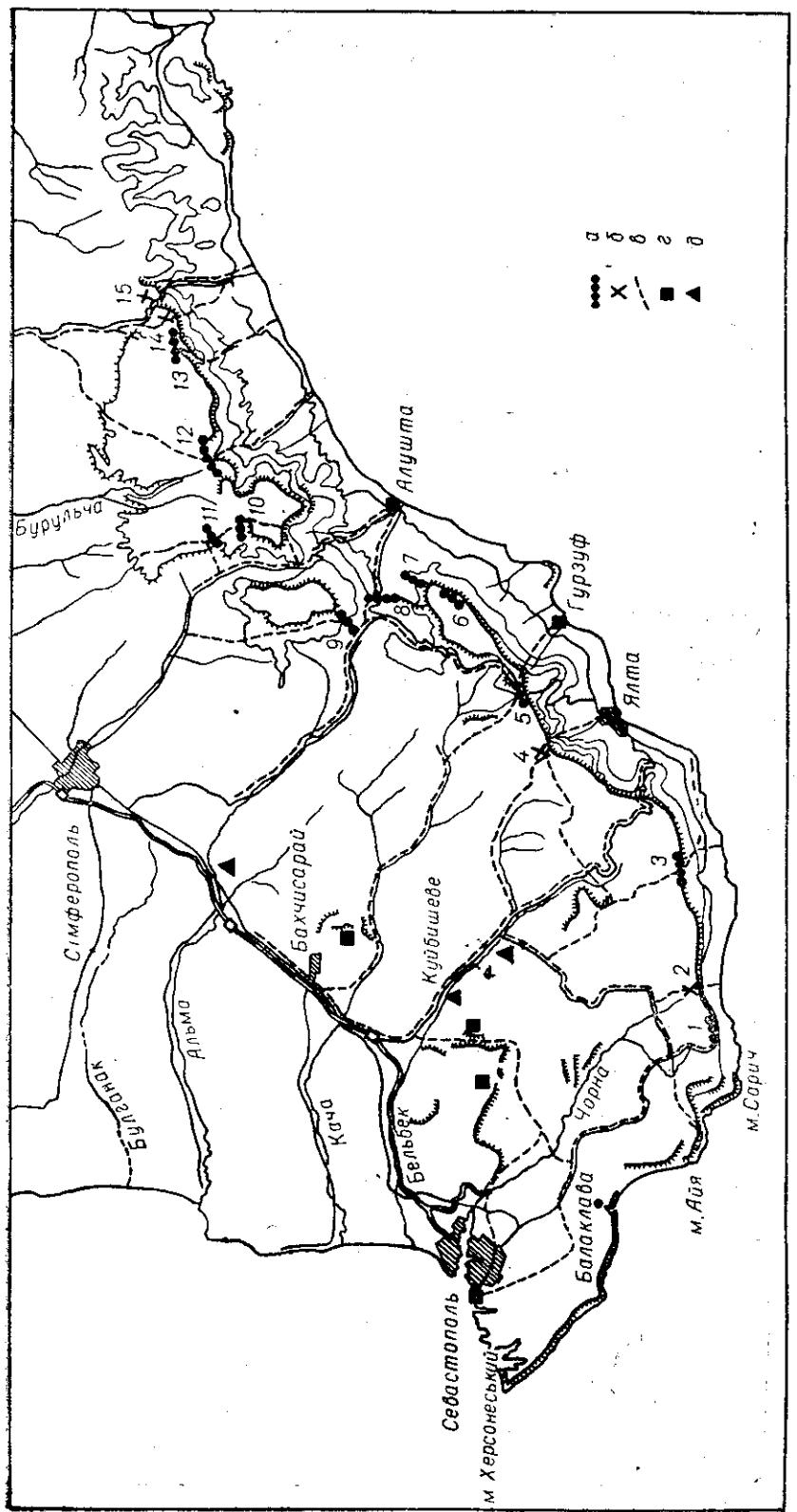

Рис. 1. Схема розташування стародавніх стін на перевалах головного пасма Кримських гір.

a — стіни, б — основні перевали, які дійшли в давнину, в — міста, що виникли в періоди в V—VI ст. н. е., г — дірбні укріплення того ж часу, Перевали: 1 — Байдарський; 2 — Мердзен (Чортова Драбина); 3 — Тарган-Байрський (Атбаський); 4 — Аукниський (Иограф-Богаз); 5 — Гурзуфське село (Гурзуф-Богаз); 6 — Кобан-Богаз, 7 — Чамнаурурське село, 8 — Аг-Шокрак-Богаз, 10, 11 — Демерджі-Таш-Хобак-Богаз, 12 — Карабі-Таш-Хобак-Богаз, 13 — Чигинтара, 14 — Алакат, 15 — Алакат.

шого часу, які пересікали перевали Байдарський, Бузулукський, Тарпан-Баїрський¹. Стаття Сосногорової, місцями найвна і багато в чому невірна, в топографічному і описовому відношенні — бездоганна. Сосногорова відносила загадувані нею стіни до мегалітичних на підставі ряду зовнішніх ознак, з яких головною була характерна система кладки інших стародавніх (як гадають — таврських) споруд.

Усі три автори, які писали про «довгі стіни», не мали жодних археологічних даних для їх датування. Деякі необхідні для цього факти були

Рис. 2. Кладка однієї з стін на перевалі Карабі Таш-Хабах-Богаз (на ділянці А в схемі на рис. 3).

Фото П. А. Шохіна.

здобуті пізніше, коли до довгих стін повернулися спочатку в зв'язку з питанням про пам'ятки таврської культури, а потім — в зв'язку з розшуками країни Дорі Прокопія Кесарійського.

Тепер, в світлі розпочатих археологічних досліджень головного пасма Кримських гір, закономірно поставити питання, чи дійсно існує суперечність між свідоцтвом Прокопія і даними археології.

У 1946 р. дослідженнями Тавро-скіфської експедиції під керівництвом П. М. Шульца були з'ясовані головні ознаки, що характеризують примітивне кам'яне будівництво таврів²: циклопічна система кладки насухо з використанням скельних виступів і круч, з включенням до неї окремих кам'яних брил, нагромаджуваних самою природою; відсутність перев'язі швів між каменями і, в зв'язку з цим, округленість кутів, звуження стін вгору і потовщення їх окремими поясами, які щільно прилягають один до одного.

Такими є, наприклад, стіни таврських укріплень на горі Кошка³ і на мисі Ай-Тодор, а також стіни гаданих укріплень таврів на горах

¹ М. А. Сосногорова, Мегалитические памятники в Крыму, 1875, Окремий відбиток в бібліотеці Кримского облмузею.

² П. Н. Шульц, Тавро-Скифская экспедиция в 1946 г., «Советский Крым», 1947, стор. 64, 65.

³ П. Н. Шульц, Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму, КСИА, вып. 7, 1957, стор. 63, рис. 1.

Хрестовій, Базман і Аю-Дазі. Як вже говорилося, ті ж риси властиві і «довгим стінам», описаним Сосногоровою; в результаті ж обслідування стін, згадуваних Кеппеном і Кондаракі, ми переконалися в тому, що і вони нічим не відрізняються від тих, які Сосногорова вважала мегалітичними.

У 1947 р. Є. В. Веймарн, керуючи загоном Тавро-Скифської експедиції, провів археологічні дослідження однієї з стін, описаних П. Кеппеном в «Кримському сборнику», і обслідуваної П. М. Шульцем в 1946 р. Йдеться про стіну, яка прилягала одним кінцем до скелястої кручі Еклезі-Буруна, західніше вершини Чатир-Дагу, а другим — до стрімкої кручі над правим берегом струмка Аспорт і глибокою ущелиною, що відокремлює Чатир-Даг від гори Чорної. В тому місці, де стіну пересі-

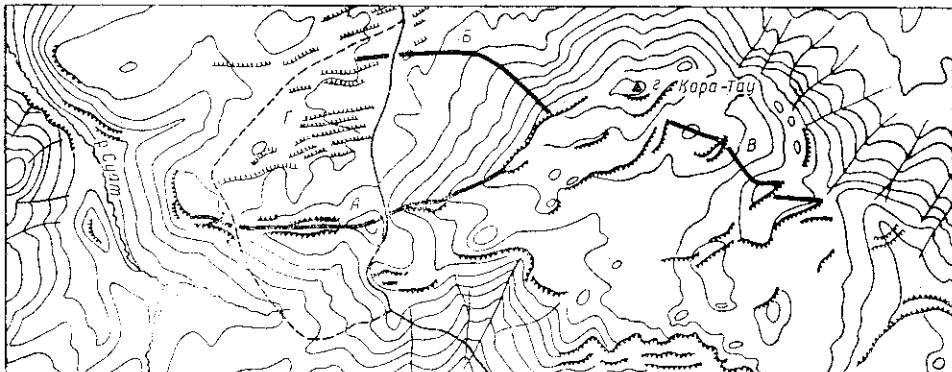

Рис. 3. Схема «довгих стін» на перевалі Карабі Таш-Хабах-Богаз.
А, Б, В — стіни, Г — каррові поля («надовбі»). За даними зйомок П. А. Шохіна склав С. К. Себеків.

кає давня, залишена дорога в Алушту, що проходила по західному схилу Палат-гори, Є. В. Веймарн провів зачистку прорізу в стіні, а поруч з ним — невеликої споруди, так званої цитаделі (прямокутне приміщення і огорожений дворик) на краю кручі, біля південної сторони стіни. Своєрідні технічні прийоми, застосовані тут, на думку Є. В. Веймарна, знаходять аналогію в будівельних прийомах оборонних споруд Ескі-Кермену — середньовічного городища, виникнення якого він, так само як і М. І. Рєпніков, відносить до V—VI ст.¹

Зачистка воріт і «цитаделі» таврського матеріалу не дала; нечисленні уламки глинняного посуду, зібрани при цьому, були пізньоантичного і ранньосередньовічного походження. Така нечисленність знахідок в даному разі є природною, оскільки постійне або тривале перебування і господарювання людей на такій незручній і тісній ділянці навряд чи мало місце. Що ж до характеру кераміки, то він в якійсь мірі суперечить уявленню про те, що Чатир-Дазька стіна належала таврам. На підставі незначних знахідок можна уявити, що ця стіна була споружена наймовірніше в перших століттях нашої ери, період же її служби по цих знахідках визначити неможливо.

Розвідкою 1957 р. в 2 км на південь від Чатир-Дазької стіни, в урочищі Ат-Чокрак, поблизу джерела були виявлені сліди великого середньовічного поселення. Серед уламків посуду IX—XIII ст. в підйомному матеріалі на території поселення траплялися і фрагменти

¹ Є. В. Веймарн, Отчет о работах горного отряда Тавро-Скифской экспедиции в 1947 г. Зберігається в архівах ПМК АН СРСР і відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР; Н. И. Репников. Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, вып. 1, 8, Готский сборник, 1932, стор. 150.

ранньосередньовічної кераміки. Звідти ж були привезені і знайдені при оранці два великих ранньосередньовічних піфоси, які зберігалися в кол. Алуштинському музеї, тепер втрачені. Сукупність усіх цих даних дозволяє висунути припущення про хронологічну близькість стіни і поселення.

В 1956 р. при археологічному обслідуванні іншої довгої стіни, яка буде описана нижче, на перевалі Чигинітра-Богаз (на Карабі-Яйлі) були зібрані уламки пізньотаврського посуду перших століть н. е., що не-глибоко залягали в безпосередній близькості до стіни; в розкаті ж каменів від її зруйнованої верхньої частини були виявлені уламки круп-

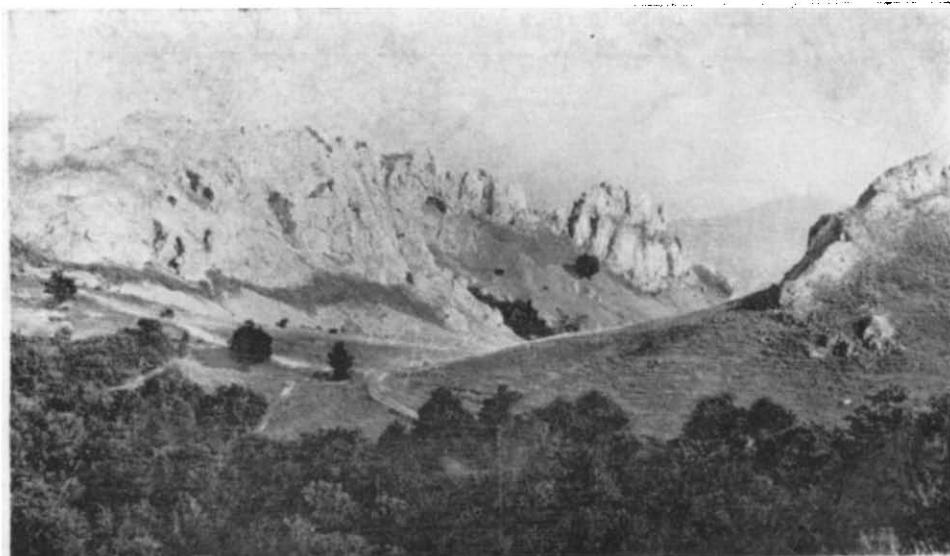

Рис. 4. Східний спуск перевалу Чигинітра із залишками довгої стіни.
Фото П. А. Шохіна.

них середньовічних посудин — піфосів і амфор VIII—Х ст. Знахідки ці знову-таки нечисленні, але дозволяють припустити, що виникнення стін відноситься до рубежу або до перших століть нашої ери, а їх повне або часткове зруйнування сталося пізніше часу Юстініана і Прокопія.

У 1956 і 1957 рр. нам вдалося пройти не тільки по слідах П. Кеппена і М. Сосногорової і внести деякі уточнення в їх дані, але й виявити нові ділянки стін на перевалі Чамни-Бурун і Гурзуфському сідлі. Найменш обслідуваним щодо «довгих стін» залишився відрізок нагір'я поміж вершиною Кемаль-Егерек і східним краєм Бабугану. Проте і тут, як вже говорилося, ми маємо відомості про декілька довгих стін при дрібних безіменних перевалах цього відрізу яйли. Ці стіни частково збудовані з застосуванням валнякового розчину, що має домішку розової цем'янки. Ті невеликі уламки затверділого розчину і знайденої в районі стін кераміки, які поступили в наше розпорядження¹, дозволяють здогадно віднести спорудження деяких з стін до часів раннього середньовіччя. Віднесення їх до періоду царювання Юстініана напрошується само собою: стіни, збудовані або відновлені з використанням розчину, розташовані саме на тих перевалах, звідки могла загрожувати безпосередня небезпека Алустону та Горзубітам; укріплення цих опорних пунктів Візантії на Південному березі Криму, за Прокопієм, були

¹ Вказані матеріали були доставлені сімферопольськими туристами-краевидцями В. П. Гончаровим, О. І. Гриппою і А. Г. Чебикіним.

спорудженні Юстініаном. Захист віддалених перевалів на заході і сході лінії довгих стін міг менше турбувати візантійських воєначальників; підтримання стін на цих могло бути цілком доручене місцевим жителям узбережжя і південних схилів головного пасма Кримських гір. Іх будівельна культура і техніка, очевидно, в значній мірі успадковані від таврів, стояли на менш високому рівні. Це, ймовірно, і визначило архаїчний вигляд створених ними споруд. Можливо, Юстініан і не встиг завершити розпочату ним справу відновлення лінії гірських укріплень, свого роду пізньотаврського лімесу, існування якого не могло не бути вигідним для нього.

В поєданні з південними кручами першого пасма Кримських гір довгі стіни колись являли собою майже непрохідно укріплена лінію. Вона починалася на заході від скель Баті-Лиману, де узвища Ласпинської яйли нависають близько над морем. Захист порівняно вузької берегової смуги між водою і скелями тут не складав великих труднощів. Закінчується ця лінія на сході стінами перевалу Чигинітра-Богаз (над с. Рибаче, кол. Туак) і кручами східного краю Карабі-Яйли. Тут крути скелясті гори також близько підходять до моря і утруднюють просування берегом з боку Судака.

Ще до початку XIX ст. лінія природних перешкод, які замикали з трьох сторін Південний берег Криму, вже давно позбавлена довгих стін, зберігала своє значення.

Південний берег був майже відрізаний від Кримського півострова доти, поки будівництво доріг, спочатку поштових, а потім і шосейних, не зробило основні перевали цілком проходимими.

В давнину ці крути високі перевали, закривши їх довгими стінами, легко можна було зробити зовсім неприступними.

На карті до «Кримского сборника» Кеппена довгі стіни не показані. Очевидно, автор не знайшов можливості нанести на неї пам'ятки, місцеположення яких залишалося для нього самого не цілком ясним. Дійсно, в тому випадку, коли Кеппен говорить про довгі стіни з чужих слів, важко іноді зрозуміти, які саме стіни він має на увазі¹. На Карабі-Яйлі і на її східних відрогах є пізні стіни явно не оборонного характеру. При значній довжині ці стіни тонкі, найчастіше до 70 см товщини; складені вони абиляк, з різокаліберного каменю, в більшості випадків поставленого на ребро. Такі стіни не могли бути високими і не являли собою скільки-небудь значної перешкоди. Вони могли виконувати лише одну роль — позначати межу крупних земельних володінь; через Карабі і Долгоруківську яйли проходили межі володінь місцевих татарських бейв. Очевидно, виникнення таких межових стін не можна відносити до часу раніше другої половини XV ст., коли, в зв'язку з осіданням татар на землю і їх феодалізацією, в Криму відбувалося розмежування володінь.

Нашому загонові довелося оглянути на Ай-Петринській яйлі і стіни ще пізнішого походження. Це також свого роду довгі стіни, збудовання яких декілька разів було розпочате, але не скрізь доведене до кінця лісовим відомством для огороження великих ділянок яйли в цілях лісівництва. Чисто сучасні будівельні прийоми, місцеположення і зовнішній вигляд цих стін дозволяють без будь-яких зусиль відрізити їх від споруд середньовічних і стародавніх.

Цілком особливий характер мають ті стіни, які ми слідом за Кеппеном схильні ототожнювати з «довгими стінами» Прокопія Кесарійського. Їх влаштування, місцеположення і зовнішність так само специфічні, як і та історична роль, яку вони, очевидно, відіграли протягом деякого часу.

¹ П. Кеппен, вказ. праця, стор. 142.

В різних місцях, де ці стіни прокладені, вони різняться не тільки довжиною, але й плануванням; очевидно, у відповідності з останнім вони у кримських татар називалися по-різному: одні стіни — словом «ісар», інші — «таш-хабах». Щоправда, про дотатарські назви середньовічних стін, споруд тощо відомо мало, але й із збережених назв можна зробити один висновок: татарські назви найчастіше були перекладом на татарську або турецьку мову з того грецького діалекту, на якому розмовляло корінне населення цих місць. Лише в окремих випадках старі назви замінювалися цілком новими або співзвучними татарським та турецьким іменам, які мали зовсім інший зміст.

Стіни на перевалах Байдарському, Бузулукькому, Тарпан-Баїрському та деяких інших називалися словом «ісар» — стіна. Інші стіни, такі, як на перевалах Карабі-Яйли, носили назву «таш-хабах» — кам'яний замок. Це майже переклад одного з термінів Прокопія, а саме «клісур», що значить замок. Клісурами він називає оборонні споруди, які замикали гірські проходи на Кавказі, в Лазікі та інших місцях. До довгих стін Дорі сам Прокопій цей термін не застосовує, можливо, не випадково; незважаючи на те, що кавказькі клісури — це також довгі стіни, вони істотно відрізняються від кримських. Західно-кавказькі клісури місцями носять більш сильний відбиток візантійської будівельної техніки, а головне — вони мали башти, чого немає в жодній з довгих стін кримських нагір'їв¹.

Проте в інших, пізніших джерелах, як, наприклад, «Житие Иоанна Готского», фігурує саме цей термін². Цілком можливо, що татарське «таш-хабах» і було перекладом назви клісур, до того часу, ймовірно, привласненої деяким із згадуваних стін. Це могло статися завдяки тому, що функції цих стін і Прокопієвих клісурів цілком збігалися.

Стіни, які розглядаються тут, як і ті, що називалися «ісарами», а також ті, що звалися «таш-хабах», не мають жодних бойових пристосувань. Це просто величезні огорожі, які були серйозною перешкодою для ворога лише в силу свого важкодоступного місцеположення. Таш-хабахи відрізняються від ісарів деякою ускладненістю своєї будови і планування в залежності від топографічних умов. Ісар — це, як правило, стіна, що перегороджує перевал від однієї кручини до другої; таш-хабах — це система стін. Найбільш значними і оригінальними з таких споруд є кам'яні замки на перевалах Карабі-Яйли: один — до с. Генеральське через гору Кара-Тау, другий — Чигинітра-Богаз — до с. Рибаче, Привітне, Морське.

Таш-хабах біля гори Кара-Тау складається з трьох стін. Одна довга стіна тягнеться на 2 км по вузькому західному гребеню Кара-Тау, перемежуючись де-не-де крупними скельними брилами і дрібними урвищами, до яких прилягає циклопічна кладка з великих каменів, укладених насухо. Спускаючись з гребня Кара-Тау, стіна перегороджує глибоку сідловину над крутим спуском до р. Суат; в стіні залишено лише вузький (в сідловині гребня) проїзд для дороги, яка огибає по правому березі річки західний схил гори Кара-Тау до зустрічі з основою дорогою на с. Генеральське (кол. Улу-Узень). На північний захід від цих воріт стіна, вигинаючись кілька разів, підіймається на вузький довгий бугор, що закінчується скельною кручею, яка нависає над річкою. Тут, на плоскій вершині скелі, сама природа приготувала смотрову площину — з її висоти на значному протязі проглядається тісне русло Суата, яке в літню пору міліє і може служити важкoproхідною, але все ж доступною дорогою. Таким чином, з двох другорядних шляхів один був закритий, а другий знаходився під контролем.

¹ За дані про кавказькі клісури дякую Л. Н. Соловйову, який вивчав їх на місцях в Абхазії.

² В. Г. Васильевский, Труды, т. II, вып. 2, СПБ, 1912, стор. 398—419.

Основний шлях з передгір'їв через Карабі-Яйлу до моря пролягав не тут, а крізь вузьку щілину в гребені Кара-Тау, де обривається східний кінець згадуваної стіни. Протилежній стороні щілини не треба було штучного укріплення. Високий і гострий гребінь Кара-Тау підіймається тут ще вище і стрімкіше і тягнеться до вузького проходу поміж горами Кара-Тау і Тай-Хоба, наглухо перегородженого короткою кам'яною стіною. Висота Тай-Хоба закінчується грандіозною стрімкою кручкою. В усьому цьому ланцюгу штучних і природних укріплень є лише одне слабке місце — вузька щілина, через яку проходить дорога з м. Білогорська (кол. Карасубазар) в с. Генеральське. Нешодавно це був головний, якщо не єдиний прямий шлях сполучення між Карасубазаром і узбережжям. Значення цього шляху в період середньовіччя було ще важливішим — це був шлях не тільки торговий, але і той, яким могли проникати на узбережжя озброєні сили кочівників. Очевидно, в зв'язку з цим і була збудована ще одна додаткова довга стіна, яка, не перегороджуючи воріт Кара-Тау, зробила їх неприступними. Ця стіна розташована так: Карабі-Яйла вся вкрита глибокими карстовими воронками, між якими тісно стирчать з-під землі, як надовби, уламки вертикально стоячих шарів вапняку, що руйнується. Петляючи поміж воронками і «надовбами», проходять тут вузькі скотопрогонні стежки і вищезгадувана перевальна дорога до прогалу в гребені гори Кара-Тау.

Недалеко від останнього від піdnіжжя Кара-Тау відходить на північ стіна довжиною близько 800 м, яка упирається в стрімкий край однієї з найглибших воронок. Приблизно посередині стіни є вузький проріз, через який і проходить дорога. В середині каре, утворюваного цією стіною, гребенем Кара-Тау і лінією західних урвищ над р. Суат, містилося найважче і для коня, і для подорожнього поєднання «надовбі» і воронок. Якщо закрити проїзд в стіні, то кожний перехожий, а тим більше ворог, до того ж недостатньо знайомий з місцевістю, обходячи стіну, неминуче втратить з виду дорогу і потрапить в справжню пастку, з якої важко вибратися без великої втрати часу і сил. Яким би сильним не був ворог, він неминуче втратив би не тільки час, але й багато людей: умови місцевості дозволяють невеликій кількості захисників перевалу застосовувати серію раптових насокіків на противника, залишаючись для нього майже невидимим і невразливим.

На перевалі Чигинітра-Богаз в дещо інших топографічних умовах досягається та ж сама мета. Перевал складається з двох зв'язаних між собою шляхів. Один з них, який відразу впадає в очі, пролягає через довгу, звивисту і вузьку щілину, затиснуту скелями, і спускається по південному схилу вzdовж струмка, що бере початок в джерелі під кручами яйли. Стежка, яка тут пролягає, вузька, крута і незручна; для спуску по ній з яйли навіть легко спорядженого загону потрібен значний час. При цьому, проходячи скелі східної кручі, доводиться повертатися спиною до них, що для воїна, який прикривається щитом, в ті часи являло серйозну небезпеку. Стіна, що йшла вzdовж скелястого краю західної кручі, не давала ніякої можливості скоротити цей шлях. Від північного кінця стіни, де в глибокій сідловині є залишений в стіні прохід, до піdnіжжя високих скель Карабі горловина, по якій пролягає цей незручний спуск, весь час звужується: зверху це звуження неможливо відразу ломіти, важко звідти і в повній мірі оцінити загрозу, яку воно ховає для великого загону, змушеноого просуватися то під фланговим, то під тиловим обстрілом противника, який пускає свої стріли з недосяжної висоти кручі. Для захисників же перевалу відкриваються ще й можливості раптових насокіків з флангу і тилу на ту частину сил ворога, яка все ж встигне проникнути через горловину на відкритий спуск — для цього могли бути використані зручні природні

Рис. 5. Головна стіна Чигинітри, південна ділянка.

Фото П. А. Шохіна.

позиції, добре захищенні брилами скель, нагромаджених біля підніжжя східного стрімчака: тут кожний камінь може нести ворогу загибель.

Коли б сміливий і численний противник вирішив відрядити частину своїх сил для знищення захисників перевалу, які зайняли східні кручи ущелини, то цей загін дуже легко, навіть неминуче був би затягнутий в тісну котловину, оточену з трьох боків гостроконечними скелями, між якими пролягає добре укритий і набагато зручніший спуск до моря, ніж той, що зверху здається єдиним. Цей другий перевал, при всій його непомітності, є головним. Він добре укритий скелями і укріплений штучною перемічкою у вигляді довгої стіни від однієї кручини до другої. Щоб досягти цього перевалу, через який колись проходила колісна дорога, противнику необхідно було спочатку подолати згадувану вище котловину, несучи при цьому сильні втрати, а після цього вже битися за оволодіння самим перевалом.

Без перебільшення можна вважати, що той противник, який буде вести бій тільки за один з перевалів Чигинітри, якщо не загине, то навряд чи досягне своєї цілі; той же противник, який добре обізнаний і сповнений рішімості битися відразу на обох напрямках, сміливо йдучи на роздвоєння своїх сил, повинен бути досить численним; інакше він, можливо, і пройде, але ціною таких втрат, які далі зможуть виявитися для нього згубними.

На схід від Чигинітри є ще три перевали з долин р. Кучук-Карасу і її притоків. Найближчий з них — Алакат-Богаз, тепер цілком закинutий, колись був основним шляхом на узбережжі. Тут де-не-де в заростях старого букового лісу ще й досі помітні залишки пізньосередньовічних придорожніх споруд, а в скелястих місцях простежується проточена в камені колія дороги, по якій могли просуватися двоколісні гарби, в'ючні тварини, вершники і подорожні. Шлях цей місцями серед скель настільки вузький і тісний на такому значному протязі, що це вже само по собі дозволяло захищати його з висот сусідніх скель без додаткових споруд.

Далі на схід іде перевал Кокасан-Богаз, який тепер широко використовується для сполучення Білогорська з узбережжям, завдяки дорозі, вперше прокладеній ще в часи Кеппена і з того часу неодноразово поплішуваній. Ця дорога виникла в результаті розвитку техніки. Йдучи по ній хоча б раз, ясно бачиш, чому в порівнянно недалекому минулому не Кокасан-Богаз, а Алакат був основним перевалом. Без вибухових робіт неймовірно важко було б прокласти через Кокасан будь-який шлях, крім тісної стежки, загубленої в вузькій покрученій ущелині.

Третій на схід перевал — Арлатський, або Гяурча-Богаз, має свої незручності і труднощі, які ми розглядати не будемо, оскільки він пролягає за межами тієї довгої, замкнутої горами ділянки узбережжя, де ми, слідом за Кеппеном, вважаємо можливим локалізувати область Дорі.

Перевали на захід від гори Демерджі укріплені простіше, ніж перевали Карабі. Це можна пояснити меншою складністю топографічних умов, більшою висотою і стрімкістю гір і недоступністю самих перевалів.

Слід пам'ятати, що характер цих шляхів був у давнину і в середні віки іншим, ніж тепер: так, наприклад, добре благоустроєний сучасний Ай-Петринський перевал тоді був важкопрохідною стежкою, а Ауткинський, тепер занедбаний, користувався, судячи з археологічних знахідок, великою популярністю. Наглухо були закриті стінами зручні перевали Байдарський, Бузулуцький і Тарпан-Баїрський, зате потайна лазівка Шайтан-Мердвенъ була, мабуть, єдиним безперервно діючим шляхом сполучення Південного берега з Байдарською долиною. Ангар-Богаз, тепер основний перевал на шляху з Сімферополя на Південний берег, набув сучасного значення лише після спорудження дороги, а до цього

значно важливішим був тепер майже забутий Кібіт-Богаз, нарівні з яким широко використовувався і Гурбет-Дере-Богаз (Гурзуфське сідло).

Варта уваги особливість відрізняє західний кінець цієї укріпленої трансіції від її східного кінця. Заходній був закритий наглухо, цілком ізольований від небезпечних для гірської Таврики безпосередніх зносин із зону впливу римського і візантійського Херсона. Жителі гірського Криму міцно укріпляли свій західний фланг і тил, очевидно, бажаючи таким чином забезпечити собі можливість бачити свого «союзника» лише перед собою, тобто виключно на тій вузькій смузі узбережжя, де в свій час змогли угніздитися римляни, а пізніше Юстініан побудував два укріплення — Алустон і Горзубіти.

На підставі всього викладеного ми приходимо до висновку, що стародавні стіни на перевалах головного пасма Кримських гір ідентичні тим «довгим стінам» в Криму, про які пише Прокопій. Можливо, що вони поряд з іншими укріпленнями були збудовані горцями ще в період римської окупації і частково відбудовані (на лінії перевалів до Південного берега) в царювання імператора Юстініана для захисту приморської території від кочівників.

Таким чином, на поставлене нами на початку статті питання про те, чи суперечать археологічні дані свідченню Прокопія про «довгі стіни», ми відповідаємо негативно. Дальші дослідження стін та інших ранньо-середньовічних пам'яток Південного берега і головного гірського пасма, безперечно, остаточно проліть світло на одну з важливих, але неясних сторінок кримського середньовіччя, пов'язаних з країною Дорі.

У VII—XIII ст., в період хозарської навали і крайнього послаблення візантійського впливу в Криму, в період бурхливої феодалізації гірської і узбережженої Таврики, довгі стіни втратили своє значення. З IX ст. на місцях занедбаних таврських склепін, стали повсюдно виростати феодальні замки і монастирі; до того часу довгі стіни перетворилися на руїни, камінь яких аж дотепер використовується навколошнім населенням для своїх споруд.

О. И. ДОМБРОВСКИЙ

ДРЕВНИЕ СТЕНЫ НА ПЕРЕВАЛАХ ГЛАВНОЙ ГРЯДЫ КРЫМСКИХ ГОР

Резюме

Археологические разведки в горном Крыму, проводимые с 1955 года отделом античной и средневековой археологии Института археологии АН УССР, включали исследование большого комплекса древних каменных стен, остатки которых обнаружены на всех перевалах главной гряды Крымских гор. Некоторые из них были известны и ранее. П. Кеппен, а вслед за ним и В. Х. Кондараки отождествляли их с теми «длинными стенами» в Крыму, о которых говорит Прокопий Кесарийский в трактате «О постройках».

С середины прошлого столетия главная горная гряда в археологическом отношении почти не изучалась. Точка зрения Кеппена на упомянутые стены была оставлена, и большинство современных авторов (например, М. А. Тиханова, А. Л. Якобсон, В. В. Кропоткин и др.) стали принимать за стены Прокопия ряд укреплений, различных по своему характеру и датам, расположенных на отдельных возвышеностях юго-западных районов предгорного Крыма. Поскольку же подобное отождествление во многом не согласуется с текстом Прокопия, то достовер-

ность последнего подвергнута сомнению и перетолковывается разными авторами сообразно их взглядам.

Новые археологические материалы требуют пересмотреть ошибочную, на наш взгляд, локализацию «длинных стен» и вновь обратиться к первоисточнику — тексту Прокопия, к его обстоятельному и всестороннему анализу.

В результате этой работы, произведенной Э. И. Соломоник, подтверждается достоверность свидетельства Прокопия и уточняется понимание термина «длинные стены»; судя по применению последнего к другим, хорошо известным объектам, он имеет твердый чисто технический смысл, под который нельзя подвести какие бы то ни было укрепления городов, замков или монастырей, как это делают вышеуказанные авторы. Выяснилось, что к понятию «длинных стен» ближе всего подходят не только по своему характеру, но и по топографическому местоположению (тоже четко обрисованному Прокопием) именно те стены, которые находятся на перевалах главной горной гряды.

На основании археологических находок эти стены могут быть отнесены к периоду с VI по конец IX в.

По Прокопию, «длинные стены» в Крыму преграждали проходы в страну Дори. Если отождествлять их с укреплениями главной горной гряды, то страна Дори может быть локализована на ее южных склонах к морю, что вполне соответствует указаниям Прокопия. Из этих укреплений одни являлись простыми стенами, протянутыми между скалистыми утесами, а другие представляли собой более или менее сложные сочетания нескольких стен с естественными препятствиями. Они в позднесредневековое время носили местное название таш-хабах — каменный замок, что является почти буквальным переводом прокопиевского названия клиссуры, применяемого им по отношению к аналогичным укреплениям в Лазике и других местах. Возможно, что именно эти укрепления горного Крыма и названы клиссурами в других средневековых источниках, например, «Житии Иоанна Готского».

Поскольку теперь известны памятники, местоположение, характер и дата которых совпадают с указаниями Прокопия, не остается никаких оснований сомневаться в достоверности его свидетельства. Нет необходимости его перетолковывать, произвольно подставляя под термин «длинные стены» те города, замки и монастыри, которые и расположены отнюдь не в горных проходах, как сказано у Прокопия, и относятся преимущественно не к VI, а к IX—X вв. В расположении их нет единой системы или заградительной линии. Видимость этого смогла возникнуть в глазах названных авторов лишь вследствие топографического недоразумения, вызванного плохим качеством археологических карт, отсутствием специальных геодезических съемок и, видимо, недостаточнымзнакомством с самими памятниками и местностью.

Уничтожение длинных стен на перевалах главной гряды Крымских гор в конце IX в. можно связать с процессом феодализации горной Таврики, начавшимся еще в VII—VIII вв., в период хазарского нашествия и крайнего ослабления византийских влияний в Крыму. События этого бурного времени и вызванные ими перемены лишили длинные стены их прежнего значения.

М. А. ФРОНЖУЛО

**РОЗКОПКИ ЖИЛИХ КОМПЛЕКСІВ
НА СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ ПОБЛИЗУ
с. ПЛАНЕРСЬКЕ
(1954—1955 pp.)**

Дослідження ранньосередньовічних археологічних пам'яток Східного Криму, проведені за останні десятиріччя, встановили наявність певного пожвавлення економічного й культурного життя в цьому районі в VIII—IX ст.

На руїнах античних міст (Тірітака, Ілурат) виникають нові поселення¹. Розвивається і досягає великих розмірів поселення біля с. Планерське (кол. Коктебель)².

Біля с. Морське (кол. Қапсіхор) в той час існував ремісничий центр³ з великим, за масштабами раннього середньовіччя, гончарським виробництвом, розрахованим на широкий збут морським шляхом. На жаль, ці важливі пам'ятки вивчені ще недостатньо. Питання про культуру і етнічний склад місцевого населення по суті залишається спірним⁴, оскільки для його рішення немає ще достатньої кількості матеріалу. Необхідні широкі археологічні дослідження із залученням порівняльного матеріалу як території, де поширені пам'ятки салтівської культури, так і інших районів Північного Причорномор'я.

Охоронні розкопки на середньовічному поселенні біля с. Планер-

¹ В. Ф. Гайдукевич, Археологические памятники Боспора и Херсонеса, МИА, № 4, 1941, стор. 32; його ж, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952, стор. 134; його ж, Памятники раннего средневековья в Тиритаке, СА, VI, 1940, стр. 190; його ж, Раскопки Илурута, Тиритаки и Мирмекия, КСИИМК, вып. XIV, 1952, стор. 110.

² Н. С. Барсамов, Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле в 1929—1931 гг., Феодосия, 1932. Автор помилково датував поселення XI—XII ст.; В. П. Бабенчиков, Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень, ИАСК, М., 1958, стор. 88—146; його ж, Средневековое поселение близ с. Планерское, КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стор. 104.

³ А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 54, стор. 164; його ж, Средневековые гончарные печи в районе Судака, КСИИМК, вып. 60, 1955, стор. 102.

⁴ І. І. Ляпушкін відносить поселення Східного Криму, в тому числі і поблизу Планерського, до салтівської культури (І. І. Ляпушкін, Славяно-русские поселения IX—XII ст. на Дону и Тамани по археологическим данным, МИА, № 6, 1941, стор. 228); В. Ф. Гайдукевич досліджені ним ранньосередньовічні поселення Тірітаку та Ілурат також відносять до цієї культури (В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., стор. 134), так само вважає їх салтівськими А. Л. Якобсон (А. Л. Якобсон, Византия в истории раннесредневековой Таврики, СА, XXI, 1954, стор. 155); Н. С. Барсамов, В. П. Бабенчиков та А. П. Смирнов, напаки, вважають, що поселення біля с. Планерського було в основному слов'янським (Н. С. Барсамов, вказ. праця, В. П. Бабенчиков, стор. 116, А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, № 3, 1953, стор. 44).

ського в 1954—1955 рр.¹ були за своїми масштабами невеликими, але вони дали нові археологічні матеріали, які проливають світло на окремі сторони культури цього поселення.

Розкопки були проведені на східній ділянці гори Тепсень, в тому місці, де шлях, що піднімається на поселення з півночі, проходить над берегом моря по стрімкому урвищу. Археологічні дослідження, здійснені в 1929—1931 рр. Н. С. Барсамовим² і в 1949—1954 рр. В. П. Бабенчиковим³, були зосереджені на вивчені центра городища і не зачепили прибережної ділянки.

На полотні прокладуваної дороги було зачищено 155 кв. м (шість квадратів 5×5 м), і поблизу від неї закладено два невеликих розкопи площею 58 кв. м. Крім того, на північ від поселення досліджено середньовічне поховання, а на південь від нього під час розвідки відкрито невелике приморське поселення біля бухти Барахти.

В результаті зачистки полотна дороги виявлені залишки чотирьох вогнищевих ям і трьох печей, а також розвали кам'яних і сирцевих стін жилих споруд (рис. 1).

Найкраще збереглася вогнищева яма № 7 біля західної межі кв. VII (рис. 2). Акуратно викопана дзвоноподібна яма була странно обмазана глиною, яка була випалена і розтріскалася. Глибина вогнища 40 см, діаметр біля череня—62—65 см, біля верху обрізу—45 см. Черінь вогнища викладений плоскими каменями і перекритий шаром вапна з дрібною галькою (товщина обмазки 2—3 см). Вогнище заповнене золою (товщина 2—3 см) і вище неї твердою глинистою землею з дрібним камнем. Виявлені тут і вкраплення випаленої глини, а також кілька фрагментів червоноглянкої кераміки VIII—IX ст.

Інші вогнищеві ями — № 1 (кв. II), № 3 (кв. VI) і № 4 (кв. V) — збереглися тільки до висоти 15—25 см. На відміну від вогнищової ями № 7 вони не мають кам'яного череня, вкритого вапняковою обмазкою.

В стінках біля череня вогнищевих ям № 1 і 4 лежали по окружності плоскі дикарні камені. Діаметр біля череня в ямі № 1 становив 65 см, № 3 — 58 см, № 4 — 80 см. В інших деталях вони аналогічні описаній вогнищевій ямі № 7.

Печі збереглися тільки в своїй нижній частині. Біля печі № 5 (кв. II) виявлено черінь площею 1 кв. м, обкладений з західної і південної сторін каменями; з східної сторони був розвал сирцевої стіни, північна частина зруйнована під час будівництва дороги.

Черінь являє собою опуклу вимостку, центр якої вище країв на 20 см, складену з плоских сірих (від дії вогню) каменів пісковика середнього розміру, вкритих шаром випаленої глини товщиною 4—6 см. Вимостка лежить на підсипці з щебеню і глинистої землі з уламками кераміки VIII—IX ст. При зачистці печі № 5 були знайдені фрагменти круглодонних причорноморських амфор VIII—IX ст. та сірогляннях кухоних горшків.

Від другої печі — № 6 (кв. II) — зберігся черінь, в основному, аналогічний череню печі № 5. З північної її сторони виявлено фундамент стіни товщиною 50 см, яка йшла з сходу на захід, з західної і південно-

¹ Розкопки провадилися Кримським філіалом АН УРСР разом з Кримським обласним краєзнавчим музеєм на ділянці, де при спорудженні шосейної дороги були сильно пошкоджені археологічні пам'ятки (знято культурний шар товщиною до 1 м).

² Н. С. Барсамов, вказ. праця.

³ В. П. Бабенчиков, вказ. праця; його ж., Отчеты о раскопках поселения близ с. Планерское в 1952, 1953, 1954 гг. Архіви ПМК АН СРСР і відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР в Сімферополі; Ю. С. Асеев, Архітектурно-археологічні дослідження в Криму, Вісник Академії архітектури УРСР, 1951, № 3, стор. 20—30.

західної сторін — розвал кам'яних стін, а з східної — розвал сирцевої кладки.

Наявність фундаментів і розвалів стін споруд поблизу печей № 5 і 6 вказує на те, що печі знаходилися всередині житлових будівель.

Залишки печі № 2 (кв. V) являють собою овальне заглиблення (глибина 30 см, довжина 115 см, ширина 80 см) з обмазаними і сильно випаленими глинняними стінками. Біля челюстей гаданої топки піч мала ширину 60 см, далі вона розширювалася до 75 см. Довжина печі з топкою — 150 см. Піч заповнена прошарками золи, вугілля і глини. Знайдені фрагменти стінок круглодонних причорноморських амфор VIII—IX ст., вінця і стінки сироглинняних кухонних горшків, кістки великої і дрібної рогатої худоби,

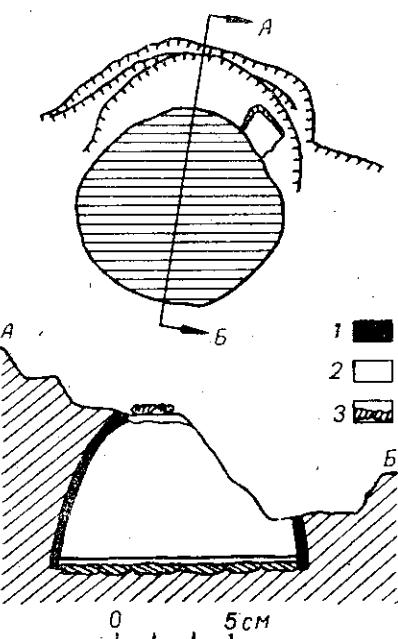
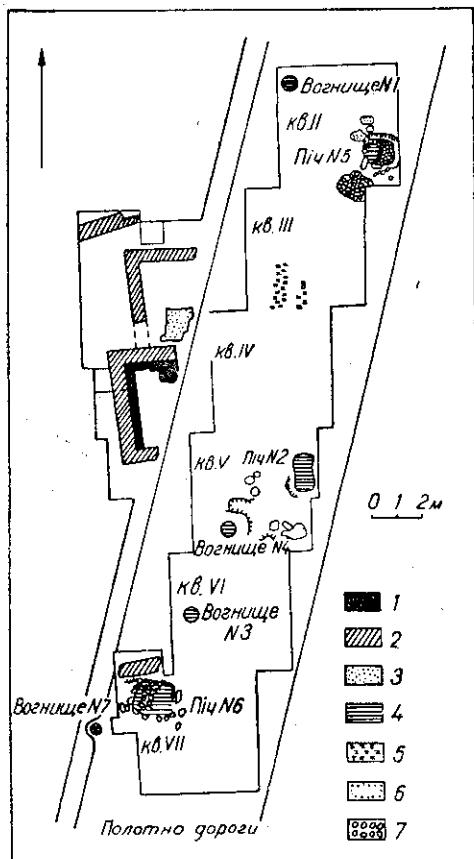

Рис. 1. План розкопу I та площи зачисток:
1 — кладки першого будівельного періоду; 2 —
кладки другого будівельного періоду; 3 — кладки
третього будівельного періоду; 4 — печі та вогни-
ща; 5 — деревесне порохіно; 6 — розвал сирцю;
7 — кам'яні вимостки.

Рис. 2. План та розріз вогнищової ями № 7:
1 — обпалена глинняна обмазка; 2 — вапняна обмазка; 3 — плоскі камені.

Біля вогнища № 4 виявлено чотири крупних заглиблення, які йшли з півдня на північ на протязі 1,25 м. Крайні заглиблення діаметром 10 см, очевидно, були основами для дерев'яних стояків. Два середніх заглиблення (діаметр 30 см, глибина 12 см) могли служити основою для круглодонних амфор. Північніше крайнього заглиблення для стояка була розчищена канавка довжиною 125 см, ширину 4—5 см, глибиною 3—5 см. Можна гадати, що ця канавка була призначена для огорожі (тін?). Весь цей комплекс являє собою, як нам здається, залишки господарського дворика з навісом; в комплекс, ймовірно, входило і вогнище № 4.

На іншій площи зачистки виявлені окремі плями випаленої глини, залишки сильно перетлілого дерева, скучення вугілля, невеликі розвали сирцю і каменю. В основному залишки відносяться до VIII — першої

половини Х ст. Деякі знахідки датуються VII ст.: такою є невелика бронзова пряжка типу, відомого з могильника Суук-Су¹.

На площі невеликого розкопа (45,5 кв. м), закладеного поблизу дороги, відкриті залишки жилих споруд трьох будівельних періодів (рис. 3).

На глибині 1—1,2 м від сучасної поверхні простежені залишки кам'яних бутових фундаментів шириною 50 см, висотою в один камінь і розвалів стін загальною довжиною 9 м, очевидно, двокамерної жилої споруди першого будівельного періоду (фундаменти лежать на материкову). Тут знайдені фрагменти сіроглиняних горшків і круглодонних ам-

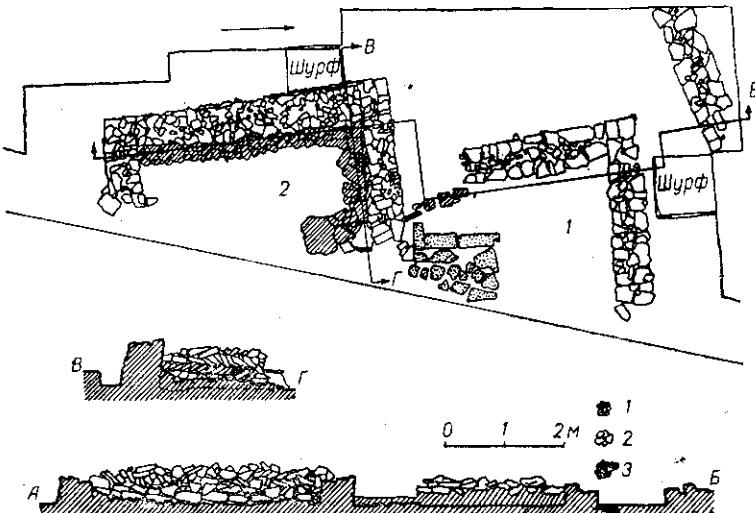

Рис. 3. План та розрізи розкопу I:

1 — перший будівельний період; 2 — другий будівельний період; 3 — третій будівельний період.

фор причорноморського типу VIII—IX ст. з високою шийкою і масивними овальними ручками. Керамічні збори дають можливість датувати будівельний період VIII—IX ст.

До другого будівельного періоду (IX—перша половина X ст.) відносяться стіни товщиною 0,5 м від двокамерного жилого будинку з бутового каменю (глибина залягання 0,80—0,90 м). Нижня підошва фундаменту лежить безпосередньо на розвалі першого будівельного періоду.

Прямоугольний в плані будинок орієнтовано по сторонах світу. Внутрішня довжина приміщення № 1 — 3,5 м, приміщення № 2 — 3,8 м. Наявна ширина, враховуючи фундамент на банкеті дороги, становила від повідно 3,5 і 4,4 м (східна частина будинку була знищена при спорудженні дороги, рис. 4).

Стіни приміщення № 1 збереглися на висоту 20—25 см, стіни приміщення № 2, складені в «ялинку», збереглися на висоту 50—60 см (рис. 5). На стику західної (приміщення № 1) і північної (приміщення № 2) стін зачищено дверний проріз (?) ширину 1,2 м. Тут знайдено кілька десятків дрібних уламків грубої темно-червоної черепиці з широкими масивними бортіками і водозливними валиками, звичайної для поселень IX—X ст. Ця знахідка дозволяє твердити, що будинок мав черепичну покрівлю і, ймовірно, глинобитну підлогу. Шар глини товщиною 30—40 см простежувався по всій площі приміщень № 1 і 2.

¹ Н. И. Репников, Некоторые могильники крымских готов, ИАК, вып. 19, 1906, табл. X, 21.

Виявлено велику кількість фрагментів кераміки — круглодонних причорноморських амфор з короткою шийкою і вінцями, які трохи виступали над ручками (VII—IX ст.), плоскодонних глеків з високою шийкою і плоскою ручкою (IX—X ст.), невеликих глечиків типу ойнохой і сіроглиняних кухонних горшків з суцільним рифленням.

Керамічний матеріал датує поселення № 1 і 2 IX—першою половиною X ст.¹

На північ від приміщення № 1 на глибині 20 см від сучасної поверхні виявлено фундамент ширину 60 см від споруди № 2, яка збереглася

Рис. 4. Загальний вигляд розкопу I.

на висоту 20 см. Фундамент, складений з крупних бутових каменів, досліджено на протязі 2,5 м — далі він уходить в північний і західний борти розкопу.

Невелика кількість зустрінутих тут фрагментів кераміки (амфор і глеків), однакових із знайденими в приміщеннях № 1 і 2, дозволяє віднести споруду № 2 до другого будівельного періоду (IX—перша половина X ст.)².

До третього будівельного періоду відноситься кам'яна споруда в середині приміщення № 1, яка являє собою вимостку площею в 1,5 кв. м з трьох тесаних вапнякових каменів (один з них, оброблений під руст, має розміри 74×26×20 см); впущених в глинобитну підлогу, і плоских дикарних каменів, які примикають до них з сходу. На іншій площині приміщення № 1 виявлено на глибині 50 см від сучасної поверхні глинобитну підлогу; на ній знайдено три бронзові джучідські монети поганої збереженості (XIV—XV ст.)³.

В субструкції підлоги виявлено велику кількість фрагментів червоноглиняної і сіроглиняної кераміки VIII—X ст., а в одному місці, поблизу північної стіни — два уламки полив'яних мисок (полива зелена, черепок червоний) XIV—XV ст.⁴ Всередині приміщення № 2, біля пів-

^{1, 2} А. Л. Якобсон вважає, що ця кераміка не виходить за межі IX ст.

³ Монети визначені А. А. Биковим.

⁴ За визначенням А. Л. Якобсона.

північної стіни, на глибині 50 см від сучасної поверхні знайдена бронзова джучідська монета XIV—XV ст.

В дерново-гумусованому шарі, що перекривав приміщення № 1 і 2, трапилося декілька фрагментів полив'яної кераміки XIV—XV ст. (полива буро-зелена, черепок червоний). Поблизу північно-західного кута приміщення № 2 знайдено череп коня на кам'яному підвищенні, очевидно, будівельну жертву чи оберег.

Таким чином, третій будівельний період, пов'язаний з використанням і, можливо, перебудовою приміщення № 1 другого періоду, відно-

Рис. 5. Розкоп 1. Північна стіна приміщення № 2.

ситься до XIV—XV ст., що вказує на існування тут невеликого поселення і в пізньосередньовічний період.

На розкопі II площею 12,5 кв. м, розташованому в 70 м на південь від розкопу I, виявлена частина двору з кладовою і частиною стіни VIII—IX ст. (рис. 6).

Біля східного боку на глибині 5—10 см від сучасної поверхні відкрита кам'яна кладка в «ялинку», яка збереглася на висоту 40 см і має ширину 55 см. Вона пересікає розкоп з південного сходу на північний захід на протязі 2 м.

Кладка в «ялинку» неодноразово зустрічалася на Тепсенському поселенні. Вона аналогічна кладкам жилих будинків Тірітакі¹ і Мірмекія². Розміри і плани цих споруд також близькі, що дає можливість говорити про спільність будівельних прийомів і типів жител ранньосередньовічних поселень Східного Криму.

На південний захід від стіни, в 2 м від неї, на глибині 0,45 м від сучасної поверхні, в шарі глини і дрібного щебеню знайдені на місці два піфоси, вкриті плоскими кам'яними кришками. Перший піфос — веретеноподібний, виготовлений стрічковою технікою (висота 1,1 м). Щільно до нього, із заходу, стояв другий піфос — кулеподібний, з високими і

¹ МІА, № 25, 1952, стор. 127.

² Там же, стор. 177.

широкими вінцями, висотою 0,9 м, найбільшим діаметром корпусу 0,75 м (рис. 7). Черепок темно-червоного кольору. Піфос по шийці прикрашений пальцевими косими вдавленнями у вигляді ком, а по плічках— врізною подвійною хвилюєю. Піфос такої своєрідної форми трапився вперше. На його тулові є графіті у вигляді хрестів з роздоєними кінцями, які мали значення оберегів (рис. 8). Пряму аналогію ім дає клеймо на денці ранньосередньовічного сіроглинняного горшка з Тірітаки¹.

Між піфосами і стіною лежав кам'яний наличник вікна (довжина 66 см, ширина внутрішньої вирубки 39 см, висота 35 см). Поблизу, на глибині 35 см від сучасної поверхні, знайдено декілька крупних уламків стінок третього піфоса і кам'яну форму у вигляді плоского прямокутника ($7,3 \times 6 \times 1,5$ см) для відливання ювелірних виробів. Форма зроблена

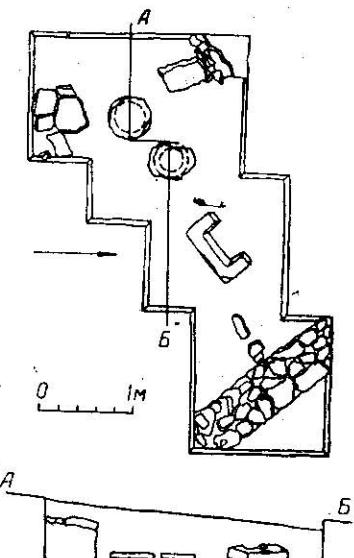

Рис. 6. План та розріз розкопу II.

Рис. 7. Кулеподібний піфос з розкопу II.

з місцевого метаморфізованого сланцю. З одного, добре відшліфованого боку вирізані поглибління для відливання трьох прикрас поясного набору з литниками — одним довгим, другим коротким: двох прямокутних бляшок з рослинним орнаментом і однієї серцевидної бляшки. По кутах — чотири отвори для штифтів. Analogічні бляшки знайдені на Салтівському могильнику².

Друга кам'яна форма для відливання ювелірних виробів (табл. I, 1, 3), знайдена в 50 м від першої, також виготовлена з місцевих порід сланцю. Вона являла собою плоский прямокутник ($6 \times 4 \times 1,5$ см), з одного боку якого вирізані поглибління для двох овальних серег з підвісками у вигляді двох і трьох кульок з спільним литником; з другого боку матриці вирізано майже круглий медальйон. Форма не закінчена, немає і литника. Серги такого типу з одною підвіскою у вигляді трьох кульок типові для Салтівського могильника³ (табл. I, 2).

¹ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., стор. 105, рис. 126. Подібні зображення часто трапляються на невеликих сарматських дзеркалах з петльоподібними ручками, знайдених на Кубані і Керченському півострові і датованих першими століттями нашої ери (див. Э. И. Соломоник, Сарматские знаки Северного Причерноморья, К., 1959).

² Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовской культуры, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951, стор. 24, рис. 2.

³ Там же.

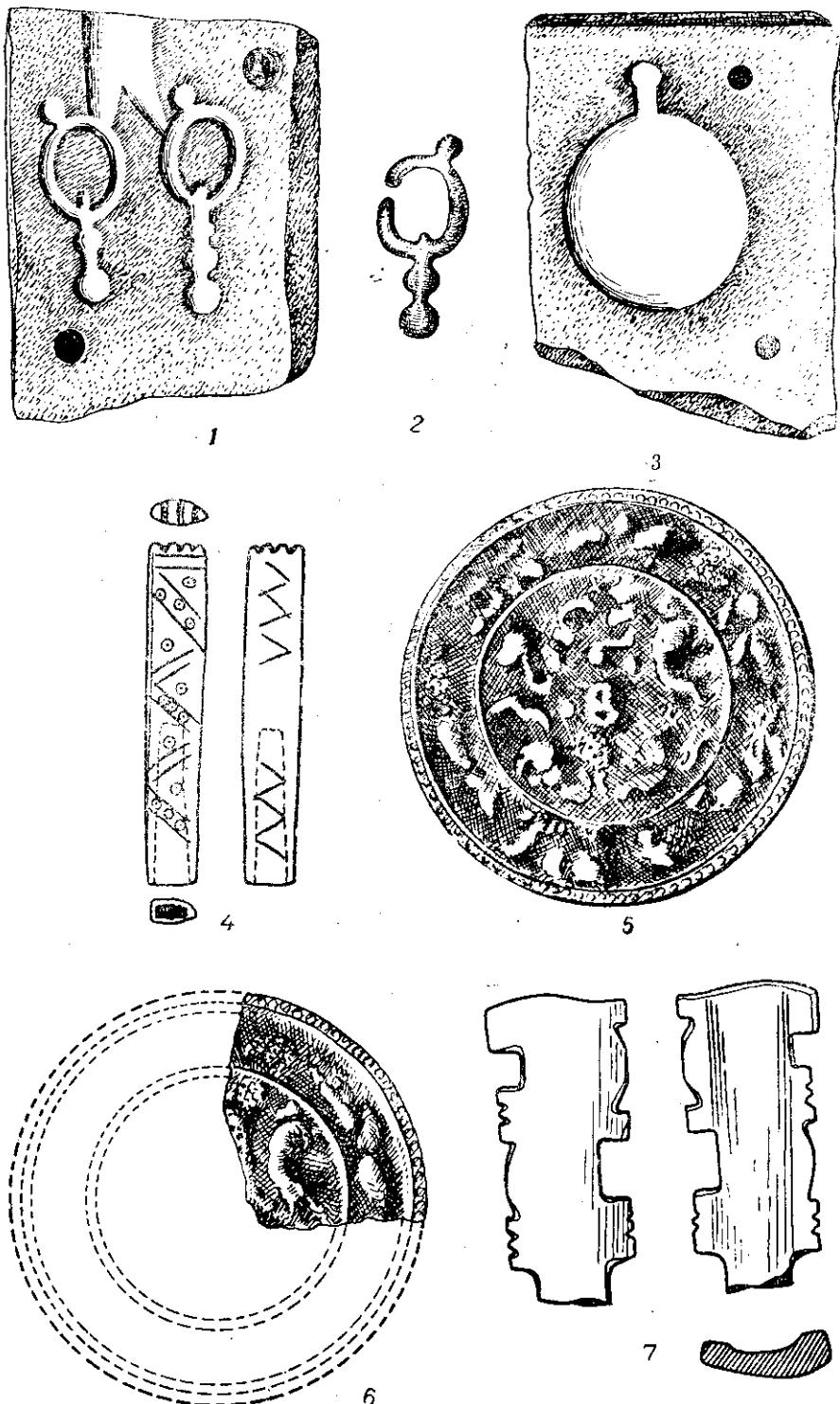

Табл. 1. Середньовічне поселення поблизу с. Планерське.

1, 3 — кам'яна форма для відливки серег та медальйона; 2 — серга з Салтівського могильника; 4 — кістяний штамп для нанесення на посуд гребінчастого орнаменту, 5 — бронзове дзеркало з Салтівського могильника. 6 — уламок бронзового дзеркала (с. Планерське), 7 — кістяний штамп-лекало для профілювання керамічних виробів. 1, 3, 5, 6 — н. в.

Серед знахідок привертає увагу уламок бронзового дзеркала з рослинним орнаментом (табл. I, 6), який знаходить собі повну аналогію в матеріалі Салтівського могильника (табл. I, 5)¹, і фрагменти залізного серповидного інструмента — косаря чи серпа.

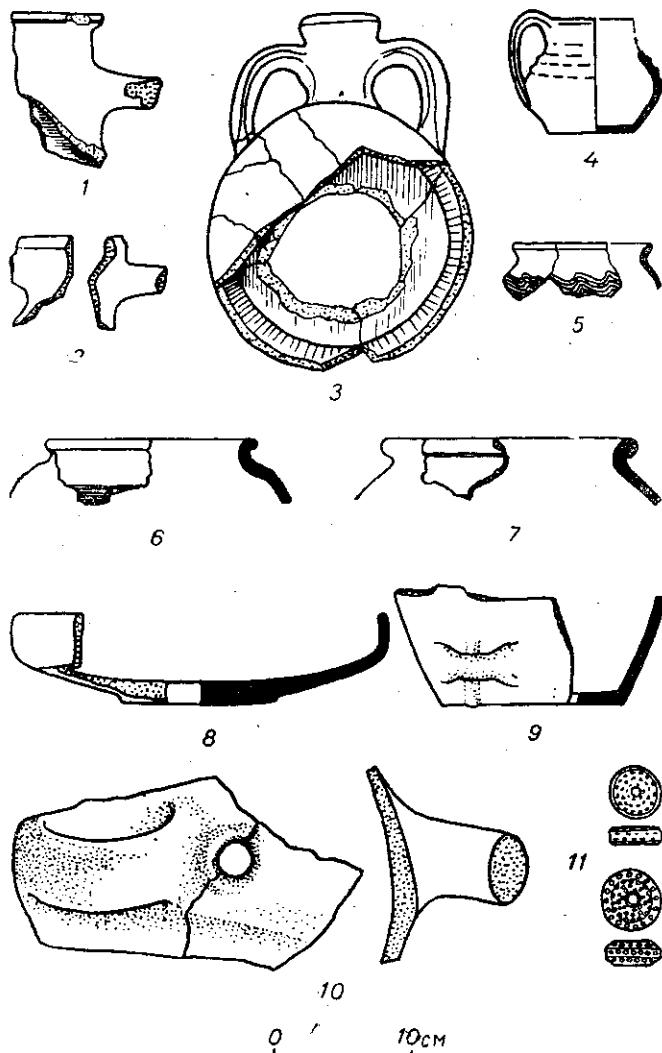

Табл. II. Середньовічне поселення поблизу с. Планерське.

1, 2 — уламки амфор. 3 — в'ючна фляга, 4 — горщик з плоскою ручкою, 5—7 — вінця кухонних горшків, 8 — полив'яна миска, 9 — посудина з ручкою для підвішування, 10 — стінка посудини з ручкою та отвором для зливу, 11 — пряслиця.

На площі розкопу знайдено фрагменти кераміки VIII—IX ст.: стінку круглодонної причорноморської амфори з масивною реберчастою ручкою, вінця і тулово великої сіроглиняної піфосоподібної посудини (діаметр вінець 24 см, тулова — 45 см), орнаментованої по вінцях і плечиках косими насічками, виконаними гребінчастим штампом, а по тулові — широкими, слабо виявленими смугами; тут же знайдена частина тулова невеликої (діаметр 8 см) товстостінної ліпної сіроглиняної по-

¹ В. А. Бабенко, Днівник раскопок 1911 г., Тр. XV АС, т. I, 1912, стор. 471, рис. 58.

судини біконічної форми з перехватом посередині. Знайдена також частково пошкоджена червоноглинняна в'ючна фляга (табл. II, 3). Такі ж фляги трапилися на поселенні в 1949 р.¹ Фрагменти аналогічних за формою фляг знайдені при розкопках гончарських печей біля с. Морського²,

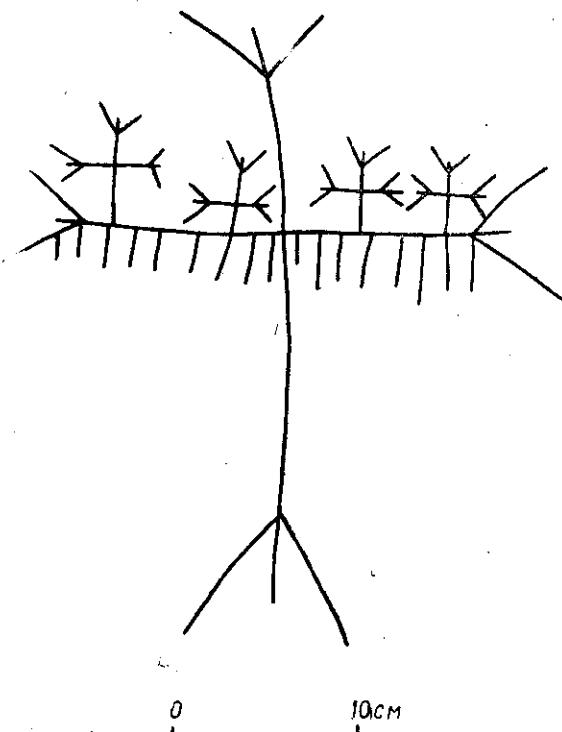

Рис. 8. Графіті та стінці піфоса з розкопу II.

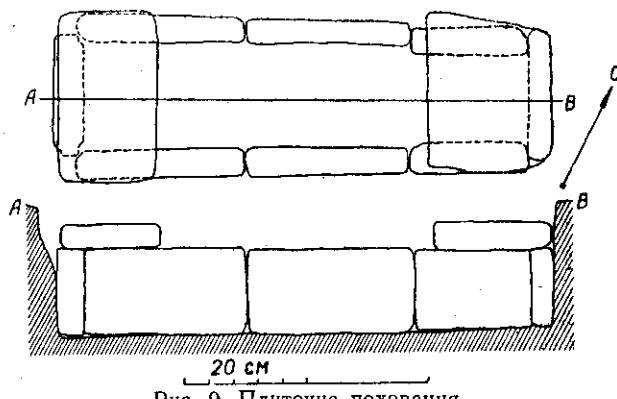

Рис. 9. Плиточне поховання.

а також на відкритому у 1955 р. середньовічному поселенні біля с. Мілове³.

В 1955 р. на північ від поселення, на ділянці, де в 1929—1930 рр. Н. С. Барсамовим був виявлений середньовічний могильник⁴, при піднятті плантажу відкрито християнське поховання, обкладене плитами.

¹ Фонди Кримського обласного краєзнавчого музею.

² А. Л. Якобсон, Средневековые гончарные печи в районе Судака, стор. 109.

³ Фонди відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР, Сімферополь, М.—Л., 1955, № 34.

⁴ Н. С. Барсамов, вказ. праця, стор. 7.

Внутрішні його розміри: довжина 1,82 м., ширина 0,43—0,34 м. Поховання, впущене в ґрунт на глибину 0,60 м (рис. 9), було повністю пограбоване ще в середньовічний час. Воно датується VIII—IX ст., судячи з аналогічних плиточних могил, знайдених у 1929—1930 рр. по сусіству і в 1950—1952 рр. — у великій базиліці на поселенні¹.

Під час розвідки в 4 км на південний від с. Планерського, між бухтами Сердоліковою і Барахти, на скелі Слон (відрог гори Кара-Даг), відкрито невелике середньовічне поселення з керамічним матеріалом IX—X і XIV—XV ст. В центрі бухти Барахти підвищується над водою окрема скеля, за якою при негоді можуть укриватися легкі гребні і парусні судна. Доступ з суши до стоянки важкий. Жителі могли добиратися сюди переважно морським шляхом і використовували це місце, очевидно, лише для тимчасового перебування під час рибної ловлі.

Можна сподіватися, що в результаті поглибленої розвідки слабо вивченого в археологічному відношенні району с. Планерського кількість невеликих, поки що не відкритих середньовічних поселень значно зросте.

За два роки охоронних розкопок знайдено досить велику кількість знахідок, головним чином кераміки (понад 3000 фрагментів).

На дослідженні прибережній ділянці поселення в VIII—першій половині X ст. в основному вживалася проста червоноглинняна керамічна тара і столовий посуд. Тара різноманітна: піфоси, амфори, плоскодонні глеки з високою шийкою і з плоскою ручкою, в'ючині фляги. Необхідно відмітити переважання амфор — понад 50% від всіх знайдених фрагментів.

Уламки амфор представлені двома типами. Перший тип має яйцевидний корпус, високу шийку, яка розширяється вниз, вінця з плоским краєм і масивними ручками з виступаючим подовжнім ребром (табл. II, 1), що сполучається з шийкою в 2—3 см нижче вінця. Другий тип має також яйцевидний корпус, але менший за розмірами, з короткою шийкою і овальними ручками (табл. II, 2). Стінки амфор реберчасті і гладкі. На деяких є дрібне зональне рифлення. Розкопки гончарських печей біля с. Морського (Чобан-Кале)² і в Місхорі³ переконливо довели, що ці типи причорноморських амфор вироблялися у великій кількості в згаданих гончарських центрах. Крім описаних вище піфосів знайдені фрагменти двох або трьох з плоскими високими вінцями, виготовлених в стрічковій техніці.

Червоноглинняні глеки з високою шийкою і плоскою ручкою, в тому числі чорносмолені в IX—X ст. типові для Криму і Тамані. На нашій ділянці вони трапилися в незначній кількості (1,5%).

Простий столовий червоноглинняний посуд (28%), виготовлений з добре відмученої глини, представлений найбільше в дрібних уламках. Можна говорити про дві його форми: перша — невеликі і середні за розміром горшки, в основному з прямими вінцями, друга — невеликі глеки типу ойнохой.

До першої групи належить невеликий горщик (табл. II, 4) з боріздальною поверхнею і плоскою ручкою з пальцевидним вдавленням у верхній її частині. Горщик цього типу знайдений на поселенні вперше. На діленні добре видні сліди зрізування ниткою, що вказує на використання ножного гончарського круга (такі зрізування траплялися неодноразово). Діаметр вінця 7,5 см, найбільший діаметр тулова 10 см, діаметр ділення 6 см, висота 8 см, ширина ручки 2,3 см.

¹ В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 112.

² А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, стор. 168; його ж, Средневековые гончарные печи в районе Судака, КСИИМК, вып. 60, 1955, стор. 108; його ж, Византия в истории раннесредневековой Таврики, стор. 155, 158.

³ В. П. Бабенчиков, Отчет о раскопках гончарной печи в Мисхоре в 1955 г., Архів відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

Досить численними є кухонні чорні горшки (16%), виявлені в більшості в уламках — головним чином вінця і стінки. Черепок в зламі темно-сірий або чорний. Судячи з фрагментів, переважна більшість горшків була зроблена на гончарському кругу; формою і орнаментацією рифлення вони, в основному, аналогічні кухонним горшкам, які раніше зустрічалися на поселенні¹.

Вінця різноманітні (табл. II, 5, 6, 7): відігнуті назовні з зворотним загином, відігнуті назовні із загином, майже прямі, орнаментовані защипами. Траплялася орнаментація вінць наколами — гребінчастим штампом.

По тулову горшки найчастіше орнаментовані суцільним рифленням, в деяких випадках — зональним, дрібним гребінцем і рідкими горизонтальними смугами — подвійними і одиничними, на плечиках зустрічається суцільна і проста хвиля.

Фрагментарність уламків дозволяє встановити тільки діаметр вінця горшків, в основному 16—20 см, деякі горшки з защипами по вінцях — до 30 см. Глина має значні домішки піску і черепашки — для вогнетривкості.

Лощений посуд представлений незначною кількістю уламків (0,5%). Це — стінки посудин, орнаментовані горизонтальними коричневими лощеними смугами. На одному з фрагментів є уламок овальної ручки. Черепки в зламі коричнево-сірі. Цікавий фрагмент ліпної чорнолощеної плошки (?) на кільцевому піддоні. Діаметр краю 12 см. Черепок в зламі темно-сірий. Таким чином, лощений посуд, в протилежності салтівським поселенням, не типовий для Планерського.

Крім різноманітного посуду знайдено три пряслиця з добре відмученої глини. Одне з них — біконічне, із зрізаними верхівками і з циркульним орнаментом, друге — циліндричне, з трикутними насічками, а уламок третього пряслиця — з одного боку плоского, з другого біконічного — без орнаменту (табл. II, 11). Знайдено два пряслиця, виготовлених з стінок посудин, і уламок пряслиця з чорного шифера.

Наведений матеріал переконує, що кераміка VIII—Х ст. з розкопок на поселенні цілком аналогічна кераміці ранньосередньовічних поселень Східного Криму² як щодо форм, так і в процентному співвідношенні — переважання круглодонних амфор, наявність значного процента кухонних горшків з рифленням і хвилястим орнаментом, малий процент лощених посудин і майже повна відсутність ліпної кераміки.

Серед знахідок VIII—Х ст. виділяються два знаряддя, очевидно, пов'язані з гончарським виробництвом. Це — штампи для нанесення гребінчастого орнаменту на стінки посудин (табл. I, 4), який має вигляд кістяної сплющеної рукоятки з прорізним гребінцем на вузькому кінці і поглибленим для вставки черенка ножа на другому. Орнамент з одного, сплющеного боку складається з подвійної ламаної лінії і кружечків з крапками, з другого боку — з відрізків ламаної лінії. Другий штамплекало призначався для профілювання керамічних виробів. Він має вигляд кістяної пластини з фігурними вирізами на бокових сторонах (табл. I, 7).

Полив'яна кераміка, знайдена під час розкопок, датується XIV—XV ст.³ Всього знайдено 12 уламків з зеленою поливою різних відтінків і 4 — з світло-коричневою. Колір всіх черепків у зламі — червоний. Більшість уламків не мають прикрас, лише два фрагменти з світло-зеленою і два — з світло-коричневою поливою мають рисунки, виконані врізною лінією, у вигляді заштрихованих овальних і гострокутних фігур (на фрагменті з зелено-жовою поливою) або спіральних ліній, в середині яких є дрібні трикутні насічки (на фрагменті великої миски з буро-

¹ Н. С. Барсамов, вказ. праця, стор. 2, табл. IV; В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 114, рис. 39.

² В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., стор. 127.

³ За визначенням А. Л. Якобсона.

зеленою поливою, табл. II, 8, рис. 10), або у вигляді двох концентричних кругів (на двох фрагментах з світло-коричневою поливою).

Велике значення мають знайдені в районі розкопок, біля північно-західного підніжжя гори Тепсень, уламок ніжки чорнолакової посудини IV ст. до н. е. і фрагменти ніжок пізньоантичних гостродонних амфор¹.

З іншого підйомного матеріалу цікаві декілька фрагментів кераміки VIII—Х ст., вперше знайденої на поселенні:

1) дно і стінка широкої плоскодонної червоноглиняної посудини, яка мала біля дна горизонтальну овальну ручку для підвішування (табл. II, 9). Черепок в зламі червоний;

2) уламок стінки великої посудини з горизонтальною ручкою і круглим отвором для підвішування або зливу (табл. II, 10);

3) уламок шийки великого сіро-глинняного глека з ойнохоевидним

носиком, орнаментований двома горизонтальними врізними смугами і, нижче їх, слабо помітними дрібними вертикальними смугами у вигляді трикутників. Черепок у зламі сірий.

Крім того, в районі розкопок трапилися уламки гончарських водопровідних труб з внутрішнім діаметром 12 см. Можливо, що в пізньосередньовічний час на поселенні був водопровід.

При визначенні кісткового матеріалу² виявлене переважання кісток великої і дрібної рогатої худоби, наявність деякої кількості кісток свині і мінімальної — коня. Це співвідношення окремих груп тварин як у ранній (VIII—перша половина Х ст.), так і в пізній (XIV—XV ст.) періоди життя на поселенні було майже однаковим.

Можна припустити, що в ці два періоди населення було стійко і надовго осілим. Наявність одиничних кісток коня свідчить про те, що місцеві жителі цих тварин для їжі не використовували. В свою чергу це посередньо вказує на панування християнства серед основної маси середньовічного населення на території с. Планерського³.

Проведені роботи дають підставу зробити деякі попередні висновки.

1. Підйомний матеріал античного часу дозволяє поставити питання про існування на горі Тепсень або поблизу від неї античного поселення, можливо, Афінеона⁴.

¹ Знайдені і визначені П. М. Шульцем. У Феодосійському музеї зберігається невелика колекція уламків античного посуду — чорнолакового і, головним чином, червонолакового, зібрана М. Волошиним на Тепсені і поблизу його.

² Кістковий матеріал з розкопок 1954 р. визначався Н. К. Верещагіним і В. І. Цалкіним.

³ В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 107.

⁴ Гавань Афінеона згадується в Періплі Псевдо-Арріана (V ст. н. е.): «від Феодосії до пустинної гавані Афінеона або гавані скіфо-таврів 200 стадій» (Псевдо-Арріан, § 78). В Періплі Арріана (II ст. н. е.) є вказівка на залишений порт скіфо-таврів, розташований між Феодосією і Лампадою (район сучасної Алушти). «Звідси (тобто до Феодосії — М. Ф.) 200 стадій від покинутого порту скіфо-таврів» (Арріан, § 30). На підставі підрахунку відстані В. П. Бабенчиков висловив припущення, що Афінеон знаходився в районі сучасного с. Планерського (В. П. Бабенчиков, Ітоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень, ИАСК, М., 1958). Такої ж думки дотримується і А. С. Секиринський (А. С. Секиринский, Очерки истории Сурожа IX—XV вв., Симферополь, 1955, стор. 9). А. Л. Якобсон вважає, що поселення поблизу с. Планерського «виникло, можливо, на місці якогось

2. Будівельні залишки, полив'яна кераміка XIV—XV ст. і джучідські бронзові монети цього ж часу дають можливість висловити припущення, що на місці ранньосередньовічного поселення, яке припинило своє існування в середині X ст., в XIV—XV ст. виникає невелике пізньо-середньовічне поселення, можливо, генуезька Каліера¹.

3. Розкопки жилих споруд виявили наявність двох будівельних періодів в межах VIII—першої половини X ст. Такі ж два періоди встановлені і для центральної частини поселення². Це дозволяє говорити про існування двох основних будівельних періодів на всій площі ранньо-середньовічного поселення.

Жилі будинки в східній частині поселення, складені з каменю і сирцю, в основному, аналогічні будинкам в центральному районі поселення³. Для будівельної техніки характерним є прийом кладки кам'яних стін в «ялинку».

5. На прибережній ділянці, можливо, знаходилися і ремісничі майстерні. Кам'яні форми для літва прикрас, виготовлені з місцевих порід сланцю, свідчать про ювелірне виробництво. Штампи-лекала для нанесення орнаменту на посуд вказують на гончарське виробництво.

Попередній аналіз матеріалів ранньосередньовічних поселень Східного Криму (Тірітака, Ілурат) і порівняння їх з матеріалами поселення біля с. Планерського дають можливість висловити припущення про спільність культури цих поселень (тип жилих будинків, кераміка, християнський обряд поховань). Очевидно, культура цих поселень у Східному Криму була створена місцевим сарматизованим населенням, яке уціліло після загибелі Боспорського царства⁴ і в якійсь мірі зберегло ремісничі традиції пізньої античності.

Про це свідчить наявність розвинутого гончарського виробництва (піфоси, амфори, глеки типу ойнохой та ін.), будівельні прийоми (кладка в «ялинку») і наявність ювелірного виробництва, яке здавна процвітало на Боспорі.

Червоноглиняна кераміка, головним чином тара, і, можливо, ювелірні вироби вивозилися звідси в численні салтівські поселення на Дону та Дінці. Менш ймовірно, що з цих поселень вироби поступали в Крим.

Таким чином, ранньосередньовічні поселення Східного Криму було б неправильно називати салтівськими. Ми зустрічаємо тут тільки окремі елементи цієї культури (лощений посуд, прикраси). Разом з тим ми можемо говорити про тісні зв'язки населення Східного Криму з носіями салтівської культури.

Дослідження етнічного складу населення цього району надзвичайно утруднене в зв'язку з повсемісним встановленням християнського поховального обряду. Нівелювання місцевих етнічних особливостей в поховальному обряді особливо яскраво виявилося в факті широкого розповсюдження в Криму і на Кавказі плиточних могил.

В цих умовах вирішення питання про культуру і етнічний склад населення Східного Криму в епоху раннього середньовіччя вимагає нових широких археологічних досліджень та застачення великого порівняльного матеріалу.

античного міста» (А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 54, 1954, стор. 164).

¹ Цей думки дотримувався А. Бертьє-Делагарт (ІТУАК, № 58, стор. 31).

² В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 107.

³ Там же, стор. 105.

⁴ Гунський розгром не викликав припинення життя на території Боспора. На місцях сіл та міст Боспора виникли нові поселення, наприклад, Пантікапей на межі IV—V ст. знову стає важливим торгово-ремісничим центром (В. Ф. Гайдукевич. Боспорське царство, М.—Л., 1949, стор. 484).

М. А. ФРОНЖУЛО

РАСКОПКИ ЖИЛЫХ КОМПЛЕКСОВ НА СРЕДНЕВЕКОВОМ
ПОСЕЛЕНИИ БЛИЗ с. ПЛАНЕРСКОЕ
(1954—1955 гг.)

Резюме

Охранные раскопки на средневековом поселении близ с. Планерское (б. Коктебель) в 1954—1955 гг. были проведены на восточном, прибрежном участке горы Телсень.

Исследование двухкамерного, прямоугольного в плане, жилого дома выяснило наличие на поселении двух строительных периодов в пределах VIII—первой половины X вв. Для строительной техники этого времени характерен прием кладки стен «в елку».

Строительные остатки, поливная керамика и джучидские монеты XIV—XV вв. свидетельствуют о том, что на месте раннесредневекового поселения, прекратившего свое существование в середине X в., в XIV—XV вв. возникает небольшое позднесредневековое поселение, может быть, генуэзская Калиера.

На прибрежном участке в VIII—первой половине X вв. были ремесленные мастерские. Каменные формы для литья украшений (серьги и бляшки), изготовленные из местных пород сланца, свидетельствуют о ювелирном производстве, а штампы-лекала для нанесения орнамента на сосуды указывают на гончарное ремесло. Найденная здесь керамика VIII—X вв. вполне аналогична керамике раннесредневековых поселений Восточного Крыма как в отношении форм, так и в процентном соотношении (преобладание круглодонных амфор, наличие значительного процента кухонных горшков с рифлением и волнистым орнаментом, малый процент лощеных сосудов и почти полное отсутствие лепной керамики).

Анализ материалов раннесредневековых поселений Восточного Крыма (Тиритака, Илурат) и сравнение их с материалами из с. Планерского дают возможность выдвинуть предположение об общности культуры этих поселений (типы жилых домов, керамика, христианский погребальный обряд).

По всей вероятности, данная культура была создана местным сарматизированным населением, уцелевшим после гибели Боспорского царства и в какой-то степени сохранившим ремесленные традиции поздней античности.

Красноглиняная керамика, главным образом тара и, возможно, ювелирные изделия, вывозилась отсюда в многочисленные салтовские поселения на Дону и Донце.

Раннесредневековые поселения Восточного Крыма нельзя назвать салтовскими (отсутствуют характерные салтовские погребения и дома). Мы встречаем здесь только отдельные элементы этой культуры (лощеная посуда, украшения). Вместе с тем мы вправе говорить о тесных связях населения Восточного Крыма с носителями салтовской культуры.

Исследование этнического состава населения этого района чрезвычайно затруднено в результате повсеместного установления христианства, что привело к нивелировке местных этнических особенностей в погребальном обряде.

Для решения сложного вопроса о культуре и этнической принадлежности населения Восточного Крыма в эпоху раннего средневековья потребуются новые широкие археологические исследования с привлечением обширного сравнительного материала.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ЗОБРАЖЕННЯ КОНА З с. ЧЕРЕПИН В СЕРЕДНЬОМУ ПОРОССІ

Відомо, яку рідкість становлять пам'ятки образотворчого мистецтва стародавніх слов'ян. Кожна пам'ятка I тис. н. е. являє спеціальний інтерес і, відповідно, кожна знахідка цього часу привертає велику увагу дослідників.

Влітку 1959 р. ранньослов'янська експедиція Інституту археології АН УРСР провадила дослідження пам'яток черняхівської культури на Пороссі. На поселенні, розташованому в с. Черепин (Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.) були проведені розкопки, в процесі яких, поміж іншим, було розкрито рештки глиняної печі, що, очевидно, входила до комплексу напівземлянкового житла. Саме житло не збереглося, лише піч уціліла приблизно наполовину.

При розкопці і розчистці цієї печі були знайдені характерні черепки черняхівської культури, серед яких виявився один, що являє собою унікальну пам'ятку образотворчого мистецтва середини I тис. н. е.

Це — уламок невеликої тонкостінної посудинки з закругленою стінкою, товщина якої не перевищує 3—4 мм. Глина характерна для кераміки чёрняхівського типу: добре промішана, плотна, з домішкою дрібного піску. Колір тіста — рожево-сірий. Зовнішня поверхня загладжена.

Головний інтерес становить орнаментація, що композиційно розподіляється на кілька горизонтальних ярусів. Верхній ярус складається з косих ліній — пунктирних та хвилястих, відтиснутих за допомогою штампів відповідної форми. При цьому пунктирні та хвилясті лінії чергуються, а частково налаштують одна на одну. Нижче йде широка і досить глибока канелюра, яка відділяє щойно описаний верхній орнаментальний ярус від розташованого нижче. Цей другий орнаментальний ярус складається з рельєфних зображень коней, що йдуть одне за одним, також відтиснутих за допомогою штампа.

Нарешті, ще нижче маємо відтиск штампа у формі розетки, який становить собою орнаментальний мотив, надзвичайно характерний для кераміки черняхівської культури. Можна думати, ця розетка, що збереглася на нашому черепку, була не одинокою і є лише одним з елементів третього орнаментального яруса, розташованого нижче другого.

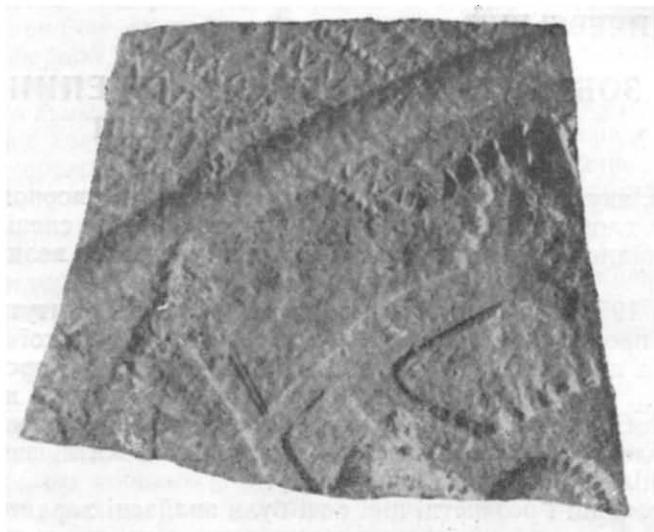
Нас в першу чергу цікавить зображення коня, вміщене в середньому ярусі орнаменту. Це зображення є єдиним в своєму роді, аналогій йому відсутні не тільки серед матеріалів черняхівської культури, а й взагалі в східнослов'янських старожитностях I тис. н. е.

Постать коня зображена в русі направо: голова піднята, морда — з природним нахилом донизу. Корпус трохи поданий назад, ноги, навпаки, витягнуті вперед, причому передні злиті докупи, а задні, очевидно,

були розділені (на жаль, ця частина зображення трохи пошкоджена). Загалом зображення відзначається схематичністю, навіть сухістю, але в той же час підкреслено деякі реалістичні деталі. Зокрема, добре передана грива за допомогою густого ряду трикутних виступів. Аналогічним способом показана трава, по якій ступає кінь.

Важливим елементом зображення є вертикальний брус, вміщений позаду коня і з'єднаний з ним горизонтальною стрічкою. Це, безперечно, якась річ, що її кінь тягне за собою. Отже, останній зображений в упряжці.

У зв'язку з цим постає надзвичайно цікаве питання: що ж саме становить собою річ, яка є об'єктом упряжки? На жаль, злам черепка від-

Фрагмент посудини з зображенням коня.

різав нижню частину цієї деталі зображення, внаслідок чого залишається невідомим, чим закінчується цей вертикальний брус знизу. Але безпосередньо за ним видно голову другого коня, що йде слідом за першим (і, очевидно, є докладним повторенням того ж самого зображення). Звідси можна зробити висновок, що згаданим вертикальним бруском обмежується повністю той предмет, який тягне кінь. Отже, це не віз, не санки і ніщо інше в цьому роді. Найбільш імовірним припущенням було б визнати в цій речі зображення сохи або плуга, який складався з вертикального дерева (грядиля) і горизонтальної робочої частини (ральника), на жаль, в нашому випадку відсутньої через відлам черепка. Якщо це припущення правильне, в черепинській знахідці маємо унікальне найдавніше зображення процесу оранки, значення якого важко переоцінити.

Поселення, з яким зв'язується описаний черепок, дуже добре датоване часом другої половини VI і першої половини VII ст. н. е., завдяки знахідці візантійської монети імператора Маврікія (582—602 рр.), а також на підставі характерної кераміки (уламки амфор, посуду пастирського типу тощо). До цього ж часу слід відносити і описане зображення коня.

НАЙГОЛОВНІШІ БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
ВДИ — Вестник древней истории
ДІМ — Державний історичний музей (Москва)
ДП — Древности Приднепровья
ЗОО — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИАК — Известия археологической комиссии
ИАН — Известия Академии наук СССР
ИАСК — История и археология средневекового Крыма
ИГАИМК — Известия Гос. академии истории материальной культуры
ІТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук Української РСР
КДІМ — Київський державний історичний музей
КСІА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСІИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАО — Московское археологическое общество
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК — Отчеты Археологической комиссии
ПІДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
СА — Советская археология
САРАНИОН — Секция археологии Российской Академии научно-исследовательских институтов общественных наук
СМЕЛА — А. А. Бобринский, Курганы и археологические находки близ местечка Смели
ESA — *Eurasia septentrionalis antiqua*
IOSPE — *Inscriptiones orae septentrionales Ponti Euxini*
SC — *Scythica et Caucasica* — В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе

ЗМІСТ

СТАТТІ

Д. Я. Телегін, Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я	3
О. Ф. Лагодовська , До питання про розвиток скотарства у степовій смузі	
Східної Європи в епоху раннього металу	16
В. А. Іллінська, Скіфські сокири	27
В. П. Петров, Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій	53
В. А. Богусевич, Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві	76
Р. О. Юра, До питання про соціальну належність мешканців древнього Ко- лодяжина	92

ПУБЛІКАЦІЇ

С. С. Березанська, Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині Середнього Подніпров'я	102
Ю. Г. Колосов, Розкопки кургана № 1 на лівому березі Салгиру	119
Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко, Могильник біля с. Калантаєво	129
М. П. Кучера, Кераміка древнього Пліснеська	143
О. І. Домбровський, Стародавні стіни на перевалах головного пасма Кримських гір	155
М. А. Фронжуло, Розкопки жилих комплексів на середньовічному поселенні поблизу с. Планерське (1954—1955 рр.)	168
М. Ю. Брайчевський, Зображення коня з с. Черепин в Середньому Поросі	183
Найголовніші бібліографічні скорочення	185

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Д. А. Телегин, Вопросы относительной хронологии памятников поздней бронзы Нижнего Поднепровья	15
Е. Ф. Лагодовская , К вопросу о развитии скотоводства в степной полосе Восточной Европы в эпоху раннего металла	25
В. А. Ильинская, Скифские топоры	52
В. П. Петров, Зарубинецко-корчеватовская культура Среднего Поднепровья и синхронные культуры смежных территорий	75
В. А. Богусевич, Изображение Симаргла в древнерусском искусстве	90
Р. А. Юра, К вопросу о социальной принадлежности жителей древнего Колдяжина	101

ПУБЛИКАЦИИ

С. С. Березанская, Некоторые новые данные об эпохе бронзы в северной части Среднего Поднепровья	118
Ю. Г. Колосов, Раскопки кургана № 1 на левом берегу Салгира	127
Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпакенко, Могильник возле с. Калантаево	142
М. П. Кучера, Керамика древнего Плесненска	154
О. И. Домбровский, Древние стены на перевалах главной гряды Крымских гор	166
М. А. Фроножуло, Раскопки жилых комплексов на средневековом поселении близ с. Планерское	182
М. Ю. Брайчевский, Изображение коня из с. Черепин в Среднем Поросье	183
Главнейшие библиографические сокращения	185

АРХЕОЛОГИЯ

Том XII

(на украинском языке)

*

Редактор *М. В. Ковалев*

Технічний редактор *О. О. Кадашевич*

Коректор *Н. К. Ситник*

*

БФ 15276. Зам. № 2467. Вид. № 140. Тираж 500. Формат паперу 70×108¹/₄. Друк. фіз. аркушів 11,75. Умовн. друк. аркушів 16,1. Обліково-видавни. аркушів 16,6. Підписано до друку 8.IV 1961 р. Ціна 1 крб.
36 коп.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ,
Репіна, 4.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ:

стор.	рядок	надруковано	треба
20	2 знизу	K. M.	L. G
27	19 знизу	скіфських	залізних
92	19 знизу	XIX	XIV

Зак. 2467

